

memòria antifranquista

del baix llobregat

El terror feixista a Galícia

Autor: José Carmona

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 9 Núm. 13

Edició extraordinària 2013
1a edició en català 2026

Director:
Fco. Ruiz Acevedo

**Directora 2a edició
castellà i 1a edició català:**
Agustina Merino Tena

Consell de redacció:
Eliseo Sanabria
Manuel López
Antonio Mantis
Antonio Martín
Agustina Merino
Raymond San Geroteo
Josefina Piquet
Frederic Prieto

Consell assessor:
Josep Nogue
Henri Farreny
Teodosia Pavón
Ignacio Flores
Joan Tarda
Mª Carmen Romero
Antonio Balmón
Àngel Saavedra
Mª Jesús Bono
Sonia Subirats
Laure Garralaga

Autor de la portada:
José Carmona Pineda

Traductor al català:
Miquel Àngel Esteve i Torrent

Maquetació:
Maria Vilarnau

Edita:
Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del
Baix Llobregat

**Redacció i
administració:**
Centre Cultural Joan N.
García-Nieto
C/ Mossèn Andreu, 13-19
08940 Cornellà de Llobregat.
Tel. 93 375 45 05
Tel. mòbil 666 869 851
www.memoria-antifranquista.com
memoriahistorica@gmail.com

Impressió:
Retocs

D. L. B-10373-2006
ISSN (Ed Impresa) 2339-9473
ISSN (Internet) 2339-9481

**Memòria Antifranquista
del Baix Llobregat no es
responsabilitza de les
opinions expressades als
articles signats.**

Nota: Aquest número ha
estat possible gràcies al
suport la col·laboració dels
Ajuntaments de Cornellà de
Llobregat, Sant Joan Despí, el
Prat de Llobregat, Esplugues
de Llobregat, Sant Feliu de
Llobregat i CCOO

SUMARI

Presentació: El mateix cop d'estat, una altra guerra, una dictadura, Galícia.....	3
Lourenzo Fernández Prieto. HISTAGRA- Dpt. H. Contemporània i Amèrica. USC	
El primer cop. AA Corunha, 18-19 d'abril de 1936	6
Emilio Grandio Seoane. Departament d'Història Contemporània d'Amèrica. Universitat de Sant Jaume de Compostel·la. Historiador	
La mobilització militar de l'exèrcit rebel a Galícia. 1936-1939.....	11
Francisco J. Leira-Castañeira. HISTAGRA Departament d'Història Contemporània d'Amèrica. Universitat de Sant Jaume de Compostel·la. Investigador	
Cunetes farcides de mort. La repressió extrajudicial a la comarca de Pontevedra	15
Xosé Álvarez Castro. Historiador	
El procés repressiu contra les dones al nord-oest peninsular a través de la justícia militar. El cas de Galícia i el Bierzo. 1936-1940	21
Octavio Mafé, Fátima Martínez, Rosalía Regueiro, Alejandro Rodríguez y Sabela Taboada. Associació per a la investigació històrica del S. XX (AIH)	
La repressió franquista contra els ciutadans portuguesos residents a Galícia. 1936-1940	26
Dionísio Pereira González. Economista i historiador. Proxecto "Nomes e Voces".	
Submissió o mort: notes sobre la repressió del sindicalisme a Galícia.....	31
Eliseo Fernández. Historiador	
Repressors. L'entramat repressiu franquista a Galícia.....	36
Judith Carabajo Vázquez. Investigadora. Grup d'investigació HISTAGRA. Universidade de Santiago de Compostel·la	
Les presons de Franco a Galícia	43
Domingo Rodríguez Teijeiro. Professor i investigador de l'Àrea d'Història Contemporània de la Universitat de Vigo	
Intenció i racionalització a la violència dels rebels. 1936-1939.....	49
Antonio Míguez Macho. HISTAGRA-Departament d'Història Contemporània i d'Amèrica Universitat de Sant Jaume de Compostel·la	
Genocidi a Galícia?	55
Julio Prada Rodríguez. Historiador Universitat de Vigo	
La repressió contra la lluita armada a Galícia. Els infiltrats a la IV Agrupació de l'Exèrcit Guerriller de Galícia.....	60
Alejandro Rodríguez Gutiérrez. Historiador	
Manuel Portela Valladares, la construcció del mite del traïdor en l'imaginari franquista.....	67
Pilar Mera Costas. Historiadora, investigadora en el departament d'Història del Pensament i els Moviments Polítics i Socials. Universitat Complutense de Madrid	
Víctimes i memòria del 36: De la resistència callada al vot a la transició	74
Andrés Domínguez Almansa. (Doctor en Història) i Antonio Somoza Cayado (Doctor en Humanitats). Proxecto "Nomes e Voces"-USC	
Polítiques de la Memòria Galícia	78
Lourenzo Fernández Prieto y Aurora Artiaga Rego HISTAGRA-Departament d'Història Contemporània i d'Amèrica Universidade de Santiago de Compostel·la	
Darío Rivas: Exemple de Lluita i Memòria	84
Texto y fotos realizados por la periodista argentina Silvina Di Caudo.	
ANNEX. Represaliats d'origen català morts a Galícia. 1936-1942.....	86
Text i fotos realitzats per la periodista argentina Silvina Di Caudo	

Lorenzo Fernández Prieto.

HISTAGRA

Dpt. Ha Contemporània i Amèrica. USC

EL MATEIX COP D'ESTAT, UNA ALTRA GUERRA, UNA ALTRA DICTADURA, UNA ALTRA GALÍCIA

Als organitzadors d'aquest número i molt especialment a Paco Ruíz Acevedo com a infatigable animador, hem d'agrair-los que aquestes aportacions sobre el cop d'estat de 1936 i el franquisme a Galícia s'acostin al públic en aquest format i en aquesta publicació. També sobre la guerra que no va ser més que resistència impossible en la terra gallega durant dues setmanes, resistència armada durant dues dècades i manipulació de la memòria per part de la Dictadura fins ahir.

El conjunt de treballs que es recullen aquí segurament sorprendrà la majoria dels lectors. Pel volum d'informació empírica en què estan basats i per la interpretació que contenen. Esperem que sigui així. No ens interessa repetir els tòpics i llocs comuns ja coneguts. Ens dediquem a la Història per a revisitar-la, revisar-la i reinterpretar-la, no per a repetir els vells sermons.

En la nostra tasca intentem revisitar amb ulls d'avui dia i amb els valors actuals els problemes del

passat, situant-los en el seu context però observant-los -necessàriament i inevitablement- amb ulls actuals i, en això, assumir-ho és molt millor que negar-ho. *Tota Història és Història contemporània*, va afirmar amb criteri inapel·lable Benedetto Croce. Revisitar aquell passat incòmode a la llum de la democràcia, els drets humans i fins i tot el pacifisme d'una generació -la meua sense anar més lluny- d'objectors al servei militar, és quelcom no només necessari sinó imprescindible. Aquell passat avui interessa la gent, la societat transgeneracional actual, en què per raons òbvies el contingent dels qui van viure, patir i van conèixer la guerra és cada cop més reduït. Revisitar és essencial, sobretot si l'historiador o la historiadora no pretén jutjar el passat sinó conèixer-lo, entendre'l i explicar-lo en el present. Historiografies crítiques de societats complexes i de llarga tradició de coneixement en llibertat com ara la britànica, acostumen a revisitar les seves fites del passat

sucessivament; siguin els orígens del moviment obrer, la revolució agrícola del XVIII o la industrialització. En lloc de reproduir relats més o menys retocats, ens mereixem el mateix per al nostre passat més incòmode.

Inevitablement i necessàriament, una nova mirada amb ulls actuals exigeix procurar fonts documentals inèdites o menyspreades fins al moment que han de ser adientment criticades i demana sotmetre a nova crítica i a contrast les utilitzades fins al moment. Aquest va ser l'esforç de l'equip de nomesevocs. net organitzat des de la Universitat de Sant Jaume de Compostel·la, comptant amb recursos de les d'A Corunha i Vigo i d'investigadors independents de gran competència com ara Dionísio Pereira, per tal de constituir un equip d'investigació de les tres universitats de Galícia. Un esforç possible gràcies al disseny d'una inèdita Política de memòria pel govern bipartit (BNG-PSOE) constituït després de la derrota de M. Fraga a les eleccions de 2005.

Una política que amb prou feines s'havia dissenyat fins aleshores en el govern de l'Estat i que només Catalunya havia desenvolupat en l'àmbit de la investigació científica. Aquesta política de memòria va permetre la constitució de l'equip *nomesevoces.net* el qual amb fons generosos va dur a terme la recerca oral que va permetre rescatar de l'oblit prop de 20.000 víctimes de la "repressió franquista a Galícia" i constituir un extens fons documental, en només tres anys, de més de 500 entrevistes i 15.000 imatges.

Revisitar, revisar i reinterpretar. D'aquesta manera s'aconsegueix un nou punt de vista i es descobreixen aspectes desconeguts que fins ara quedaven fora del focus -preferentment utilitzat pels victoriosos amos de l'estesa elèctrica- que va il·luminar un passat en gran mesura deformat i sempre objecte de discussió política en successius presents. Primer en el de la victòria feixista de 1939 contra la República, després en el de la derrota dels feixismes l'any 1945, més tard en la travessia del desert de la dècada dels cinquanta amb la crossa anticomunista que permetia els inicis de la guerra freda. Després amb els vents del desenvolupament, accelerat i efectiu, beguts per una generació nova i progressivament moderna en un règim immutable originat en els anys del feixisme a través de la guerra que va ser el resultat d'un cop d'estat fracassat. Fora del focus queda tot allò que s'adiu malament amb les lògiques establertes en la dialèctica franquisme-antifranquisme posteriors a 1950, quan fora i dins de l'Estat espanyol es constata que Franco no abandonarà el poder. Allunyats d'aquest focus com si fossin relíquies queden els republicans burgesos i el seu segle de tradició, consumits en l'exili igual que el seu envellit govern; les dones violades, colpejades i fent-les passar per boges que, encara avui dia, és difícil que apareguin en el focus documental; per descomptat els botxins: ja que si les víctimes estaven oblidades fins

que en el segle XXI els seus nets desenvolupen polítiques de memòria des del poder polític i practiquen la història des de l'acadèmic, els botxins simplement no existeixen o són matèria reservada; en fi, la tradició anarquista i llibertària, culpable propiciatòria de tots els mals, errors i fracassos de la IIa República en el relat construït per a la democràcia actual.

Fora del focus quedava també la mateixa història del temps del feixisme quan s'esdevenen el cop de juliol de 1936, la guerra de 1936-1939 i les posteriors polítiques de persecució de derrotats fins l'any 1943 i encara després de 1945, aparentment relaxades primer i transmutades després en tribunals especials (TOP) i legislacions més adients a una joventut rebel, sí, però que per no haver viscut ni guerra ni postguerra podia ser aplacada amb l'ajut inestimable de la por dels seus pares i de l'oblit organitzat per una Dictadura que ho permetia tot, gairebé tot, als derrotats: sortir de les presons, emprendre negocis, etc., només amb dues condicions: convertir-se en afectes al règim o no parlar ni ficar-se en política o res que s'hi assemblés. El treball d'historiadors i historiadores serveix precisament per re-ubicar i reintegrar la història al seu temps. De manera que el règim que no era feixista el 1975 -no podia ser-ho- en la interpretació política de la majoria de l'oposició democràtica, ho és sens dubte per a l'historiador que observa la seva conformació en els temps del feixisme d'entreguerres, i l'estudia com si hagués d'estudiar el monacat del Cister o la desamortització del dinou. També amb un grau d'error semblant i, per descomptat, amb una interpretació sotmesa a crítica.

El que ara presentem és, precisament, la nova lectura d'un passat incòmode a la llum de potents focus que són nostres i no d'altres. I el que veiem no és una guerra civil on es van enfrontar germans contra germans, en què tots van ser culpables, ni un passat en què no va ser

possible la pau i va esdevenir en una bogeria col·lectiva, ni un passat que obliga a la reconciliació i que demana ser superat per construir el futur -això ja es va fer fa més de trenta anys-; ni tampoc morts per topades o per idees... per seguir la col·lecció de tòpics heretada. Tampoc no veiem un alçament popular, ni tampoc una revolta de l'Exèrcit. El que veiem ho trobarem a les pàgines que hi ha a continuació. Inevitablement i inèrcialment farcit amb residents veritats heretades. I menys encara veiem la Galícia submissa, adherida al Moviment, nodridora de soldats per al front i rebost de l'exèrcit nacional (que sí ho va ser, de rebost), que va consolidar el relat de la Dictadura i van construir immediatament els militars rebels i els falangistes que van convertir el cop fracassat en una empresa política. Que Franco fos gallec de Ferrol, va contribuir com és sabut a aquesta interessada lectura, però el relat de l'adhesió de Galícia permetia de passada fer oblidar l'origen de Pablo Iglesias, Ricardo Mella o, precisament, el de Santiago Casares Quiroga, cap del govern el 18 de juliol de 1936. A més de l'oblit d'A. D. R. Castelao, mort a l'exili el 1950 o del DRIL (Directori Revolucionari Ibèric d'Alliberament) capaç de protagonitzar el segrest del transatlàntic Santa María fa poc més de cinquanta anys.

Els mapes de l'inici de la rebel·lió, identificats com els de l'inici de la guerra, són tan falsos com repetits. Falsos perquè no hi ha guerra fins moltes setmanes després sinó un cop d'Estat frustrat però continuat durant setmanes seguint les previsions de Mola amb la intenció d'ocupar Madrid i d'aquesta manera el poder de l'estat republicà. I no hi ha territoris adherits -i molt menys societats, ciutats o pobles adherits- sinó guarnicions militars on triomfa el cop seguint el principi del mateix Mola de dur a terme *una acció decidida i en extrem violenta*, on la majoria dels caps militars són detinguts i afusellats ràpidament. Aquest és el cas dels alts comandaments de la di-

visió i la brigada de Galícia o el del Cap de l'Arsenal de Ferrol. Afusellar les màximes jerarquies militars per ordre de subordinats amotinats dissuadeix d'actuar la resta de comandaments i garanteix una adhesió forçada difícil de distingir fàcilment de la voluntària però fàcil d'atribuir per part dels rebels i els seus propagandistes.

No es pot confondre societat i política amb cartografia. Però la necessitat d'explicar la guerra -i això és el que s'enfoca pels rebels legítims per la victòria a la guerra i pels derrotats que ho van ser durant quaranta anys-, acaba per difuminar el cop i la seva anatomia. Per altra banda, qui explica millor el cop que qui el va executar i qui té el poder que del cop va derivar fins 1975? Qui fa anar la memòria de la Victòria i també la de la derrota? Els protagonistes van quedar muts i arrasats per la violència del feixisme des de juliol de 1936, Casares, Azaña, els militars lleials o aquells que es van sumar als seus superiors independentment de les seves conviccions. Han passat dècades de democràcia en què aquests mapes falsos van ser la principal imatge que generacions d'escolars i lectors de premsa han tingut dels "bàndols" -una altra fallàcia- de la guerra civil: identificant insurrecció amb elecció i decisió. Només una recent publicació catalana va aconseguir canviar de sentit aquells mapes amb una seqüència completa de les instruccions de Mola, el resultat del cop en les diverses places militars incloent-hi els comandaments adherits i contraris a la rebel·lió, la posterior evolució de les columnes rebels i finalment l'evolució dels fronts des de la seva estabilització relativa el mes de novembre de 1936.

Un primer grup d'articles d'aquest

número està dedicat al cop d'estat i la presa de poder pels rebels, la qual cosa requereix a la republicana Galícia -que havia votat majoritàriament els candidats republicans el febrer i l'estatut d'autonomia el juny- l'extermini físic de qui té el poder i la persecució de qui pugui recuperar-lo. Un procés de liquidació de qui té el poder polític i institucional, però també el social o intel·lectual que també assalten els rebels i que s'endarrereix en el temps, primer per contribuir a l'esforç de guerra garantint una rereguarda dòcil i després per assegurar-se el domini dels qui van guanyar la contesa l'any 1939. Un altre grup de treballs s'ocupa precisament de les formes de persecució i liquidació que van donar lloc a un holocaust (gran carnatge d'éssers humans) o el seu empresonament. Qui i com?

Que el triomf del cop a Galícia va exigir un terrible esforç exterminador i atemoritzador era la hipòtesi a explorar i la seva confirmació (vegeu www.nomesevoces.net) ha menat per nous camins per conèixer els victimaris i per caracteritzar el procés d'extermini amb nous paràmetres. Perquè conegudes les víctimes, l'assentat tabú a ocupar-se dels botxins no té lloc en termes historiogràfics si del que es tracta és de respondre a preguntes que il·luminen el passat que ja va passar al servei que investiguem en fonts per intentar respondre. La perversa racionalitat d'aquella liquidació física i el temps històric en què té lloc fa practicable la incorporació de la idea de genocidi per a explicar un procés confús i enfosquit pels vencedors i encara desconegut en la seva dimensió pels derrotats, durant dècades. En temps del feixisme el que passa a la "Guerra d'Espanya" la persecució i l'extermini apunten

a una precocitat que val la pena de ser explorada en termes comparatius europeus i a una perversa racionalitat, adreçada a la presa del poder, que forma part del debat en diversos dels articles.

La singularitat espanyola s'entreuveu d'aquesta manera com aquesta precocitat que es reconeix tantes vegades respecte de la guerra mundial iniciada el mateix any en què "són ocupats els últims objectius militars" per l'exèrcit de Franco. També en el carnatge i en els mètodes per arribar al poder es pot apreciar una precocitat que sempre ha estat interpretada com a diferència. Potser equivocadament.

La manipulació del passat i de la memòria per la dictadura franquista ocupa la part final del número i fa valorar la vigència del passat ocult fins avui mateix, Qui llegeixi fins al final comprovarà la relativa novetat del que aquí s'exposa. Relativa perquè encara, sens dubte, serà nova la visió que rebi del paper de Galícia i els seus habitants en aquell passat incòmode, no ho seria, en canvi, per als antifeixistes de tot el món que van conèixer *el que ha fet a Galícia el feixisme* per publicacions de 1937 llegides a tot Europa i Amèrica. Relativa també perquè són molts els autors que han investigat i avançat en aquestes explicacions i han permès formular punts de vista nous. Saz, Cazorla, Casanova, Rodrigo, Aróstegui, Ranzatto... i tants i tantes altres, entre els que he d'esmentar les col·legues Àngela Cenarro i Conxita Mir, que generosament van col·laborar com a assessores externes de [nomesevoces.net](http://www.nomesevoces.net) durant uns quants anys.

Ni el treball ni la veritat ens fa més lliures, per recordar dues divises conegudes, però estem segurs que el coneixement ens hi ajudarà.

EL PRIMER COP.

A CORUNHA, 18-19 D'ABRIL DE 1936

Prof. Dr. Emilio Grandío Seoane
Departament d'Història Contemporània d'Amèrica
Universidade de Sant Jaume de Compostel·la

Quan parlem de l'origen del franquisme tothom té com a referència el 18 de juliol de 1936. Qui no sap que aquesta data marca referencialment el nostre passat i el nostre futur? Aquell va ser el moment inicial d'un enfrontament civil que va portar aparellat gairebé tres llargs anys de guerra, i posteriorment diverses dècades d'una implantació d'una dictadura dins d'Europa. A aquesta frase anterior, tan prolongada amb la intenció de ser el més explícit possible, se la pot sotmetre a nombrosos matisos i controvèrsies: pronunciament militar fracassat reconvertit en guerra civil; continuïtat del context de conflicte després del final de la guerra civil amb el suport d'un context mundial en guerra... Però el que és cert és que una amenaça d'aquest caràcter a l'Estat no es fa d'un dia per l'altre. Es demana un elevat grau de coordinació. Però, sobretot, cal un procés de generació a mitjà termini d'un context d'alarma social que propiciï, després d'una espurna, l'incendi.

Aquest procés de dinàmica de cop militar, vist des de la perspectiva avantatgista dels historiadors -els quals coneixem d'avant mà el final del relat- no es forja únicament a l'estiu de 1936, sinó molt de temps

abans. És impossible explicar això sense retrotraure's a una de les dinàmiques polítiques clàssiques de tot el segle XIX i part del segle XX a l'Estat espanyol: el pronunciament militar com a estratègia directa i contundent d'un canvi en la direcció de l'Estat. La Dictadura de Primo de Rivera tampoc va estar exempta d'amenaçes d'aquest estil: el seu propi règim s'origina i legitima d'aquesta manera. La Segona República pràcticament s'inaugurava amb crides per part d'alguns sectors a un context de guerra civil, després un pronunciament militar fracassat el 1932 i una crida a la insurrecció contra el govern conservador l'octubre de 1934. Que hi ha d'estrany que s'intentés poc temps després? El canvi polític a través d'opcions violentes no era quelcom excepcional, sinó que es veia gairebé com natural, consubstancial a les dinàmiques polítiques del primer terç del segle XX espanyol. Precisament els governs republicans progressistes van intentar pal·liar aquesta situació, en un context dels anys trenta europeus i mundial gens afavoridor per a l'estabilització d'una democràcia liberal. Entre les causes concretes de la continuïtat dels moviments de caràcter violent a Espanya es troben

sens dubte la manca de flexibilitat de les polítiques governatives i la frustració de nombroses expectatives de canvi, especialment per part de les masses obreres immerses de ple en una forta crisi econòmica.

I les temptatives en aquest sentit no van consistir únicament en formats clàssics de pronunciament militar. Les intencions de cop intern a l'estil del que va passar poc abans a Àustria amb Dolfuss, van ser manifestades per nombrosos dirigents polítics en els moments anteriors i posteriors a les eleccions de febrer de 1936. Aquesta intenció semblava trobar-se darrera de les intencions d'un Gil Robles, ministre de la Guerra, i que va ser visible en els seus enfrontaments amb Portela Valladares, primer formant part del gabinet ministerial comú i després com a contrincant a les urnes en els últims mesos de 1935 i primers de 1936.

A la historiografia tradicional és freqüent passar pels mesos de govern del Front Popular de manera molt ràpida i utilitzant determinats tòpics com a recurs. A causa d'aquest fet són menys conegudes les temptatives de cop que van tenir lloc durant la primavera de 1936, i que es van fer especialment visibles a Galícia el mes d'abril, concretament a la seu

de la Divisió Militar, a A Corunha. Aquesta ciutat era un enclau estratègicament molt atractiu per a qual-sevol mena de conspiració militar, ja que a la seu de la Divisió Militar terrestre s'hi suma la proximitat geogràfica de la seu del Departament Marítim Militar del Cantàbric amb seu al Ferrol. El seu control territorial suposava el domini d'un territori militar que comprenia tot el nord d'Espanya: des de Castella i Lleó fins a Cantàbria, el domini militar marítim del Cantàbric i de l'Oceà Atlàntic adjacent a la frontera portuguesa. Un ampli territori que, a més, tenia en aquesta ciutat el referent liberal i progressista de Galícia. D'aquí havia sortit el ministre de Governació Casares Quiroga. També aquesta societat tenia un dels nuclis anarquistes més importants de la península... El seu objectiu era evident.

Abans de maig de 1936, mesos als quals ens referim en aquest article, la conspiració del cop es trobava fragmentada, disposada en diversos projectes amb escassa connexió, diversos en els seus dirigents i procedències. Però com es va demostrar al cap de poc després tots ells van tenir moltes dificultats per fer confluïr les seves propostes... La primavera de 1936 va fer créixer el suport a la conspiració rebel i va provocar la maduració metodològica dels plans sorgits de reunions dutes a terme des de gener de 1936, abans fins i tot de les eleccions de febrer amb l'objectiu de fer-lo coincidir, en el supòsit d'una victòria de les esquerres, en les seves hores immediatament posteriors.

La derrota electoral de la dreta el mes de febrer de 1936 va col·locar en una posició difícil el moviment conservador, gens unit internament, però que votava de manera uniforme, amb el suport d'una propaganda maximalista que feia bandera de la lluita contra l'arribada de la 'hidra marxista' representada en la candidatura electoral del Front Popular. Les converses conspiratives entre elements civils i militars -els primers molt menys nombrosos que els segons- es van reproduir i augmentar.

Trasllat del fèretre a A Corunha amb les restes mortals del diputat del Partit Galeguista i de l'ORGA Antón Villar Ponte, mort el 4 de març de 1936. Presents l'Alcalde de la ciutat, Alfredo Suárez Ferrín, i el diputat del Partit Galleguista, Ramón Suárez Picallo; Fons Varela Bao, Proxecto Interuniversitario Nomes e Voces.

De fet, a les guarnicions militars d'A Corunha, poc temps després de les eleccions, es van disposar vigilàncies fetes de manera periòdica, ordenades des de la pròpia direcció de la Regió Militar: els generals Salcedo Molinuevo i Caridad Pita. Es van col·locar reforços de vigilància que vigilaven a la nit el moviment a casernes per si hi havia quelcom sospitosos. De vegades es desplaçava personalment i de paisà el mateix general Caridad.

Després de la derrota electoral de la dreta, el clima de tensió dintre de certs grups militars es va anar incrementant. Segons Alia Miranda, el 8 de març, a la casa del militant de CEDA José Delgado hi va haver una reunió promoguda per Mola i la Unió Militar Espanyola a la qual van assistir bona part dels rebels posteriors, on després d'hores de debat es van acordar dues conclusions: que el moviment es faria només en cas necessari i que només es faria únicament per Espanya, sense etiqueta política. Més enllà d'aquesta reunió, el vessant tàctic del pronunciament, és a dir, com s'executaria, no s'havia arribat encara a un acord. La conspiració començava a prendre forma. De fet, en alguns documents procedents de l'Arxiu Militar de Ferrol hem trobat reunions on es parlava d'aquestes iniciatives de cop a Galícia per a dates primerenques com el 19 de

març. Els propis protagonistes van indicar mesos després d'aquests fets que eren mica més que 'tertúlies' de cafè. Però aquest context rebel, reduït encara a petits cercles, era un secret gens amagat: a les acaballes de març de 1936, la mateixa diplomàcia britànica indicava la conveniència que la dreta abandonés posicions intransigents que no afavorien gens el desenvolupament normal d'una democràcia parlamentària.

El cert és que aquesta sensació d'instabilitat creixent, com si fos una bola de neu, va anar creixent considerablement entre determinats sectors conservadors. Malgrat que el gabinet ministerial fou triat a les urnes, el suport de les masses obreres mai no va deixar de ser determinant: tant per als qui eren al poder com per als qui pretenien fer-los-en fora. L'arribada d'Azaña a la Presidència de la República va calmar una mica els ànims dels sectors conservadors, en entendre Azaña, en paraules textuals com el *dic front a la revolució*.

Possiblement la il·legalització de Falange el març de 1936 va influir en la decisió d'alguns de continuar amb el projecte rebel. El divendres 17 d'abril es decideix dur a terme la rebel·lió el dilluns 20 d'aquell mateix mes. En principi partiria de Madrid a càrrec dels generals Varela i Orgaz i després s'estendria a

d'altres casernes. Al cap de poques hores, l'endemà, 18 d'abril, se suspèn el pla, tant per l'absència de suports com pel coneixement governamental de la trama. I pel que veurem a continuació també certa precipitació en algunes guarnicions. Es va cridar urgentment a totes les províncies per a la contraordre. Però els primers moviments es van dur a terme i en algun cas, com va passar a les casernes herculines no es va poder frenar l'acció. El coneixement d'aquests moviments va ser, a partir d'aquesta data, notori. Després dels fets d'A Corunha ja no hi havia dubtes. L'ambaixador britànic enviava a Londres informació el 22 d'abril de la possibilitat d'un cop d'Estat, liderat per 'Franco o Goded'.

Va ser a la ciutat herculina on es va destapar la trama, i tot i que es va estendre a d'altres guarnicions, on, pel que sabem fins al moment -a causa de la situació d'accés on hi ha la majoria d'Arxius Militars- no va deixar més constància processal. L'acció va tenir lloc entre la nit del 18 al 19 d'abril de 1936 i va provocar la incoació de la Causa 66/36, localitzada a l'arxiu del Tribunal Militar Territorial número IV. La seva transcendència, a banda de convertir-se en l'avançament del cop d'estat de juliol, també es troba en el fet que les accions dutes a terme prefiguraran el que passarà al cap de poc a la mateixa ciutat. Els actors van ser majoritàriament comandaments de la Guàrdia Civil. El moment polític local era idoni per a una acció d'aquestes característiques: gairebé hi havia un buit de poder institucional, a causa del relleu del governador civil, i des de feia pocs dies hi havia a la ciutat el nou titular de la institució provincial, Pérez Carballo. Home de sòlida trajectòria intel·lectual, protegit del ministre de Governació Casares Quiroga, que el traslladava, -juntament amb la seva dona, la reconeguda bibliotecària i activista política Juana Capdevielle-, a la seva pròpia província. El trasllat de Pérez Carballo a A Corunha sembla que es va dur a terme després d'una dura prova iniciàtica per

al jove governador centrat en dues línies d'actuació: el control dels sectors militars, que com ja hem esmentat es troben en estat d'agitació pràcticament d'ençà de febrer de 1936, i el retorn del poder republicà municipal a les files casaristes. No era fàcil la seva comesa, a la qual s'afegia un context de clar predomini anarquista al carrer.

Els dies anteriors al 18 d'abril es van fer nombroses visites de militars a la caserna de la guàrdia civil, sense justificació. El mateix divendres 17, dia de la decisió de cop presa a Madrid, es van reunir a les afores de la ciutat d'A Corunha diversos comandaments d'aquest cos. Durant tot el dissabte hi va haver nombrosos rumors de la imminència d'un cop militar. Els sindicats havien muntat serveis de vigilància amb milicians, que van ser observats pel comandament militar de la Divisió, general Salcedo, el qual posteriorment indicaria que hi havia *alguns grups més nombrosos que d'ordinari*. Es va disposar doblar els efectius de reserva i aquarterar una tercera part dels seus comandaments. L'ordre va ser signada pel coronel Cap d'Estat Major Tovar, i no per Salcedo, el qual en aquells moments rebia fortes pressions del seu entorn per tal que se sumés a la rebel·lió. L'anul·lació d'aquesta ordre, de l'endemà, 19, ja va ser rubricada per Salcedo.

Els fets van anar així: La nit del dissabte 18 d'abril el tinent coronel de la Guàrdia Civil, Benito de Haro Lumbreras, aquartera tota la força de la guàrdia civil, en base a una informació del capità Rañal, el qual fa esment d'un presumible assalt de comunistes al Govern Civil. Aquesta notícia tampoc no podia ser gaire estranya, ja que s'estava difonent entre els mitjans de comunicació des d'abans de les eleccions de febrer. La vaga general revolucionària d'octubre de 1934 feia més creïble la difusió d'aquests rumors. En el cas local de la ciutat, un atemptat contra el general Bosch en un hotel de la ciutat els dies abans, atribuït a grups anarquistes, aportava un plus de versemblança a les notícia-

es. El mateix tinent coronel Benito de Haro va indicar posteriorment que no havia notificat aquesta acció d'aquarterament al govern civil, *com en altres vegades abans, espontània, per les raons d'alteracions d'ordre públic*. A més, indicava en declaració posterior que es feia *per tenir la força a la mà sense haver de, segons disposava el Reglament, fer saber al senyor Governador això, ja que aquesta Autoritat no ha d'intervenir en els moviments militars i interioritats de la força*. Una definició gairebé perfecta de les relacions divergents entre els dos poders: segons la versió de Benito de Haro el militar no tenia en aquells moments per què rendir comptes al civil, ja que es trobava per damunt seu.

En aquella nit del 18 i 19 de maig -en curiosa coincidència, dissabte i diumenge com la del 18 i 19 de juliol- hi va haver moviments de camions que transportaven oficials, soldats i paisans. Un 'Pla de Defensa de la Plaça d'A Corunha si hi havia alteració d'Ordre Públic', que encara es localitza als fons militars de El Ferrol, havia estat signat amb data del 8 d'abril. L'avís de les accions el van donar responsables tant de les Joventuts Socialistes com dels grups republicans municipals. Entre dos quarts de dotze i les tres de la matinada els camions es van desplaçar cap als indrets estratègicament importants de la ciutat i des d'allà van baixar a prendre el control dels seus indrets cèntrics. El Governador Civil va rebre informació a les quatre de la matinada que *s'havia aturat el moviment d'automòbils*. De tots aquests moviments, el Govern Civil no en va tenir notícia prèvia. El mateix general de la VIII Divisió Militar, Salcedo, ho indicava en data del 25 d'abril: *en aquella nit no es va donar cap ordre de moviment de tropes, ni perquè es transportessin en camionetes oficials ni personal dels Cossos*.

L'endemà, diumenge 19 al migdia, després de desplaçar-se el Governador al seu domicili des del seu despatx, se li notifica mitjançant el conserge de servei, que el nom-

bre de la Guàrdia Civil habitual que l'acompanyava havia estat substituït per un altre. És precisament aquest número de la Guàrdia Civil el que de cop desapareix en aquestes hores, primer tancat al calabós de la caserna i després al seu domicili. Dilluns, el governador envia la seva dona a interessar-se per aquest guàrdia civil al seu domicili, on li comenta que els seus comandaments, a un quart de dotze de la nit del dissabte divuit *li havien manat que amenacés aquella nit el Sr. Governador*. Segons la seva versió, el Capità Rañal li va dir, segons consta a la causa militar corresponent: *Avui hi haurà un cop d'Estat i tu ets qui ha de matar el Governador*, posteriorment es va rectificar i es va dir *bé, matar-lo no, encanonar-los a tots i quan arribem a dalt nosaltres en encarregarem de la resta*. La versió posterior del capità va ser que si per qualsevol circumstància havíem de rescatar el Governador anéssim amb molt de compte amb els que hi havia al seu despatx. La diferència, segons Rañal, rau en la confusió auditiva entre *rescatar* i *carregar*. La intenció manifesta per Rañal al Guàrdia Civil Albino Torres Liste era que des de la seva posició dins del Govern Civil permetés l'accés a la Guàrdia Civil. Segons la versió que deduïm de la lectura de la Causa, la primer acció d'un Albino, atemorit enfront del que li venia al damunt, va ser refugiar-se a casa seva, sense anar al Govern Civil. A les dues de la matinada de la nit del dissabte al diumenge, van anar a buscar-lo al seu domicili i se'l van endur al Govern Civil on va estar fins al diumenge a la tarda.

Posteriorment els comandaments Rañal i Duarte el van culpabilitzar del fracàs del cop. El van titllar de *covard i traïdor* i el van tancar al calabós durant unes quantes hores. Finalment va tornar a casa seva, on va anar a visitar-lo Juana Capdevielle. Va ser ella personalment la qui va acompanyar a Madrid el guàrdia civil Albino Torres a entrevistar-se dies després amb el ministre de la Governació, Casares Quiroga, i in-

formar-lo directament d'aquests moviments.

Però a partir del fracàs del cop militar es va crear un clima de clar nerviosisme entre els seus protagonistes. El mateix dirigent de les JJ.SS., France García, va escoltar el diumenge 19 una conversa entre un capità d'Assalt i dos militars retirats en què es deien frases com *estem perduts o cal fer alguna cosa*.

Després d'una ràpida instrucció el 28 d'abril el tinent coronel Benito de Haro Lumbreras i el capità Rañal van ser traslladats a la presó militar del castell de San Felipe a Ferrol. En el seu escrit de defensa Benito de Haro s'indignava per la suposada consideració de rebel·lia que se li atribuïa: *qui jura per damunt de tots els seus amors, l'amor a la Pàtria -i no l'estima qui la pertorba*.

I ràpida també fou la resolució. Dos dies després, el 30 d'abril, l'Auditor de Guerra recomanava el seu sobreseïment provisional, reafirmat el 4 de maig pel general Salcedo. El dia 7 a les 19 hores tots dos van ser posats en llibertat. Haro va quedar com 'disponible forçós' a A Corunha i Rañal fou traslladat a Pozoblanco. El seu resultat final prova la versemblança de les opinions fetes per Benito de Haro: que s'havia trencat

l'equilibri de forces entre autoritat civil i militar. El resultat del procés prova la indefinició enfront de l'aparició de moviments de violència imminents i reals, mai sorpresius. Tots els implicats en aquesta temptativa de cop contra el Govern Civil d'A Corunha es trobaven dels dies 18 al 20 de juliol a la capital d'Hèrcules. En la majoria dels casos no es va dur a terme un desplaçament preventiu. Els comandaments militars implicats van continuar en el seu lloc. L'autoritat irradiada pels rebels després de l'absència d'accions contundents des del govern va ser de tal mesura que ni tan sols es van mirar de trobar altres persones per fer, amb una certa dissimulació, la planificació del cop de juliol: van ser els mateixos que van coordinar i van treure les tropes al carrer d'A Corunha el 20 de juliol.

Tres mesos després del 18 d'abril de 1936 havien passat més circumstàncies: arribada de Casares Quiroga a la Prefectura del gabinet ministerial, les desfilades del Primer de Maig, la mort de Calvo Sotelo... La situació havia canviat qualitativament a favor d'alternatives violentes per frenar el govern d'esquerres. En aquests 90 dies Mola es va constituir en el continuador del procés

Tribuna de la desfilada militar del 14 d'abril de 1936 pels carrers d'A Corunha, on hi ha bona part dels protagonistes d'aquest article poques hores abans dels fets que s'hi expliquen. Amb l'alcalde Suárez Ferrín, el comandament suprem de la VI Regió Militar general Salcedo, la dona del governador Civil Juana Capdevielle i el governador civil Pérez Carballo; Fons Suárez Ferrín, Proxecto Interuniversitario Nomes e Voces

Manifestació contra el feixisme i en reivindicació del front únic obrer; Fons Ribadeo, Proxecto Interuniversitario Nomes e Voces

rebel, incapaç de ser frenat pel govern republicà. Mola va dotar el cop d'una més gran coordinació, millor aplicació estratègica, i sobretot, un detallat recompte i incorporació de tots els sectors favorables al cop. El 25 d'abril, quan encara no s'havia apagat el caliu d'aquesta temptativa d'A Corunha de rebel·lió. Mola enviava la primera 'Instrucció reservada' que estipulava la creació de dues estructures, civil i militar, per continuar d'aquesta manera el procés conspiratiu rebel.

Per què només va sortir a la llum pública a A Corunha? Hi va haver un problema de comunicació a la xarxa rebel per contactar amb els comandaments de la guarnició d'A Corunha de la guàrdia civil? Sens dubte. Les ordres de paralització del cop, segons comentaris posteriors dels seus protagonistes, van arribar a les quatre de la matinada del 19 d'abril, moment en què immediatament es

paralitzava el moviment de tropes. La coincidència de data i de justificacions -el mateix cap de setmana i amb motiu d'una suposada insurrecció "comunista" sembla indicar que hi va haver comunicació. Però només es van comprometre comandaments de la Guàrdia Civil, però no de l'Exèrcit, que es van limitar a reforçar el dissabte divuit les casernes, anul·lant significativament la disposició després de constatar-ne el fracàs -i quan més presència de milicians hi deuria haver als carrers, la qual cosa contradiu la primera justificació per al reforç d'escamots-. Fins i tot el desenvolupament de la Causa fa intuir la intensitat amb què es faria el cop -canons contra el Govern Civil si hi havia resistència, mort del Governador Civil,...-, circumstància que anticipa l'elevat grau de repressió del cop de juliol.

El més curiós dels fets d'abril a les casernes d'A Corunha és aquest

fet: l'anticipació de tot el procés. Es converteix en una mena de 'deja-vu' que no es pot canviar, com un destí inevitable que finalment es fa realitat el 20 de juliol de 1936. Hi ha moltes coincidències: la data assenyalada, primer el 19 de març, després el 19 d'abril i el 19 de juliol -el dia inicialment previst en la conspiració del Director Mola-; el mateix 'modus operandi' en la manera de dur a terme el control de la ciutat, fins i tot amb la perspectiva de canonejar el Govern Civil si oferia resistència -com es va fer el 20 de juliol-; la mort per aplicació directa del Codi Militar del Governador Civil i de dos comandaments de la Guàrdia d'Assalt, Quesada i Tejero, que havien estat enviats a la ciutat immediatament després dels fets d'abril a A Corunha-; l'absència d'efectivitat en el desplaçament de gairebé tots els comandaments de la Guàrdia Civil que s'havien vist implicats en aquesta temptativa: com els Santos Otero -inicialment traslladats a Jaén i Almeria, sense efecte en pocs dies, Benito de Haro, Leseduarte... i que el mes de juliol se'ls uniran comandaments de l'exèrcit o de la Guàrdia Civil com ara Florentino González Valles -empresonat d'ençà d'abril a Guadalajara, i en situació de 'disponible forçós' a A Corunha el mes de juliol-. Tots ells estarien implicats en aquestes primeres temptatives de cop militar, però també en els fets de juliol de 1936, i posteriorment en el procés repressiu a Galícia durant els anys de la guerra civil. La difusió d'una dinàmica de cop militar havia recollit els seus fruits a les acaballes de juliol. I, com es pot apreciar, no va ser precisament un fet sorprenent.

LA MOBILITZACIÓ MILITAR DE L'EXÈRCIT REBEL A GALÍCIA

1936 - 1939

Francisco J. Leira-Castiñeira
Investigador. Grup d'Investigació HISTAGRA
Universidade de Santiago de Compostela

Introducció

El 18 de juliol de 1936 les forces militars acantonades a Àfrica fan un cop d'Estat en contra de la legalitat republicana, que aconsegueix imposar-se només en alguns territoris de l'Estat. El seu fracàs en altres i els objectius dels rebels d'assolir el poder i eliminar la possible oposició, van desencadenar una onada de violència tant a la rereguarda com en el front de batalla.

A Galícia, el triomf del cop d'Estat va acompanyat d'una dura repressió política. Tanmateix, la violència que va patir la societat gallega durant aquells anys no va ser exclusivament producte de la repressió duta a terme per la coalició insurgent. Després de les primeres setmanes d'incertesa, Galícia es converteix en un dels principals *centres de reclutament* de l'exèrcit rebel. Com a producte del declarat estat de guerra, una part de la joventut gallega va tenir l'obligació d'allistar-se a l'exèrcit a mesura que les autoritats cridaven a files els diferents reemplaços, a risc de ser declarats i jutjats, com a desertors si no ho feien.

En aquestes línies es pretén explicar per una banda, com es va produir

la mobilització militar, que va servir per dotar de soldat l'exèrcit rebel. Es va desenvolupar a partir de la Llei de Reclutament i Reemplaçament de l'Exèrcit, vigent durant la Segona República i per la qual es regulava el servei militar obligatori.

Per altra banda, es presentarà una aproximació a les actituds socials que es van donar enfront d'aquest procés de construcció d'un contingent bèl·lic. En aquest sentit, els objectius d'aquest article són els de mostrar l'heterogeneïtat de la generació que va patir la guerra civil i posar en dubte les concepcions que donen a Galícia com un territori lleial als rebels.

Mobilització militar a Galícia. La conformació de l'exèrcit rebel

A Galícia, el cop d'Estat es proclama el 20 de juliol de 1936 amb la declaració de l'Estat de Guerra decretat per Enrique Cánovas Lacruz, comandant militar d'A Corunha i que comandava la VIII Divisió Orgànica. La declaració dictaminava la militarització de totes les forces armades i

quedaven subjectes al Codi de Justícia Militar i «amb els deures i atribucions que competeixen a l'exèrcit». A més de quedar sotmesos a jurisdicció de guerra l'ordre públic i la justícia ordinària¹.

El fracàs del cop d'Estat en altres territoris va provocar el desencadenament de la guerra civil. Va suposar l'inici d'una mobilització forçosa, a causa del fet que les autoritats rebels van veure insuficient el contingent militar de què disposaven, després de la militarització de les forces de l'ordre públic i la mobilització voluntària que hi va haver a partir del 20 de juliol. El reclutament es va fer a partir de la Llei de Reclutament vigent durant la II República i s'inicia amb el Decret núm. 29, publicat pel BO de la Junta de Defensa Nacional, de 9 d'agost de 1936.

El decret obligava a la incorporació urgent del contingent de files i instrucció de les quintes de lleva dels anys 33, 34 i 35 que van estar incorporats i van marxar a casa seva amb llicència il·limitada, que s'unien als qui ja es trobaven fent el servei militar a la zona controlada pels in-

¹ Cfr. FERNÁNDEZ SANTANDER, C.: *Alzamiento y guerra civil en Galicia 1936 - 1939*, Sada, Edición do Castro (2º Ed.), 2000, pp. 79 -82.

surgents. Els individus reclamats per l'autoritat militar havien d'incorporar-se a la unitat en què havien fet el servei militar o en un cos de la mateixa arma o en el seu defecte amb les mateixes característiques existents dins de la província de residència. Una mobilització que va continuar la guerra i que va afectar tots els individus pertanyents a les lles del 29 al 41.

Les autoritats que no van obeir el bàndol de guerra van quedar depots dels seus càrrecs polítics. És un aspecte bàsic per al procés de mobilització bèl·lica, ja que es va dur a terme des dels ajuntaments. Les corporacions locals s'encarregaven de fer els censos de les successives lles, notificar als individus el seu reclutament i traslladar-los a la Caixa de Recluta de la seva província. La possible negligència del personal del *conselho*, en el procés de mobilització, era sancionada mitjançant un sistema de multes estipulades pel Codi de Justícia Militar; especialment penada era la manca d'incorporació d'individus pertanyents al seu districte municipal. A les acaballes de 1936, com a conseqüència de la preocupació de les autoritats militars pel nombre de pròfugs, es va ordenar als destacaments militars que a mesura que marxaven s'encarreguessin de recollir per les localitats els individus compresos en les quintes de la lleva per tal d'enviar-los a la Caixa de Recluta corresponent².

A la Caixa de Recluta, els mobilitzats eren tallats i classificats per veure si eren aptes per al servei en armes. Un cop comprovat que l'individu no entrava dins de cap dels casos previstos en el quadre d'inutilitats per a l'exempció del servei a l'exèrcit, era destinat a una unitat militar.

Abans de ser enviats al front, durant un període de temps variable, passaven per un procés d'instrucció militar en el destacament de la província on es van intensificar les mesures de vigilància³. Tenien com a objectiu mantenir el control i la disciplina dins de les forces armades, a causa dels enfrontaments que hi ha-

via entre militars lleials a la república i rebels, a localitats com ara Ferrol o Tuy. En aquest sentit, l'agost de 1936, el Governador Militar de la província de Lugo va decretar la intensificació de la disciplina dins de les casernes amb la finalitat d'evitar revoltes i assegurar el triomf de l'alçament militar⁴.

Es feia un control social de les lles mobilitzades a mesura que s'anaven incorporant les quintes successives. El coronel del regiment reclamava els antecedents sociopolítics dels individus considerats sospitosos. En aquesta tasca hi col·laboraven, el comandant del post de la guàrdia civil de la localitat a la qual pertanyia el soldat⁵, les delegacions d'Ordre Públic de les diverses localitats⁶ i els nous poders locals.

Actituds socials enfront de la mobilització militar

No es pot abordar la guerra civil des d'un enfocament social posant com a paradigma d'any zero el 1936. Aquella societat havia viscut el període precedent, no només la Segona República, sinó també el final de la Restauració i la Dictadura de Primo de Rivera. Per tant, la mobilització es produeix en el marc d'una societat heterogènia i que havia experimentat un procés de transformació

social, política i cultural⁷, que va provocar una diversitat de posicionaments socials enfront de la mobilització militar, que des d'aquesta investigació es va tipificar en quatre formes d'actuació:

1. Oposició al cop d'Estat i a la mobilització bèl·lica.

Amb la notícia que hi havia hagut un alçament militar, una part de la societat gallega va decidir amagar-se i fugir a la muntanya per por a possibles represàlies polítiques. En alguns casos es van organitzar partides de fugitius o es van adreçar a allistar-se a l'exèrcit republicà.

També cal afegir-hi els individus que es van escapar amb la finalitat d'evitar d'allistar-se a l'exèrcit rebel, en assabentar-se que la seva quinta de lleva era mobilitzada.

2. Oposició a la mobilització i posterior reincorporació a les files de l'exèrcit.

A mesura que avançava la guerra civil s'hi van anar reincorporant una part, no quantificable, de persones que van fugir durant els primers moments del cop o en el moment de la militarització de la seva lleva. Era producte de la política que es duia a terme contra els individus que no s'incorporaven a l'exèrcit i que es desenvolupava en paral·lel a la repressió política.

Un dels motius pels quals feien la

2 Escrit sobre Movimiento Nacional. AIRMNO. Caja ANT37.

3 Que ja s'havia desenvolupat els mesos previs al cop segons l'historiador Emilio Grandío. Cfr. GRANDÍO SEOANE, E. (ed.): *Las columnas gallegas hacia Oviedo. Diario bélico de la guerra civil española (1936 - 1937) de Faustino Vázquez Carril*, Pontevedra, Nigratea, 2011. L'historiador Gabriel Cardona apuntava que durant la II República es va crear un servei de policia secreta dins de l'exèrcit que s'encarregava de fer llistats de militars, d'alta graduació, que pertanyien a lògies maçòniques. Cfr. CARDONA, G.: *El Poder militar en la España contemporánea hasta la guerra civil*, Madrid, Siglo XXI, 1983.

4 Escrits sobre la imposició de disciplina a les casernes. AIRMNO. Caixa ANT861.

5 Petició d'antecedents personals demanats als soldats del Rgtm. Infanteria Zamora núm. 29. AIRMNO. Caixa 02404.

6 Cfr. GRANDÍO SEOANE, E. (ed.): *Las columnas gallegas hacia Oviedo. Diario bélico de la guerra civil española (1936 - 1937) de Faustino Vázquez Carril*, Pontevedra, Nigratea, 2011, p. 21 - 22.

7 Vid. GRANDÍO SEOANE, E.: *A Segunda República en Galicia. Memoria, mito e historia*, Santiago, Nigratea, 2010, pp. 56 - 57. FENÁNDEZ PRIETO, L.: *Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóica na agricultura galega, 1850 - 1939*, Vigo, Edicións Xerais, 1992. DOMÍNGUEZ ALMANSA, A.: *A Formación da sociedade civil na Galicia rural: asociacionismo agrario e poder local en Teo (1890-1940)*, Sant Jaume de Compostel·la, Grafanova, 1997.

seva presentació era impedir possibles represàlies en el si familiar, ja que eren perseguides i vigilades pels nous poders locals.

També s'hi van incorporar per evitar la repressió política, i és per això que es van apuntar voluntàriament en una caixa de recluta d'una altra província, diferent a la que pertanyien. Aquests individus consideraven que hi havia una més gran possibilitat de conservar la vida anant cap al front que continuar fugitiu a la rereguarda. Aquests fets romanen a la memòria d'alguns excombatents, com recorda un fugitiu a la zona d'Astúries al qual van aconsellar que s'hi presentés per no patir represàlies⁸. En una altra entrevista un mobilitzat, que va estar quatre mesos escapat, perseguit i denunciat per les milícies de falange, afirmava:

«I aleshores va arribar i em va cridar el sergent, i em va dir “què li va passar allà?”; i li ho vaig explicar tot, tot, tot, i em va dir “doncs mira aquí hi ha una denúncia”, i la va agafar i la va llençar a la papereira. I anaven sortint les expedicions cap a Astúries, i vinga i tal, i a mi no em tocava mai tot i que jo sabia que era millor anar cap al front que ser allà, perquè sabia que no em deixarien en pau. Aleshores, doncs, al cap de quinze dies va tornar a venir una altra carta, i em va tornar a cridar i em va dir “no et deixaran en pau”, i jo li vaig dir, doncs no, així que em va dir “mira t'enviaré a la caserna de dalt”, que allà on érem era un gimnàs, allà al peu mateix del burg, i la caserna al centre, on hi ha aquella albareda. I li vaig dir “no, jo li demano, si us plau, i és l'únic favor que em pot fer, davant d'això, i no el vull comprometre per a res a vostè, perquè no té per què, però no em deixaran en pau. Van saber que vostè em va traslladar cap a dalt i tornen a insistir-hi, i vostè es compromet sense necessitat, que jo no tinc cap delictes, i no, ho prefereixo així”. I li vaig dir “l'únic favor que li demano és que m'envii al front”»⁹.

3. *Mobilització forçosa amb la seva quinta de lleva.*

Per a la resta d'individus, des de

apolítics a simpatitzants de qualsevol ideologia, sentiments com la por i la supervivència es van convertir en vertebradors del seu comportament. Es tracta del grup més nombrós i heterogeni dels quatre.

La no oposició activa a la mobilització no indica una adhesió al cop d'Estat. En una entrevista un excombatent relata:

«Dentro del ejército que nos organizábamos, simpatizábamos e conversábamos. Qué dijeron esto e dijeron aquello, como solíamos decir, radio “Macuto”. Qué venía un día una noticia e otro día otra; aunque que un día precisamente veo un grupo de ellos que estaban fala que fala, y llegué yo y dice un, “... con este podemos hablar”, y siguieron hablando, e así en grupitos...”»¹⁰.

No s'afirma que fos quelcom generalitzat, però sí serveix per a remarcar l'existència d'una oposició silenciosa dins de l'exèrcit rebel, que per por i supervivència no es va posicionar activament.

4. *Mobilització voluntària.*

Convé afegir que també hi va haver un sector de la societat que va donar suport activament al cop d'Estat. Es tracta d'individus que van decidir ingressar a les files de les milícies ciutadanes o en les organitzades pels partits de dreta. Es tractava de persones que comptaven amb una socialització política prèvia, properes al conservadorisme. Els motius que es poden citar són diversos, como es pot observar en una entrevista feta a un voluntari provinient de família profundament catòlica que decideix entrar en el Front de Joventuts l'any 1936, quan encara era menor d'edat, perquè a

la seva memòria hi havia marcats els conflictes religiosos produïts durant la República¹¹. En altres entrevistes fetes a voluntaris apareix reflectit un sentiment d'amenaça, relacionat amb la mort del polític Calvo Sotelo, la qüestió religiosa i a una possible propagació dels ideals revolucionaris de tipus soviètic¹².

Mesures adoptades per l'exèrcit rebel després de la mobilització militar

Als mobilitzats no presentats amb la resta de la seva lleva se'ls obria un expedient judicial dins del reglament de destinació. En funció de les circumstàncies que al·legués l'expedientat, en el moment de reincorporar-se, podria ser condemnat a quatre anys de recàrrec en el servei i enviat a una unitat destinada en un cos d'Àfrica¹³ on romania vigilat i subjecte a una fèrria disciplina, segons establí l'article 322 del Codi de Justícia Militar.

La mobilització forçosa va provocar que dins de les files de l'exèrcit rebel hi hagués individus amb diferents identitats polítiques. Un aspecte que es va radicalitzar a mesura que s'allargava el conflicte, ja que les exigències militars van provocar que haguessin d'arrepentir-se en totes les mans possibles. Per a evitar que poguessin organitzar-se els possibles opositors, les polítiques utilitzades van ser, en primer terme, les de vigilància i aïllament en funció de l'actitud militar de l'individu, missió de la qual s'encarregava el Servei d'Ordre i Policia existent a cada unitat. En última instància, si el soldat era considerat perillós per

8 Entrevistat Anònim (1991), Fons HISTORGA, USC, Referència 358.

9 Traducció pròpia de l'entrevista original feta en gallec. Entrevista a I. Q. (1991), Fons HISTORGA, USC, Referència 287.

10 Traducció pròpia de l'entrevista original feta en gallec. Entrevista a A. G. P. (1988), Fons HISTORGA, USC, Referència 10.

11 Entrevista a A. E. S. per Andrés Domínguez (2010). Projecte d'investigació «La socialización en la guerra contra la República y los apoyos de la dictadura franquista. Reclutamiento, movilización y participación en el “Ejército sublevado” (1936-1939)». Fons 4014.

12 Entrevista a J. T. D. (1980), Fons HISTORGA, USC, Referència 17ab. Entrevista a J. A. G. A. (1990), Fons HISTORGA, USC, Referència 172.

al correcte devenir de la guerra, se recorria al càstig, principalment al sistema de treballs forçosos, com ara els Batallons de Treballadors (BBTT) o les Unitats Disciplinàries o de Càstig (UCC) creades a cada cos d'Exèrcit el mes d'agost de 1938.

Les mesures de vigilància i càstig van tenir una més gran importància a partir de la caiguda del Front d'Astúries, quan hi ha una reorganització del servei d'informació, espionatge i contraespionatge de l'exèrcit rebel, amb la creació del Servei d'Informació i Policia Militar (SIPM).

Conclusions

Després del fracàs del cop d'Estat es va desfermar una guerra civil que va tenir com a conseqüència que els territoris controlats pels rebels haguessin de dotar-se d'un continent bèl·lic. Una mobilització que es va dur a terme a través de la legislació vigent sobre el servei militar obligatori en la qual participaven les noves autoritats locals.

A Galícia, l'exèrcit rebel va reclutar, durant els tres anys que va durar el conflicte, a tots els joves compre-

sos entre els 18 i 35 anys. Una mobilització forçosa que va provocar que aquesta generació hagués de participar en la construcció del nou règim franquista. La no incorporació a files estava penada pel Codi de Justícia Militar i al llarg de tot el conflicte es van intensificar les mesures en contra dels pròfugs de l'exèrcit.

Per tant, Galícia va patir la violència per les mesures repressives desenvolupades per les autoritats rebels, però també per la participació de la joventut gallega en el front de batalla. No era difícil trobar una família que no tinguí algun dels seus fills en alguna unitat militar, perquè Galícia es va convertir en un centre de reclutament per als insurgents.

Això mostra una realitat diferent sobre el fenomen de la mobilització després del 18 de juliol a Galícia, que s'observa per la heterogeneïtat de comportaments enfront de la crida a files. Es van tipificar en quatre formes d'actuació, però les motivacions i percepcions són tantes com individus van ser reclamats per l'autoritat militar. Un aspecte que permet posar en dubte la idea d'una Galícia lleial als rebels i mostrar una imatge més complexa i diversa, pròpia de l'estudi històric.

Peligrosos

VIII CUERPO DE EJÉRCITO
ESTADO MAYOR

Sección 1ª
Núm. 93

TELEGRAMA POSTAL

La Coruña 26 de octubre de 1937. II AÑO TRIUNFAL

El GENERAL ENCARGADO DEL DESPACHO DEL MISMO
Al GENERAL JEFE DIVISION 83 = GRADO =

El General Jefe del Ejército del Norte, en telegrama postal de 22 del actual, dice:

"Generalísimo ordena que cuando en alguna de las Unidades de ese Cuerpo de Ejército existan individuos cuya vigilancia sea difícil o que sea peligroso su contacto con el resto de los soldados, dispondrá V.E. que en vez de devolverlos a las Planas Mayores de sus Cuerpos para que sean sustituidos por otros de confianza, sean destinados a los Batallones de Trabajadores, pero recomendando que continúen siendo estrechamente vigilados para corregir y castigar la más pequeña falta que cometan".

Lo que tengo el honor de transcribir a V.E. para su cumplimiento en los Cuerpos y Unidades de su División.

D. O. de S. E.

EL TTE. CORONEL JEFE DE E.M. ACTAL.

Antonio Villanueva

Teniente en

ausente

NOTA.—Contéstese haciendo referencia a fecha, número y Negociado.

© Reproducción Ministerio de Defensa

"L'heterogeneïtat de l'exèrcit revoltat va obligar les autoritats militars a estrènyer la vigilància i adoptar mesures de càstig per mantenir l'ordre i la disciplina dins de les unitats militars. Fons de la Capitanía General de la VIII Regió Militar, caixa ANT2527. Arxiu Intermedi Militar Nord-oest (Ferrol).
Ministeri de Defensa

13 Tenim nombrosos exemples dins AIRMNO//Expedients judicials del Regiment d'Infanteria núm. 35. Anys 36 - 39.

CUNETES SEMBRADES DE MORT.

LA REPRESSIÓ EXTRAJUDICIAL A LA COMARCA DE PONTEVEDRA

Xosé Álvarez Castro

Historiador

*¡Outra vez, outra vez o terror!
Un día e outro día,
sen campás, sen protesta.
Galicia ametrallada nas cunetas
dos seus camiños.*

Luis Pimentel

En triomfar el cop, els militars rebels van dur a terme la implantació del terror mitjançant la violència. La repressió també va tenir la col·laboració de sectors de la societat que, per conviccions polítiques o per por, van participar en la delació dels opositors. El nombre de denúncies va ser tan elevat que el governador militar va publicar una nota contra les denúncies anònimes. L'ambient era propici a la delació i la premsa animava a fer-ho; al diari Progreso (11-9-36) es pot llegir un article signat per "Un falangista" amb apel·lacions com "tenim la sagrada obligació de desemmascarar tots els servidors de Rússia [...] Descobrim, per tant, tots els emboscats". Aquesta posició de suport a les noves autoritats també es comprova en les relacions de donatius, l'allistament en milícies i les manifestacions patriòtiques, com la d'unes dones que demanaven a crits l'afusellament dels presos reclosos a

la presó habilitada a l'Escola Normal de Pontevedra.

La responsabilitat última de la repressió residia en les autoritats militars rebels, més enllà de la utilització d'organitzacions com la Guàrdia Cívica o les milícies de les Joventuts d'Acció Popular (JAP) i Falange, encarregades en els primers moments de *descontrol dirigit* d'efectuar el treball brut mitjançant els *passeigs* i accions semblants. Aquestes organitzacions van ser dissoltes per les autoritats quan ja no eren necessàries i la seva actuació va incomodar sectors del nou règim.

La violència més radical, amb eliminació física de persones, va començar a la mateixa tarda del cop d'Estat amb la mort de tres persones. Durant els dies posteriors al sollevament militar, aquesta violència es va radicalitzar i va conèixer tres modalitats principals: *passeigs*, execucions per estar compresos en els bans de guerra i afusellaments des-

prés de consell de guerra. Ens centrarem en les dues primeres modalitats, ja que el tractament dels judicis castrenses excediria l'extensió d'aquest article.

Tot i que pogués semblar obra d'incontrolats, la repressió extrajudicial a través dels anomenats *passeigs* era una de les accions que estaven ja previstes en els preparatius del cop per sotmetre el territori, en paralitzar, mitjançant el terror, qualsevol indicati d'oposició o resistència, a més de permetre eliminar persones compromeses que no tenien una rellevància tal que justificués un judici militar en els primers moments de la rebel·lió. Les víctimes, majoritàriament quadres polítics, sindicals o agraris, eren tretes a la nit de les presons - com la instal·lada a l'antiga Escola Normal o a l'illa de san Simón - amb els pretextos de ser traslladats a una altra presó o d'haver de sotmetre's a nous interrogatoris. Els repressors tiraven mà d'unes llistes que de ve-

gades eren modificades, tant per afegir-hi noms com per a eliminar-ne d'altres, a causa de venjances personals, relacions d'amistats o recomanacions i suborns a determinats elements de les milícies cívico-falangistes. Altres vegades, els represaliats eren detinguts a casa seva o en els seus refugis, generalment a les muntanyes del voltant on havien fugit com a mesura de precaució a la vista de com pintaven les coses.

A la majoria dels casos, els detinguts eren torturats abans de ser assassinats i els seus cadàvers es dipositaven a les cunetes de les carreteres d'accés a la ciutat, els voltants de cementiris, o en indrets transitats, per tal que el que havia passat tingués un valor exemplaritzant. El cementiri de San Mauro, la corba d'O Couto a Tenorio, els terraplens de la carretera cap a Monte Porreiro, la muntanya d'A Caeira, l'indret de Carabelos, etc. són paratges de trista memòria a Pontevedra.

De vegades, el *passeig* es feia a un grup, com exemplifica el que va passar a Xeve a principis de novembre de 1936, segons la narració d'una testimoni presencial:

Una nit van matar-ne set a la *volta do Couto*, a Tenorio, i després els falangistes van venir fins a Filgueira, a Xeve, trucant a les portes i ordenant de preparar un carro amb una mica de palla. Van obligar a anar a buscar els cadàvers, i quan van tornar a l'església ja eren les deu del matí; com que hi havia un acte d'ànimes, hi havia molta gent que va començar a plorar i a cridar, i també plorava el capellà, don Manuel Ogando. Van fer un forat al costat del cementiri i els hi van tirar, agafant-los pels peus; el capellà va fer anar a buscar un llençol per tapar-los abans de cobrir-los de terra tot dient: "pobrets, no són animals". Allà són enterrats.

D'altres testimonis matisen el nombre d'assassinats, sis, i indiquen que l'indret de l'assassinat va ser en els límits de Xeve, a la carretera de Campo Lameiro, i que a la *volta do Couto* també va tenir lloc un afusellament col·lectiu d'onze persones

en aquelles dates, les víctimes del qual van ser enterrades al cementiri de Tenorio. A les excavacions fetes en aquest últim lloc no es van trobar restes, potser a causa de remocions a la zona o a d'altres circumstàncies; la fossa de Xeve roman sense excavar. Els treballs del projecte universitari *Nomes e Voces* (<http://www.nomesevoces.net>), que es basen en diverses fonts, confirmen l'existència d'assassinats massius a la zona i indiquen les que, amb gran probabilitat, van ser-ne les víctimes.

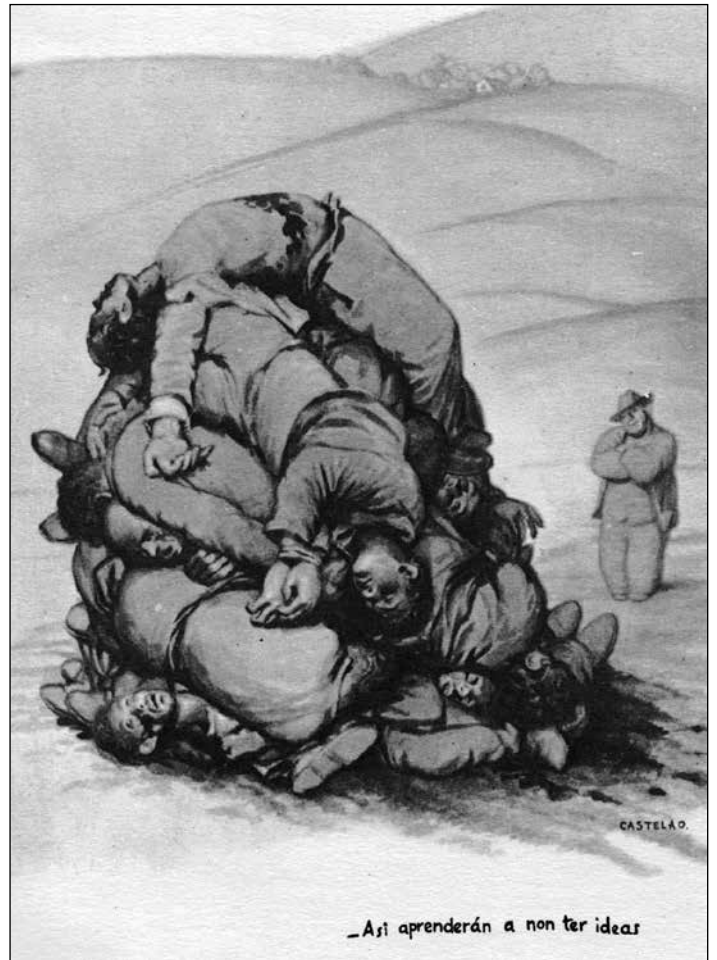
Algunes vegades es pretenia dotar d'una certa aparença de legalitat al crim mitjançant l'aplicació de l'anomenada *lleï de fugues*, un subterfugi emprat en nombroses ocasions. Un cas amb molta repercussió va ser el del conegut odontòleg de Pontevedra, **Abraham Zbarsky Geller**, dirigent destacat del partit socialista i persona molt estimada i respectada a la ciutat. El seu fill Jacobo Zbarsky Kuper havia estat executat pel fet de ser el cap de les milícies organitzades per a la defensa del Govern Civil de Pontevedra contra els militars rebels. Abraham, empresonat a la Normal de Pontevedra i després a l'illa de San Simón, va ser acusat per la policia de ser "Cap d'una organització soviètica i jueva, que disposava de gran quantitat de diners (sic) ja que al declarant, pel seu càrrec, li consta que facilitava subvencions als més significats elements del Front Popular". La Guàrdia Civil el qualificava de "comunista, membre de la junta del Socors Roig, maçó i propagandista". Va ser tret de San Simón amb el pretext de prestar declaració. En una causa militar trobem un document adreçat al jutge i signat pel comandant de la Guàrdia Civil Joaquín Velarde on es detalla el crim:

En ser conduït a la nit d'ahir per força del post d'aquesta capital el pres Abraham Zbarsky Celler (sic), segons ordre a l'efecte, des del Llatzaret de San Simón a la presó d'aquesta capital en arribar al punt conegut per *La Fracha* i a causa d'una avaria del cotxe que el portava es va haver de

parar per tal de reparar-la, moment en el qual el conduït, aprofitant la foscor de la nit, va intentar de fugir, però no ho va aconseguir perquè als primers trets de la força va ser greument ferit i va morir al cap de pocs moments; després va ser traslladat al cementiri d'aquesta localitat.

El 29 de desembre de 1936 apareix el seu cadàver al cementiri de San Mauro juntament amb altres dos cosos, probablement els d'Ángel Agra Mondragón i Emilio Vilas Dávila.

Entre els *passeigs* que més van impressionar la ciutat, tant per les circumstàncies en què va tenir lloc per la personalitat de la víctima, hi ha el d'**Alberto Martínez Tiscar**, advocat, regidor monàrquic a l'ajuntament de Pontevedra i cunyat de Remigio Hevia (alcalde durant la dictadura de Primo de Rivera i després a l'època de Franco); la seva evolució cap al centrisme de Portela Valladares va fer sorgir rumors sobre la seva pertinença a la maçoneria. La nit del 6 de setembre de 1936 va ser detingut a la seva casa de Covelo (Samieira) per un grup de guàrdies civils, falangistes i cívics. Conduït a Pontevedra, va ser introduït en una camioneta juntament amb altres detinguts; després de ser torturats, van ser *passejats* als afores de Bueu i fondejats al mar. Anys després, un germà seu, falangista, va denunciar els fets, la qual cosa origina una causa que, tot i que sobreseguda, proporciona interessantíssima informació sobre les persones que van organitzar l'assassinat i els seus executors. L'acusació apunta el comandant Joaquín Velarde, de la Guàrdia Civil, el governador civil — tinent coronel Ricardo Macarrón — i el diputat de Renovació Espanyola Víctor Lis Quibén, cap de la Guàrdia Cívica. Els tres assisteixen a una reunió on es decideix la mort d'Alberto Martínez; també, aquest dia, hi ha diversos oficials de la Guàrdia Cívica en altres dependències de la caserna. Entre els participants directes en la detenció i fets posteriors, s'esmenten diversos falangistes de Lalín i Vilaboa, a més dels tristament coneguts cí-

—Así aprenderán a non ter ideas

vics de Pontevedra, Borrajo, Mirón O Cheira, José Estévez O Raña i Avelino Fraga O Chalán, tots ells assenyalats per nombrosos testimonis com a participants habituals en aquesta mena d'activitats.

Sense ànim exhaustiu, esmentem alguns casos de *passeigs* que poden exemplificar el perfil de les víctimes i la mecànica de les actuacions:

- **Manuel Amoedo Nogueira.** 24 anys, picapedrer. El 34 havia estat condemnat a 18 anys de presó per tinença d'armes. Com a dirigent de les joventuts unificades i de les milícies antifeixistes, havia participat en escorcolls i requisos d'armes el mes de juliol de 1936. Amagat en un pou, les amenaces de ruixar la seva xicota amb gasolina van fer que algun familiar seu declarés on s'havia refugiat, la qual cosa va permetre que la Guàrdia Cívica el detingués. Fou torturat i assassinat, sense que se'n conegués ni la data exacta ni l'indret on va ser enterrat.

- **Edelmiro Dios Vázquez.** Dirigent socialista, de la UGT i membre de la direcció local del Socors Roig. Des-

prés del triomf del cop militar va restar amagat per la zona de Vilaboa juntament amb un company; la nit del 3 de setembre, una delació va fer que falangistes i cívics envoltessin la casa on eren amagats. Són portats a la caserna del Campo da Feira, on són salvatgement torturats. La premsa local va donar la notícia de la detenció de qui "s'assenyala com un dels caps de les milícies roges que van actuar en aquesta ciutat els primers dies del Moviment". Tot i quedar a disposició del jutge militar, el seu cadàver va aparèixer el matí del dia 5 al cementiri de Bora.

- **Juan Magdalena García.** Havia estat dirigent de la Federació Comarcal Agrària, molt influïda pels comunistes; tenia 36 anys. El seu cadàver va aparèixer sobre uns esbarzers en un camí que voreja la jonquera d'A Gandara (Lerez). Diversos testimonis acrediten les salvatges tortures a què fou sotmès entre ells el d'una veïna que declara a un diari de Pontevedra el 2007: "Al meu veí el van anar a buscar a casa i se'l van endur. El van matar a cops de mat-

xet. Li van tallar els braços i la cua la hi van ficar a la boca". Diversos familiars també van ser perseguits i van escapar a Amèrica a través de Portugal.

- **Ramón Meis.** Serrador i veterà dirigent agrari, va ser un dels primers socialistes de l'agrariisme de Pontevedra. Va ser capturat pels cívics després d'amenaçar amb impregnar amb gasolina i incendiar la mina d'aigua on s'havia refugiat. Els rumors apuntaven que els seus assassins el van enterrar amb un braç fora de la sepultura. Els seus fills també van patir la repressió: Otilia Meis Pintos, de 24 anys, va ser detinguda i va patir diverses vexacions, entre elles el rapat al zero; el seu germà Ramón també va ser empresonat, sota l'acusació de pertànyer a una cèl·lula comunista de Mourente.

- **José Pintos Quinteiro.** Taxista i dirigent socialista. Va tenir una destacada actuació en l'organització de la resistència al cop militar. En un primer moment es va refugiar al barri d'A Moureira i després es va presentar a la caserna de la Guàrdia Ci-

vil de San Xurxo de Sacos. Tot i haver ajudat Víctor Lis el 1934, el dirigent cívic no mou un dit per Pintos, que és assassinat la nit del 27 d'agost de 1936; el seu cadàver apareixeria posteriorment al cementiri de San Mauro. En el certificat de defunció s'afirma que "va morir a causa de lesió bulbar a causa de ferida per arma de foc penetrant de crani".

- **Genaro Puga Sánchez.** Propietari d'un comerç de mobles, 46 anys. El seu cos apareix el 9 d'agost de 1936 als límits de les parròquies de Bora i Mourente; el cadàver estava ple de punxades i presentava un tret a la nuca amb orifici de sortida per un ull. Abans del cop militar s'havia estès la brama que Genaro havia fet una guillotina amb la qual s'hauria de tallar el cap d'alguns dretans; després de la seva mort es va dir que les tortures miraven de saber on era la guillotina.

- **Raimundo Rodríguez Neira.** L'assassinat d'aquest sastre presenta un interès especial, ja que segons alguns testimonis en la seva detenció va participar un personatge tristament conegut per la seva actuació repressora a la comarca d'O Morrazo: l'alemany Bruno Schweiger. El *capità Bruno* va ser dirigent de les brigades falangistes que van sembrar el terror a la zona les primeres setmanes després del cop; posteriorment, fou cap de la 1a Centúria de Sapadors de Falange Espanyola Tradicionalista i de les JONS de Marín, al comandament de la qual fou ferit al front, gràcies a la qual cosa va obtenir la medalla de Sofriments per la Pàtria. El 13 d'agost de 1936, el *capità Bruno*, acompanyat per un falangista de Pontevedra, localitza Raimundo Rodríguez el qual fuig a peu pels carrers de Pontevedra: demana protecció a la policia de guàrdia de Correus, que la hi nega. i és agafat pels seus perseguïdors, els quals l'introdueixen en un cotxe. L'endemà apareix el seu cadàver a la Cruz de Maceiras (Marín) amb un tret a la nuca.

- **Aurelio Torres Lorenzo O Pacheco.** 35 anys, dirigent del sindicat de

la construcció. Havia participat en les requisites d'armes ordenades des del Govern Civil. Delatat per un veí, va patir salvatges tortures, entre ells la mutilació dels genitals, que van ser introduïts a la seva boca quan apareix el cadàver el dia 23 d'agost a Carabelos (Mourente).

Com hem apuntat anteriorment, de vegades es feia servir la modalitat d'*afusellament per incurs en els bans vigents* com a manera d'emascarar els *passeigs*. Aquest va ser el cas de **Faustino Gama Casalderrey**, 27 anys, membre d'una coneguda família de Lérez alguns membres de la qual pertanyien al Partit Comunista, per la qual cosa també van patir una intensa repressió. Amb el seu germà Alejandro, fou directiu de la Federació Cultural Esportiva Obrera d'Espanya a Pontevedra, que va promoure l'assistència de diversos atletes de Pontevedra a l'Olimpíada Popular de Barcelona. Un informe de la Delegació d'Ordre Públic, emès any i mig després del seu assassinat, afirmava que Faustino "participava en alt grau dels ideals comunistes a la difusió dels quals va contribuir eficaçment; gran propulsor del Socors Roig i organitzador de les Joventuts esportistes que eren les seves milícies roges a la qual pertanyia com un dels seus Caps i actuava activament a preparar-les per a l'oposició al Moviment Nacional contra el qual ell mateix havia exercit resistència armada".

Després d'estar fugit pels volts de la capital i amagat al cementiri de Lérez, es va presentar al rector i a un metge de la localitat per tal que l'avalessin i acompanyessin davant de la autoritat; els diaris van informar de la seva presentació. Tanmateix, l'endemà, 29 de desembre de 1936, Gama va ser afusellat; el dia 30, el diari Progreso va explicar aquest fet i va rectificar la informació publicada anteriorment:

va ser passat per les armes, sense formació de causa, ja que estava comprès en un dels bans, Faustino Gama Casalderrey, el qual en sorprendre'l la policia -no s'havia pre-

sentat com equivocadament se'ns va informar- amagat al pati de la casa del metge de Lérez Sr López de la Ballina, se li va ocupar una pistola [...] La Policia ja tenia coneixement de la seva arribada i va dur a terme gestions que van desembocar en els resultats que s'esperaven.

Altres afusellats en aquesta modalitat van ser **Gerardo Bao Rúa**, jorner de 28 anys, i **Antonio Calvar**, de 22 anys.

Pontevedra, en ser centre judicial i carcerari d'una extensa comarca, va ser un indret de mort per a nombroses víctimes no domiciliades a la capital, però que hi eren engarjolades o en el llatzeret de San Simón. El nombre de *passejats* a Pontevedra i els seus voltants de què es té constància ascendeix a unes setanta persones. La pràctica totalitat dels *passeigs* es van dur a terme entre les acaballes de juliol del 36 i març del 37. Els executors directes -- segons testimonis orals, dades aparegudes en causes militars, informes i altres fonts -- van ser militants de Falange i de les Joventuts d'Acció Popular, així com un grup format per membres de la Guàrdia Cívica on també hi havia diversos guàrdies civils.

La participació falangista està reconeguda fins i tot en documentació generada per la mateixa organització; en un *Informe sobre activitats maçòniques a Pontevedra capital* datat el 26 de juny de 1937 trobem el següent paràgraf: "Després d'iniciar el Moviment es va procedir per F.E. a la detenció de Maquieira [polític de Pontevedra, militant d'Izquierda Republicana i destacat membre de la maçoneria de Pontevedra] per prendre-li declaració i eliminar-lo, però s'hi van interposar les autoritats i es va aconseguir de dur-lo a la presó provincial". La paraula "eliminar-lo" i el context en què es produeixen els fets deixen clares les coses.

A la mateixa premsa apareixen insinuacions sobre els *passeigs*, como a Progreso (8-1-1937), quan es parla de la denúncia d'una de Sanxenxo contra el cap de milícies i un grup de falangistes: "manifesta que els de-

nunciats van intentar d'abusar d'una filla seva, tancant-les a casa i amenaçant-les el José Alonso que si ho comunicaven a la Guàrdia Civil les traïrien a fer un passeig”.

Sobre la confecció de les llistes de persones que serien *passejades*, tot apunta al fet que tinguessin un paper rellevant la Delegació d'Ordre Públic, la comandància de la Guàrdia Civil i els dirigents falangistes i de la Guàrdia Cívica. Aquest últim organisme, creat pel tan citat comandant Velarde de la Guàrdia Civil, sempre apareix lligat a la memòria de la gent de Pontevedra a l'activitat repressora més intensa.

Tot i que al davant de la Guàrdia Cívica hi hagués sempre un militar, qui exercia de fet el comandament (i així apareix fins i tot en la documentació oficial i notícies de premsa) era el metge i etnògraf **Victor Lis Quibén**, diputat de Renovació Espanyola i sinistre personatge que també participava directament en les actuacions repressores. Lis havia estat diputat d'Unió Regional de Dretes (integrada a la CEDA) i posteriorment es va passar al partit de Calvo Sotelo; durant l'etapa republicana va tenir una destacada participació en l'organització de grups d'extrema dreta i va ser detingut diverses vegades. El comandament de la Guàrdia Cívica, participa en accions com la detenció del diputat socialista Ignacio Seoane, que estava refugiat a Dorna, o en la persecució de les partides de fugitius comandada per Manuel González O Fresco i per Ángel Matilde O Cataplín, una cacera que suposaria la mort dels dos esmentats i d'unes vint persones a Ponteareas, Porriño i ajuntaments veïns; com es palesa al llarg d'aquest article, no van ser les úniques actuacions encapçalades per Lis.

Ja en els primers dies de la seva formació apareix alguna idea de les activitats de la Guàrdia Cívica: “Falange Espanyola ha escrit les primeres línies d'aquest gran romanç que té ara tants cantors. Amb ells, la Guàrdia Cívica que va prendre les armes sense més requeriment que el

Oficials de la Guardia Cívica

de la seva consciència, fa l'abnegada empresa de reduir rebel·lies contingudes i de garantir, amb la resta de les forces armades, l'ordre i la disciplina social subvertits per aconseguidors de la política” (Diario de Pontevedra 7-8-36).

A banda dels oficials de l'exèrcit que figuren com a caps nominals, el quadre d'oficials de la Guàrdia Cívica es compon de les persones següents: Víctor Lis Quibén, José Acuña Núñez, Enrique Alonso Muñoz, Manuel Corbal Corbal, Leoncio Feijóo Sueiro, Calixto Lois Fernández, Bernardo López Durán, Vicente López García-Mosquera, Gustavo Losada Amor, Claudio Losada Fernández, Francisco Javier Mosquera Caballero, Jesús Muruáis Carrillo, Néstor Pazos Feijóo, Carlos Rodríguez Soriano, Faustino Temes Diéguez i Enrique Vázquez Lescaille. El nombre de *cívics* ultrapassava els tres-cents, organitzats en esquadres que agrupaven veïns de diverses localitats. La procedència social era variada, amb preponderància de propietaris, comerciants i professionals liberals, tot i que no hi mancaven obrers i individus pertanyents a sectors marginals. Políticament predominaven, com era d'esperar, els de militància dretana: Renovació Espanyola, Partit Agrari Espanyol i Partit Radical.

Falangistes, tradicionalistes i *japistes* comptaven amb milícies pròpies a la ciutat de Pontevedra, però la doble afiliació amb la Guàrdia Cívica era molt reiterada. Alguns ex-membres del Somatén amb Primo de Rivera i de les gestores dretanes nomenades a la Segona República també assolien rellevància. Tanmateix, alguns *cívics* havien ocupat càrrecs directius en organitzacions agràries i hi havia també algun exmilitant de partits d'esquerra i del Partit Galleguista. El terror davant de la nova situació, la necessitat de fer-se perdonar *errors* passats o l'ansia de salvar algun familiar són motius que s'esmenten per a aquesta conversió d'última hora.

La participació de determinats membres de la Guàrdia Cívica en els *passeigs*, persecució i detenció de fugitius i en tortures als detinguts està documentada a bastament. L'ús de pallisses i altres tortures era habitual, tant com a mitjà de càstig com per a intimidar en els interrogatoris; aquestes pràctiques són denunciades davant els jutges militars per molts dels detinguts i nombrosos testimonis orals constaten que es tractava de quelcom habitual. El diari inèdit d'un detingut conté paràgrafs com els següents:

em van treure d'allà entre un capo-

ral de la Guàrdia Civil de cognom Vargas i un cívica de Mourente conegut com “Mirón”, el qual havia batut el rècord dels passeigs i les pallisses i tenia anotat el nombre de víctimes a la xapa del cinturó. Em van conduir a les fosques per la fira i em van ficar en unes quadres de cavalls que la Guàrdia Civil tenia a la dreta del recinte [...] Em van arraconar en una cantonada i van començar a picar-me bàrbarament, el caporal de la Guàrdia Civil amb una bona vara i el cívica amb unes grans corretges, que m’encanonava simultàniament amb la seva pistola del 9 llarg [...]. Quan m’haurien donat ja més de seixanta cops cadascun en cinc intervals de temps, jo ja no podia ni moure’m.

Una de les actuacions més sinistres de Lis, els anomenats “successos de Salcedo”, va ser relatada detalladament pels diaris locals. Els fets van passar de la manera següent: Després d’una confidència sobre el parador d’uns fugitius, Víctor Lis, al comandament d’un grup de 20 cívics i quatre guàrdies civils amb un caporal, arriba a l’indret d’A Torre, en el límit entre Salcedo i Lourizán la matinada del 12 de desembre de 1936. Allà, la comitiva envolta una casa; els relats sobre el que va passar a continuació difereixen segons les fonts.

Segons el diari Progreso, Lis i els seus acompanyants van sotmetre a “hàbils preguntes” l’amo, que era el

tramviari Ramón Acuña, la seva germana Consuelo i la dona d’un dels fugitius que es buscaven, Elvira Lodeiro. Aquests van confessar que dos dels fugitius eren en una pèrgola de la vora. La crònica indica que “Allà hi va anar el tramviari que els va dir que s’havien de lliurar, però sense que bonament volguessin fer-ho ni obrir la porta. En la seva vista, es va calar foc a la barraca i en cremar-la van sortir corrents els seus ocupants, que van ser tirotejats a la força. Aquesta va respondre amb decisió i el Gómez Corbacho i el Méndez Montes va ser morts”. Tanmateix, al diari de Pontevedra la versió varia substancialment:

Va caldre enfonsar la porta i a l’habitatge hi van trobar l’amo, Ramón Acuña, tramviari al qual també es buscava, la seva dona, la de Corbacho i un altre individu anomenat Manuel Méndez Montes, de Lourizán, germà polític del primer. Es va enviar en Méndez a la recerca del Corbacho a l’alboç, però en lloc de lliurar-se als guàrdies, van començar un intercanvi de trets molt intens que per fortuna no va causar desgràcies. Com que no es rendien es va enviar Ramón Acuña perquè calés foc a l’alboç i aleshores el Corbacho va intentar d’escapar, cosa que no va aconseguir perquè va caure mort en disparar sobre ell un dels guàrdies. Ramón [Manuel] Méndez no va voler sortir i va morir dins de l’alboç. La dona de Corbacho, que s’havia ama-

gat, va ser trobada una hora després. Fent servir una trampa dissimulada al pis s’havia amagat al celler de la casa.

Amb una rapidesa inusual, l’endemà, que era diumenge, es va fer un consell de guerra contra els tres supervivents, Ramón, Consuelo i Elvira, que van ser condemnats a mort. Els dos primers van ser afusellats a l’avinguda de Buenos Aires per un escamot de cívics sota el comandament de Víctor Lis. Elvira va al·legar estar embarassada, per la qual cosa va tenir un ajornament de la sentència; malgrat tot, seria afusellada el dia 19 del mateix mes, ja que, segons la versió oficial, el seu embaràs era fals, tot i que, per contra, diversos testimonis afirmen que li van provocar un avortament. Consuelo Acuña i Elvira Lodeiro van ser, que ens consti, les dues úniques dones assassinades a Pontevedra.

No va ser aliena a diversos membres de la Guàrdia Cívica la corrupció (falsificació de salconduits, cobrament de diners a sospitosos, desfalc, etc.). A mitjan de 1937 va tenir lloc la seva dissolució i la integració dels seus membres a la Milícia Nacional de Segona Línia. Molts sectors del nou règim no veien amb bons ulls les seves actuacions i la repressió extrajudicial havia perdut força davant l’aparença de legalitat proporcionada pels consells de guerra.

EL PROCÉS REPRESSIU CONTRA LES DONES EN EL NORD-OEST PENINSULAR A TRAVÉS DE LA JUSTÍCIA MILITAR.

EL CAS DE GALÍCIA I EL BIERZO (1936-1945)

Octavio Mafé Astray, Fátima Martínez Pazos, Rosalía Regueiro Méndez, Alejandro Rodríguez Gutiérrez i Sabela Taboada González.

Associació per a la Investigació Històrica del S. XX (AIH)

El procés repressiu dut a terme pel nou Estat sorgit de la rebel·lió militar del 18 de juliol de 1936 va tenir diverses vies, a través de les quals milers de persones van ser represaliades de molt diverses maneres: físicament, psicològicament, econòmicament, etc. La nostra Associació es va proposar la identificació i anàlisi d'una part concreta d'aquesta repressió: l'adreçada contra les dones per raons polítiques i a través de les vies que podien considerar-se legals en el nou règim. Per a això ha calgut fer un buidat sistemàtic i complet d'una font bàsica com és la vasta documentació emanada de la justícia militar del moment

Des d'un punt de vista cronològic, aquesta investigació arrenca en el mateix moment de l'inici del conflicte bèl·lic, ja que la tènue resistència inicial existent a la zona no impedirà que l'aparell franquista comenci a funcionar ràpidament; i s'estén fins al 1945, quan la consumació de la victòria aliada a la II Guerra Mundial marca una mutació generalitzada en el règim. Pel que fa al marc geogràfic de l'estudi, hem plantejat analitzar la repressió cap a les dones no solament a Galícia, sinó també en

un territori contigu com la comarca de El Bierzo, gràcies al qual podem comparar i analitzar la repressió en termes quantitatius i qualitatius en zones limítrofs i observar la influència de la proximitat del front o de la importància de la resistència armada en una perspectiva comparada a nivell provincial.

En resum, aquest article és una primera anàlisi de les dades extretes per l'AHÍ durant l'any 2012 en el projecte homònim finançat pel Ministeri de la Presidència, que es basava en el buidatge documental dut a terme a l'Arxiu del Tribunal Militar IV (ATMIV), a El Ferrol, per tal de localitzar i registrar en una base de dades les d'aquelles dones que van ser processades per motius polítics mitjançant l'esmentada justícia militar, tant a Galícia com a la comarca de El Bierzo, entre el 18 juliol de 1936 i el 31 de desembre de 1945.

Un primer balanç: les xifres

A través de les dades obtingudes és possible acostar-se a la realitat d'un moment històric concret marcat per la repressió exercida pel nou règim en el seu intent de consolidar-se.

Evidentment aquesta font documental té els seus límits -inherents per una altra banda a tota font històrica- doncs no es pretén en aquest treball desenvolupar un estudi absolut, sinó senzillament una aproximació a la repressió legalitzada en un territori determinat. Així, l'anàlisi de les xifres de dones represaliades a través d'aquesta justícia militar poc podrà aportar en relació als patiments soferts per elles en els presidis, als maltractaments rebuts, la fam, la cura dels fills etc. Sí permetrà analitzar els perquès d'aquesta repressió, observar cap a qui va dirigida, en quines zones i moments va tenir una més gran incidència, etc. Per tant, abans d'entrar en l'anàlisi d'aquestes xifres, cal plantejar una sèrie de qüestions a les quals es tractarà de donar resposta amb les dades obtingudes: Quin és el volum total de represaliades? Com es va desenvolupar i com va evolucionar aquesta repressió legalitzada a cadascuna de les províncies? Sota quines acusacions es processen aquestes dones? Quines van ser les condemnes?

En termes absoluts, el nombre de dones que van ser processades en algun dels milers de processos ju-

Les germanes Clotilde i Celia Valle Valle, en el centre, dempeus. Celia és l'únic cas registrat amb dos procediments incoats per la justícia militar per ajudar la resistència armada. Arxiu personal d'Aurora Marco.

dicials oberts en els anys esmentats és de 438 per a tot el territori analitzat¹. D'aquestes, crida l'atenció que el 29,9 % correspongui a dones processades a tribunals de la província de Lleó, mentre que el 70,01% restant ho són a tribunals militars de Galícia. L'evolució anual en aquests mateixos termes absoluts indica que els anys de durada de l'enfrontament bèl·lic, aquells en els quals a tot el territori controlat pels rebels es fa servir la repressió de manera coercitiva per a assegurar la construcció del nou Estat, són els que presenten unes xifres més elevades i correspon gairebé al 70 % de les processades en aquest període. Amb tot, en analitzar aquestes xifres des d'una perspectiva provincial (vegeu Quadre I), s'observen diversos aspectes a destacar. Per una banda, són, sens dubte, les dues províncies més actives políticament en els anys anteriors a l'enfrontament bèl·lic, A Corunha i Pontevedra, gràcies, sens dubte a la més gran industrialització i al pes de tenir les ciutats més habitades, aquelles on trobem una més gran acció repressiva en aquesta primera etapa de 1936-1939. Només a aquests anys corresponen per a totes dues províncies més del 43 % de les dones represaliades en tot el període estudiat. Les xifres es mostren menys elevades per a aquests primers anys i destaquen en aquesta zona limítrof amb Galícia com els anys posteriors a la caiguda del Front Nord i suposen

un notable increment de les dones processades per motius polítics, tant a les províncies de Lugo i Ourense com al Bierzo.

Tanmateix, les dades obtingudes els anys posteriors a l'enfrontament bèl·lic ens mostren amb claredat la més gran repercussió de la resistència armada contra la dictadura a la província d'Ourense i la comarca del Bierzo. Així, cal destacar que el 68,9 % de les dones processades a Ourense ho van ser entre els anys 1940 i 1945 i per al cas del Bierzo va suposar el 48 % del total de processades; xifres

que resulten cridaneres en comparació amb el 14,5 % de la província d'A Corunha o el 3,9 % de Pontevedra, on es va produir una menor activitat de la lluita guerrillera. En canvi, en el cas de Lugo, on sí que hi va haver una certa notorietat de la lluita armada, el percentatge de dones processades a partir de 1940 és del 27%, probablement pel menor desenvolupament orgànic viscut a la província en comparació amb les altres dues províncies, però també pel menor nombre de caigudes de consideració d'aquests grups de resistència.

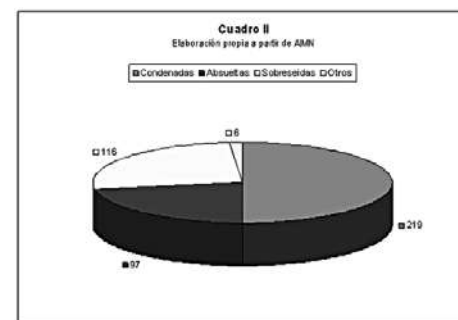
Quadre I²

	Corunha	Lugo	Ourense	Pontevedra	Bierzo	Total
1936	20	6	3	46	2	77
1937	46	13	4	17	17	97
1938	14	6	5	25	30	80
1939	14	2	6	10	19	51
1940	6	1	3	0	6	16
1941	7	4	21	0	16	48
1942	2	1	7	4	1	15
1943	0	1	4	0	8	13
1944	0	3	2	0	2	7
1945	1	0	3	0	30	34
Total	110	37	58	102	131	438

Elaboració pròpia a partir d'ATMIV

En analitzar en termes absoluts el resultat dels processos estudiats (quadre II) s'observa com, del total de dones processades entre 1936 i 1945, el 51% van ser finalment condemnades en els diferents consells de guerra i el 22% van ser absoltes. En un 26% dels casos, l'Auditor dicta el sobreseïment de les actuacions abans de la celebració del consell de guerra tot i haver estat aquestes dones processades dins de les investigacions judicials³.

Un examen més detallat de les condemnes imposades (quadre III) mos-

Elaboració pròpia a partir d'ATMIV.

tra que són els anys de la guerra on es feien servir mesures coercitives més severes contra les dones, és a dir, les penes condemnatòries de més durada

- 1 L'únic cas en què una dona figura en dues ocasions és el de Celia Valle Valle, processada a la causa 77/41 d'Ourense i a la 374/41 de Lleó. En totes dues la condemna va ser de 12 anys i un dia.
- 2 Nombre de dones processades per tribunal agrupat en províncies. En el cas d'A Corunha, a més dels corresponents de Ferrol, Santiago de Compostel·la i la mateixa capital, s'hi han inclòs també aquelles dones processades al Departament Marítim de Ferrol.
- 3 L'1% restant correspon a la categoria "altres", on s'han agrupat dos casos en què la documentació d'arxiu no està completa, els altres dos en què les competències són inhibides a favor del for de guerra i els altres dos en què els processos són anul·lats per problemes psiquiàtrics de les processades.

o de mort es produeixen gairebé en exclusivitat en aquest anys (només hi ha un condemna superior a 15 anys amb posterioritat a 1939), la qual cosa ens mena a una doble conclusió. Primer, que les mesures repressives utilitzades en els primers moments de construcció del nou Estat són molt més dures i els delictes perseguits se centren gairebé en la resistència a la participació en el cop d'Estat. I segon, que, si més no en aquesta etapa, la lluita contra la dissensió interna ni fou elevada ni, probablement, fou excessivament necessària. És més, analitzar el motiu pel qual es condemna aquestes dones, a partir de 1939 és gairebé exclusiva la participació d'aquestes en entramats relacionals de suport a la resistència armada, mentre que qüestions de reorganització política o reivindicacions de millors condicions socials o laborals no hi apareixen. La tebior de les penes en comparació amb les usades amb anterioritat molt probablement tingui relació amb la manca de proves concloents d'aquesta participació en una guerra oculta i irregular, on bona part d'aquestes dones actuaven en suport de persones properes. Aquestes penes eren usades sovint com una possible via per trobar l'evadit o desincentivar les xarxes de suport. Si la dona, mare, germana, cosina o veïna d'un fugitiu romanien detinguda fora del seu domicili durant un temps determinat, és possible que aquest fugitiu tingués menys opció de supervivència. Això, a més, no només es va fer servir amb les penes condemnatòries, sinó que d'altres formes repressives com les deportacions forçoses o les detencions preventives també foren utilitzades amb aquesta finalitat, més si tenim en compte que en moltes d'aquestes condemnes, aquestes dones ja havien superat en el moment de la sentència el temps de presó al qual finalment van ser condemnades.

La repressió a nivell provincial

En termes generals s'ha vist com el nivell repressiu utilitzat per la justícia militar va ser molt més elevat en època de guerra que de post-

Quadre III

	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Total
Mort	7	2	1	1	0	0	0	0	0	0	11
Perpètua (30 anys)	8	12	7	5	0	1	0	0	0	0	33
16-29 anys	1	9	3	0	0	1	0	0	0	0	14
6-15 anys	16	25	30	17	7	15	3	3	2	0	118
1-5 anys	0	4	3	4	0	2	1	2	0	9	25
Menys d'1 any	0	4	2	1	1	0	2	3	0	5	18
Total	32	56	46	28	8	19	6	8	2	14	219

Elaboració pròpia a partir d'ATMIV

guerra. Però, passa això en totes les províncies o, pel contrari, el règim adopta aquestes mesures coercitives i exemplaritzants a les condicions de cada zona?

A la província d'A Corunha, la que presenta les xifres més elevades de processaments a Galícia -només superada per la comarca del Bierzo-, es remarquen d'una manera clara les diferències entre les mesures repressives adoptades durant els anys de la contesa bèl·lica i la primera etapa de postguerra. En xifres absolutes i atenent al criteri del tribunal que inicia la causa, a la província d'A Corunha són processades en tot el període un total de 110 dones, de les quals 94 ho són entre 1936 i 1939. D'aquestes dones processades en els anys de guerra, en gairebé la meitat dels casos (el 45'7%) trobem una sentència condemnatòria que comporti pena de presó per a la implicada i en quedaven fora aquelles dones el procés de les quals fou sobresegut abans d'arribar al Consell de guerra (29'8%) i aquelles altres que foren absoltes després de la celebració del Consell militar (24'5%). En relació al fet punible pel qual foren processades, destaca la participació en la resistència civil contra el cop d'Estat del 18 de juliol i l'auxili a persones fugides. Atenent les condemnes, solien oscil·lar generalment entre els 6 i els 20 anys de presó, la mitjana de les quals se situava en 15 anys; s'hi localitzen també tres condemnes a la pena capital -una d'elles fou executada, Amada García Rodríguez, al Ferrol el mes de gener de l'any 38, i les altres dues finalment commutades per cadena perpètua- o les

sis condemnes a reclusió perpètua, totes elles amb suposades implicacions en els actes de resistència al cop militar.

Les xifres que la província presenta per als anys posteriors a la contesa bèl·lica són considerablement inferiors, potser a causa de l'escassa repercussió dels grups de fugits, molt presents en altres zones de Galícia i El Bierzo. A A Corunha 16 dones van ser processades entre els anys 1940 i 1945, i van ser-ne condemnades a presó el 43,7 % i amb una durada mitjana de la pena imposada de gairebé 8 anys, molt més baixa que a l'etapa anterior. La resta, 56'3%, es correspon amb els sobreseïments en no haver-hi en aquesta etapa cap absolució. Malgrat que els grups de fugits no van ser excessivament actius en aquesta província, la gran majoria de les dones van ser processades per delictes que hi tenien relació amb els mateixos: des d'aixoplugar alguns d'aquests fugits en el seu domicili a suposades col·laboracions en accions de resistència armada, etc.

La següent de les províncies gallegues pel que fa a volum absolut de repressió és la de Pontevedra, on hi ha un dels focus obrers de més gran importància en els anys anteriors al cop d'Estat; és del tribunal de Vigo d'on provenen més del 70% de les processades a tota la província (102 dones). De la mateixa manera que passava a la província d'A Corunha, la immensa majoria dels processaments passen durant els anys en què s'esdevé el conflicte bèl·lic derivat del cop d'Estat, en aquest cas arriba al 96%. El percentatge de dones condemnades a penes de presó en

aquesta província entre 1936 i 1939 arriba al 52'1% (amb una mitjana de gairebé 17 anys); les causes sobresegudes assoleixen el 36'7% i les absolucions es queden amb un baix 11'2%⁴. El nul desenvolupament posterior dels grups de fugits a la província de Pontevedra⁵ farà que les xifres de la primera etapa de postguerra siguin les més baixes de tot Galícia, ja que només s'han trobat a partir de 1940 quatre dones processades per motius polítics, la meitat de les quals va ser condemnada finalment a entre 6 i 12 anys de presó i la resta van ser sobresegudes.

Analitzant els fets punibles al·legats contra les dones processades a Pontevedra, s'hi observen gran semblances amb el cas d'A Corunha, ja que un volum percentual elevat es correspon a la participació en la resistència al cop d'Estat -molt dura i violenta a la zona de Vigo i als seus voltants-, i per l'ajuda donada als fugits de la zona. Un tercer i interessant grup delictiu podria ser el que abasta la resistència quotidiana, on podríem incloure des d'insults, cànctics subversius i sabotatges a les fàbriques, ofenses, escrits, etc.

Per la seva banda, la província d'Ourense té un desenvolupament molt diferent del que hem vist fins ara. A diferència dels dos casos

analitzats anteriorment, en què la repressió legal exercida contra les dones durant els primers anys de la guerra va ser molt més elevada, a Ourense és quantitativament inferior; les processades entre 1936 i 1939 representen menys d'un terç del total provincial. Es converteix així en la província amb el nombre més baix de dones processades en els anys de guerra, amb només un 5,9 % del total d'aquests anys per a tot el territori estudiat. Per contra, a partir de 1940 la importància de la resistència armada contra la dictadura provocarà que sigui aquesta la província gallega més castigada per aquesta repressió legalitzada, de manera que hi ha un 30% dels procediments contra dones a partir de 1940, xifra només superada per la veïna comarca de El Bierzo⁶. Pel que fa als fets punibles pels quals són processades, destaca la participació en els entramats relacionals d'enllaços al servei tant dels fugits com dels grups guerrillers⁷, la qual cosa ens dona idea clara de la importància que el moviment guerriller va tenir a la província. En canvi, el nombre de dones processades a Ourense per accions de resistència al cop d'Estat o per actes de resistència quotidiana

és molt baix. Pel que fa al resulta dels processos, el percentatge de condemnades a penes de presó és del 50 % entre 1936 i 1939, amb una mitjana de vuit anys de durada, i del 27,5 %, a partir de 1940, amb una mitjana de durada de les penes lleugerament més baixa (no arriba als set anys). El percentatge d'absolucions és alt; representa el 44,5% en el primer període i el 40 % en el segon; en canvi, els sobreseïments són baixos en comparació amb la resta de províncies i suposen respectivament el 5,5 % i el 32,5 %.

L'última de les províncies gallegues, Lugo, és on hi ha les xifres més baixes de tot el període estudiat, amb 37 dones processades, de les quals gairebé el 73 % ho van ser durant la contesa bèl·lica. En aquesta primera etapa el percentatge de condemnes és del 40,7 %, en idèntica proporció que els sobreseïments; la durada mitjana de les penes se situa gairebé en 15 anys. La resistència al cop d'Estat en ciutats com Lugo, Viveiro o Ribadeo o el suport als fugits durant aquesta etapa, són els delictes que abasten un volum percentual més elevat. Resulta significatiu que sigui en aquesta província on trobem casos d'execució de la condemna a

Clarisa Rodríguez Rodríguez, enllaç de la Federació de Guerrilles de Lleó-Galícia i processada el 1942. Arxiu personal d'Aurora Marco.

- 4 Hi destaquen 14 condemnes a reclusió perpètua i quatre a pena de mort finalment commutades per la perpètua. Per altra banda, cal comentar que un dels sobreseïments es deu al fet de ser trobada la processada, Elvira Lodeiro de 28 anys, morta en el seu domicili el mes de desembre de 1936, motiu pel qual no es va fer el consell de guerra pertinent.
- 5 Al cap de poc del final de la guerra, l'acabat de nomenar Governador Civil de la província de Pontevedra, el comandant de la Guàrdia Civil Manuel Gómez Cantos, va publicar un ban pel qual tots els fugits que no tinguessin causes pendents amb la justícia podien presentar-se a la caserna i serien automàticament posats en llibertat, sense demora. Centenars de fugits es van presentar a partir d'aleshores i aquest fet, sens dubte, va marcar l'escassa resistència a la província en comparació amb altres zones de Galícia menys desenvolupades políticament i socialment. Per a una detallada anàlisi del període a la comarca de Vigo, vegeu Abad Gallego, X. C. (2005); *Héroes o forajidos. "Fuxidos" y guerrilleros antifranquistas en la comarca de Vigo*, Institut d'Estudis de Vigo, pàgs. 335-381.
- 6 Cal esmentar aquí que una part de les dones processades en tribunals pertanyents a la comarca del Bierzo després de l'any 1940 són en realitat veïnes d'Ourense, en concret, 11 i destaquen les 5 veïnes de Vilar de Silva (Rubiá) o les 3 de Casaio (Carballeda de Valdeorras).
- 7 Recordar que fou en aquesta província i en connexió amb El Bierzo on es va formar la primera organització guerrillera de l'Espanya de postguerra, la Federació de Guerrilles de Lleó-Galícia, creada oficialment l'abril de 1942 a Ferradillo (Priaranza del Bierzo, León), però la base principal de la qual era a la *Ciudad de la Selva*, situada als monts de Casaio (Carballeda de Valdeorras, Ourense).

pena de mort, en la persona de Consuelo Alonso González (a) La Comunista, venedora de diaris, cas estudiat ja en profunditat en altres investigacions⁸, així com una altra pena de mort finalment commutada. Per la seva banda, a la segona de les etapes repressives tractades en aquest projecte, el total de dones van ser processades per suport a fugida de la justícia franquista. En aquest cas, el percentatge de condemnes baixa fins al 20%, amb una durada mitjana de 12 anys, i són sobresegudes les causes contra el 50 % i absoltes el restant 30 %.

Per últim, l'objectiu de l'estudi marcava l'anàlisi de la comarca de El Bierzo, limítrof amb Galícia i de la que, com a hipòtesi de partida, podria tenir característiques similars a les de Galícia que permetrien establir una perspectiva comparativa que refermés i enriqueís les dades vistes fins ara. Els resultats obtinguts ens diuen que aquesta zona, marcada per una potent industrialització entorn a la mineria del carbó, és la més nombrosa de les analitzades amb 131 dones processades en tot el període. Pel que fa a les diferents etapes repressives, aquesta és la zona que presenta un balanç més equilibrat de totes les analitzades, en repartir-se gairebé al 50% el nombre de processades en cadascuna de les etapes estudiades (51'9% i 48'1% respectivament). El percentatge de condemnes a presó és el més elevat de totes les zones estudiades, especialment per als anys 1936-1939 quan assoleix el 70'6%, i la durada mitjana de les penes d'una mica

més de 15 anys. Destaca també per a aquest primer període el baix percentatge de sobreseïments. Per als anys posteriors al conflicte bèl·lic el percentatge de condemnades continua mantenint-se alt, entorn al 55 %, sobretot en comparació amb altres províncies com Lugo i Ourense i baixa la durada de les penes imposades fins a una mica menys dels set anys.

En atendre les figures delictives en cadascuna d'aquestes etapes, s'aprecien una sèrie de característiques comunes amb les províncies de Lugo i Ourense pel que fa al baix volum de dones processades per delictes relacionats amb la resistència activa al cop d'Estat. Per altra banda, en aquesta zona apareix una figura delictiva pràcticament inexistent a la resta de Galícia com és la participació a la guerra i les evasions a la zona governamental més propera, Astúries, i fins i tot Barcelona. Del total de dones processades per aquest últim motiu, només una d'elles va ser absoluta, oscil·lant les penes imposades entre els dotze anys i la reclusió perpètua. Tanmateix, l'auxili a fugits es presenta com el tipus delictiu més perseguit a la comarca de El Bierzo i és especialment predominant a partir de 1940.

Queda molt per treballar pel que fa a aquest tema, molta informació a extreure dels arxius o molt a reflexionar sobre la que ja s'ha buidat, i la nostra Associació intentarà de continuar aquesta tasca en funció dels recursos de què disposi. Resulta evident que la documentació consultada és rica en dades i que això no

és més que una simple aproximació a les seves anàlisis, com assumim des d'aquest projecte com es desprèn també dels molt diversos i cada vegada més variats estudis presentats en els últims anys pels diferents especialistes que han treballat amb aquesta font i altres de similars. Cal, per tant, aprofundir més en la seva investigació i creuar-la amb la despesa per altres vies, com la història oral, per a enriqueir la nostra visió d'aquests processos i conèixer més aspectes d'aquesta realitat, Manca, per exemple, un estudi sociològic de les dones represaliades, la qual cosa permetria investigar en un tema tan delicat com complicat d'assolir al cap de vuitanta anys com les motivacions per oposar-se al règim. És aquest un simple exemple de l'ardu treball que queda per endavant i al qual, des de la nostra investigació, hem pretès aportar el nostre petit grau de sorra. I no només com un treball propi, sinó amb la intenció d'obrir portes per als investigadors que vulguin interessar-se per un tema en el qual encara queda molt per dir.

Per a això, per ajudar a la consolidació d'aquest estudi i de totes aquelles investigacions presents i futures que pretenguin aproximar-se a aquesta temàtica, hi haurà disponible la base de dades feta en un espai web amablement cedit pel Proxecto Interuniversitario Nomes e Voces, de la Universidade de Santiago de Compostela, i que poden consultar en el següent enllaç web: http://www.nomesevoces.net/gl/exposicion-panel/muller_asoci/

8 Souto Blanco, M.J. (2006): "Consuelo Alonso, unha norte construída", *Unión Libre: cadernos de vida e culturas*, 11, pp. 89-103. Prada Rodríguez, J. (2013): *Franquismo y represión de género en Galicia*, Catarata, Madrid, pp. 134-142.

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA ELS CIUTADANS PORTUGUESES RESIDENTS A GALÍCIA (1936-1940)

Dionísio Pereira González

Historiador

Projecte de Recerca Interuniversitari “Nomes e Voces”

La connivència del règim d'Oliveira Salazar amb el cop d'Estat promogut per militars «africanistes» espanyols és ben coneguda: la participació de la columna dels «Viriats» a la contesa, els corresponsals de premsa portuguesos «insertats» en el bàndol rebel, el suport logístic als facciosos, la devolució de nombrosos antifeixistes que es van endinsar en territori lusità per alliberar-se de la repressió feixista... Tot això, com diem, figura en nombrosos treballs publicats els últims anys.

Tanmateix, la participació portuguesa en aquell dolorós període no es va reduir al que acabem de dir i això sí que està poc documentat.

El proletariat portuguès a Galícia

Durant la II República, la colònia portuguesa situada a Galícia era constituïda bàsicament per milers de treballadors escampats per tot el territori gallec i dedicats a múltiples oficis, la majoria dels quals podríem enquadrar-los dins de les migracions econòmiques¹, si tenim en compte la misèria que regnava al nord del país

veí: és per això que els picapedrers, pedreres, llamborders, empedradors, fusters o peons que podem trobar aleshores, bé a les pedreres o en els indrets pedrers, bé en la construcció de carreteres, per tot el teixit de pobles i ciutats de Galícia, els asserradors itinerants en l'espai rural o fixos en els asserradors distribuïts arreu del país; els minaires de les explotacions de wolfram o estany de San Finx (Lousame) i Carbia (Vila de Cruces); els jornalers, presents majoritàriament en l'àmbit rural d'Ourense i Pontevedra; els *cabaqueiros* o teulers de les fàbriques de teules i maons de l'entorn de Neda; els «ferroviaris» empleats en la construcció del ferrocarril Zamora-A Corunha, molt nombrosos, sobretot en el territori d'Ourense: en el tram d'A Candá-A Gudiña, per exemple, eren uns quants centenars i representaven, cap a l'any 1931, la meitat dels treballadors de la via fèrria.

Un cas interessant va ser el de les pedreres a la província de Pontevedra. A la de Portas, on es feien llambordes que després eren exportades al nord d'Europa, els anys 20 i 30 hi van treballar una gran quantitat de picapedrers portuguesos, en esgotadores jornades diürnes i encara nocturnes, il·luminats únicament amb làmpares de sagí. És sabut que les pedreres de Moaña, situades a les muntanyes de Borna, Baliela i O Castelo, o fins i tot a la ribera de Meira, van ser molt utilitzades en el desenvolupament urbà i portuari de Vigo en el primer terç del segle xx. Per al 1926 hi havia un ventall d'empreses que les explotaven i que empleaven uns quants centenars de treballadors en unes condicions laborals mancades totalment de seguretat. Doncs bé, en aquests indrets van treballar molts picapedrers portuguesos d'ençà dels temps de la Guerra Mundial, conformant una nodrida colònia

1 Migracions ocorregudes al primer terç del segle xx, majoritàriament a partir de la I Guerra Mundial, a causa del desenvolupament dels sectors secundari i terciari a Galícia. No obstant això, ja al segle xviii era comú trobar portuguesos com a jornalers en tasques agrícoles al sud de Galícia.

lusitana procedent d'Esposende, Viانا o Guimarães, que també va trobar ocupació a la pesca, en el camp i en el sector de la fusta. A l'època republicana aquest col·lectiu, colpejat de vegades per gravíssims accidents laborals com el que va passar a la pedrera d'Eraso el 1933, amb el resultat de cinc peons portuguesos morts, representava entorn del 7% de la població de la franja litoral de l'ajuntament de Moanha.

Tanmateix, les motivacions sociopolítiques també estaran presents en el col·lectiu proletari portuguès existent a la Galícia de preguerra, des de les desercions de l'exèrcit lusità ocorregudes a l'època de la I Guerra Mundial, en què Portugal va combatre al costat dels aliats mentre que Espanya romanien neutral, fins als exiliats que es van situar a tot l'Estat espanyol (també a Galícia) després de les temptatives que van passar al país veí contra la dictadura militar orquestrada el 1926, o contra el règim salazarista consolidat el 1933 mitjançant l'anomenat "Estado Novo". Fins i tot hi va haver organitzacions pròpies d'aquests exiliats: l'any 1932 es va constituir a París la "Federação dos Anarquistas Portugueses Exilados" (FAPE), que va situar una ràdio clandestina a la frontera amb Portugal, va editar un diari a Espanya i a Argentina anomenat *Rebelião* i va tenir diversos grups operatius a l'Estat espanyol (Madrid, València, Barcelona...). La FAPE també va tenir a Galícia alguns col·lectius organitzats, tots ells amb noms un pèl cridaners, que van actuar de manera paral·lela a la Federació Anarquista Ibèrica (FAI): *Os Intransigentes* i *Os Inadaptáveis*, a A Coruña, i *Os Conquistadores Modernos*, a Lousame, als quals caldria afegir un altre grup a Lugo.

En conclusió, a la II República la colònia treballadora portuguesa estava composta de milers de persones, la concentració de les quals al sud-oest de la província de Pontevedra va donar lloc a la constitució a Vigo (1927), Tomiño (1933) i Tui (1933) del seu corresponent Centre Portuguès, en un intent de cohesionar el

col·lectiu i fer front als problemes que comportaven la convivència en un altre país.

Aquests treballadors portuguesos emigrats o exiliats a Galícia van participar igualment, en certa mesura, en la conflictivitat social i laboral viscuda en el nostre país durant la II República, tot i que també van ser utilitzats per les respectives patronals per a pressionar per a una revisió a la baixa dels jornals i les condicions de treball. Atesa la penúria de què partien en el seu país, la figura de l'esquirol d'origen portuguès va ser una constant en el transcurs de l'obrerisme gallec de les primeres dècades del segle XX i fins i tot va provocar la creació de la Unió Gal·laico-Portuguesa, articulada per la militància socialista de tots dos costats de la *raia* en el primer lustre del segle XX, per a acabar amb la desintegració de les lluites proletàries dels oficis de la construcció a Galícia mitjançant l'us dels rebenta-vagues provinents del nord de Portugal. Posteriorment, a inicis de la II República, a les obres del ferrocarril en terres d'Ourense d'A Canda, o en el tram de l'edificació a Vigo i Redonde-la, sense anar més lluny, hi va haver conflictes entre les societats obreres de l'UGT presents en aquelles zones i els contractistes, perquè aquestes s'estimaven més contractar mà d'obra barata i submissa provinent de Portugal abans que els afiliats d'aquells col·lectius. La crisi laboral imperant en aquell primer temps republicà va provocar alhora actituds poc adients amb l'internacionalisme proletari d'alguns sindicats de la construcció de Vigo, que, l'any 1931, van defensar restriccions a la contractació d'obriers portuguesos al·legant manca de treball, la qual cosa va provocar les protestes del Centre Portuguès de Vigo, que va exercir com a representant dels treballadors lusitans. Heus aquí la declaració de la Societat de Picapedrers, Marbristes i Similars (UGT):

«Els nostres acords no tenen la reciprocitat venjativa que se'ns su-

Dionísio Pereira davant del monument erigit als veïns de Soulecin (O Barco de Valdeorras) assassinats per l'Exèrcit franquista

posa, tot i que no oblidem perquè encara estem dolguts, la conducta antisocial i antiproletària d'obriers portuguesos que sempre a Vigo i a tot Galícia han vingut a escanyar els nostres conflictes socials i provocar la rebaixa de salaris en la nostra professió.»².

Tanmateix, conforme va anar avançant la República no pocs assalariats d'origen portuguès es van afiliar a diversos col·lectius societaris integrats en les grans centrals sindicals, CNT i UGT, o fins i tot a organitzacions o partits proletaris, cas de la FAI o del PCE: tenim molts exemples a zones rurals i pobles veïns amb Portugal, com ara Tui, Entrimo, Albarellos (Monterrei) o Campobeceros (Castrelo do Val), en l'àmbit dels sindicats anarcosindicalistes, i Verín en el cas dels integrats a la UGT. També a zones de ciutats i viles més allunyades de la *raia* sabem de casos de treballadors portuguesos integrats en les JJSS, les JSU, el PSOE, el PCE i la UGT de Vigo, Cangas, Moaña, San Clodio de Ribas de Sil, Teo, Santiago, Fontao (Vila de Cruces) o Ferrol, mentre que els sindicats cenetistes fuster, minaire, mariner i de la construcció de Cabo Vilaño (Laracha), San Finx (Lousame), O Barqueiro i Lugo, respectivament, o la pròpia FAI d'A Coruña comptaran amb destacats militants oriünds de Portugal.

Alguns d'aquells treballadors d'origen portuguès fins i tot se significaran en els seus col·lectius, cas de l'asserrador Joaquim Carlos Álvarez Ribeiro, president del Sindicat d'Agricultors i Professions Diverses

Familiars del jornaler lusità assassinat a San Xian (O Rosal-Pontevedra) Abilio Araújo Borbosa, al costat del monument que a Monção (Viana do Castelo) recorda els portuguesos represaliats pel franquisme a Galícia

(CNT) de Cabo Vilaño (Laracha), el «ferroviari» Antonio Ribeiro, destacat membre del quadre del Sindicat d'Oficis Diversos (CNT) de Campobeceros (Castrelo do Val), del col·laborador del setmanari *Solidaridad Obrera* i militant de la FAI d'A Corunha Julio Acevedo Veiga, dels minaires Manuel Paiva Martínez, Manuel dos Santos da Conceção i José Díaz N., membres del Sindicat Minaire (CNT) de San Finx, o dels jornaleros Avelino García Teixeira i José Barreira, militants del Sindicat d'Agricultors i Professions Diverses (CNT) d'Albarells (Monterrei), tots ells en el camp anarcosindicalista. En els corrents marxistes, també trobem alguns portuguesos destacats en els seus respectius col·lectius operaris: allà hi ha els comunistes Luis Soares Certal, operador de cine resident a Ferrol, i el jornaler Francisco Ferreira Gago, veí d'O Barqueiro; l'asserrador resident a Cangas, Adonis Teixeira Alonso, membre de la UGT i de les JSU igual que el seu conveí el manyà Manuel González Dantas; el picapedrer socialista Perfecto Magariños Novegil, igualment veí de Cangas; el peó resident a Calo (Teo), José Gómez de Jesús, afiliat a la Societat d'Oficis Diversos (UGT), liderada pels germans Liste i un asserrador d'ascendència lusitana i ideari comunista anomenat Paradela; Román Ramos, president

del Sindicat Minaire de Fontao; el picapedrer Telmo Freitas Lima, base del Sindicat de San Pedro da Ramallosa i molt actiu en tot l'entorn de Nigrán.

Una vegada més, l'exemple de Moanha és ben il·lustratiu: a la Societat de Picapedrers i Oficis Diversos de Moanha i els seus voltants «La Internacional» (UGT), hi havia força pedrers portuguesos entre la seva militància i encara entre els seus directius. De fet, de 1930 a 1934 va estar presidida per Manuel da Conceção, i entre els vocals de la directiva hi havia altres dos treballadors portuguesos, Manuel Gómez d'Oliveira i Laurindo Ribeiro Pereira; en el període republicà, el sindicat va mantenir una intensa activitat social a les pedreres, on no hi van mancar algunes vagues (1931, 1936) contra les condicions laborals imposades per les constructors.

A causa del seu notable compromís amb les organitzacions operàries respectives i a la seva participació en la conflictivitat socio-laboral, alguns dels membres d'aquells quadres proletaris portuguesos patiran represàlies a Galícia ja durant la pròpia etapa republicana; per exemple,

l'anarquista Avelino García Teixeira, destacat participant a les grans vagues de 1933 i 1934³, va ser detingut diverses vegades al seu domicili d'Albarells i fins i tot l'abril de 1936 va patir una temptativa d'expulsió al seu país en aplicar-li la Llei de Drogues i Malfactors. Una cosa semblant li va passar a Isolina Zeleste de Sousa Castro, companya del cenetista resident a Vigo José Adán Rivas, detinguda dues vegades, una després de la vaga general de juny de 1932 convocada en solidaritat amb els obrers de l'arsenal del Ferrol i una altra durant el Nadal de 1933; totes dues vegades va ser expulsada a Portugal pel pont Internacional de Tui estès sobre el riu Minho.

La Revolució d'Octubre de 1934 també va comptar amb la participació de treballadors portuguesos residents al país, en aquest cas d'ideologia majoritàriament socialista; sense anar més lluny, un conjunt de militants de les societats agràries i obreres de la comarca de San Clodio i Quiroga (Lugo) van haver de retornar a Portugal, a la zona de Viana do Castelo concretament, a causa de la persecució de les autoritats espanyoles. En aquells voltants i per aquells fets també hi va haver alguns detinguts d'origen portuguès com ara, Arturo Suárez *O Portugués*, resident a Figueirido (San Clodio de Ribas de Sil), acusat de disparar contra un tren, de col·locar bombes a l'estesa elèctrica i, més greument, d'homicidi frustrat. En l'àmbit llibertari, cal destacar igualment David Álvarez Paz, fill de pare i mare portuguesos i amb doble nacionalitat, aleshores president de la Federació Obrera d'A Guarda, detingut després dels fets passats en aquella vila en el referit mes d'octubre de 1934.

La repressió franquista contra els portuguesos

En tant que es van comprometre amb les lluites socials a Galícia,

3 Ens referim a la vaga general convocada per la CNT a tot l'Estat per tal de protestar pel Govern de dretes resultant de les eleccions de novembre de 1933 i a la frustrada Revolució d'Octubre de 1934.

aquells ciutadans portuguesos residents al nostre país patiran igualment una sort paral·lela a la dels seus correligionaris gallecs; avui dia i de manera totalment provisional, coneixem els casos de 359 ciutadans i ciutadanes portuguesos de diferents indrets de Galícia que van ser represaliats de diverses maneres. Uns, després de participar en la resistència armada dels primers dies, van morir o van ser detinguts després dels enfrontaments armats que van passar a A Coruña, Lousame, Lavadores (Vigo) i el Baixo Miño o a la comarca orensana d'As Frieiras: allà hi havia María Bello, Julio Azevedo Veiga i Manuel Paiva, a A Coruña i Lousame, respectivament; Manuel Barbosa, José da Silva i José Silva a Salvaterra i Ponteareas; Enrique Acuña Barciela i Manuel Correa de Carvalho, a Lavadores. A més, sabem de l'assassinat d'un conjunt de «ferroviaris» lusitans establerts a Campobecerros (Castrelo do Val-Ourense), «passejats» o afusellats en plena muntanya en aplicació del Ban de Guerra en el transcurs de les confrontacions que van tenir lloc en el traçat de la via els últims dies de juliol de 1936. D'altres, que van poder fugir per mar a Astúries o per terra travessant Portugal en direcció a la zona centre, on van morir al cap de poc després d'estar lluitant en el bàndol republicà o bé van passar anys en camps de concentració o en colònies penals (a Galícia a Camposancos, el monestir de Celanova o a l'illa de San Simón), bé a les presons, després de caure en mans dels franquistes.

La majoria, tanmateix, va romandre a Galícia (fins i tot n'hi va haver que van participar en activitats clandestines, cas de Julio Azevedo a A Coruña) i allà van ser «passejats» com el jornalero Abílio Araújo Barbosa o passats per les armes després de ser sotmesos a Consells de Guerra, cas de Telmo Freitas Lima; d'altres, jutjats per via militar, van ser privats dels seus drets civils, se'ls van embargar les seves propietats i van ser multats o sentenciats a dures penes de presó, que van complir en

Monument erigit a Castrelo do Val (Ourense) en memòria dels treballadors del ferrocarril portuguesos assassinats en aquest indret pels falangistes

diverses presons espanyoles com les de Vigo, San Cidre (Astorga) o San Cristóbal (Pamplona), sense que les inhumanes condicions que van haver de suportar els presos deixessin de cobrar-se algunes vides entre els penats portuguesos.

Ahora hi va haver gent que per escapar-se de les represàlies imperants a Galícia, ja fos pel seu compromís amb la República, o per la seva amistat amb gent d'esquerra, va haver de fugir al seu propi país; entre ells coneixem els casos de l'anarquista i venedor ambulat resident a A Coruña Arnaldo Teixeira; del membre del Socors Roig Internacional de Lavadores Fernando d'Almeida, que ja havia estat detingut quan la Revolució d'Octubre de 1934; del veí de Samieira (Poio) Augusto Anes, desaparegut del seu domicili d'ençà del cop militar; dels «ferroviaris» residents a diverses localitats de la xarxa ferroviari al sud-est d'Ourense. José Antonio Rodríguez, Joaquín Alonso Alonso, José da Silva Vides, Jacinto Álvarez Álvarez... N'hi va haver, també, que van ser expulsats a la frontera portuguesa per les autoritats espanyoles per «desafecte» al nou règim.

Allà els esperava la nova (1933) Policía de Vigilancia e Defensa do Estado (PVDE); de fet, a les acaballes de juliol de 1936 la Companhia da Guarda Fiscal de Chaves va enviar per ferrocarril, amb direcció a Porto, un to-

tal de quinze ciutadans gallecs i set portuguesos retinguts a la caserna d'aquell cos i provinents (expulsats o fugits) de Galícia, convenientment vigilats per un agent de la PVDE.

Per contra, també sabem d'alguns falangistes de nacionalitat lusitana que van deixar una funesta empremta en el territori gallec; aquest és el cas del contractista de fusta Francisco López dos Santos, assassinat l'any 1938 per un grup de fugitius al seu domicili de Prieque (Nigrán) a causa de les seves activitats com a confident; el veí de Saceda (Palmés, Ourense) Antonio Ferreira Suárez, conegut «pasejador» mort en un enfrontament a les acaballes de 1936; el falangista resident a O Barco de Valdeorras José da Silva Meirales, afusellat a Ourense l'any 1942 convicte de robatori a un matrimoni de dretes i el seu assassinat; els germans Ramón i Manuel Fernández, residents a Portor (Negreira). D'altres ciutadans lusitans, cas de Luis Nogueira Pintos, assentat a Ourense, van exercir com a informants de la ubicació dels nombrosos fugitius que eren amagats a les aldees portugueses de la *raia*, enllaçant amb la PVDE portuguesa i la Delegació d'Ourense d'Inspección de Fronteres.

Aquí publiquem un quadre sinòptic de la repressió franquista contra els ciutadans portuguesos residents a Galícia, durant el període 1936-1940:

Residents	Corunha	Lugo	Ourense	Pontevedra	TOTAL	Fuera Galicia
Afusellats	-	1	2	9	12	1
Mort paralegal	2	3	11	18	34	1
Operacions de càstig	-	-	-	5	5	-
Morts enfrontament armat	2	-	-	2	4	-
Morts lluitant	1	-	-	-	1	-
A l' Exèrcit republicà						
Morts presó	-	-	-	5	5	3
Mort sense determinar	-	-	2	-	2	-
TOTAL MORTS	5	4	15	39	63	5
Presó	7	2	3	21	33	2
Imputats	8	3	152	30	193	-
Tribunal Militar sense judici/Detinguts governatius						
Deportats	8	-	15	34	57	-
Altres	-	-	2	4	6	-
TOTAL ALTRES REPRESALIES	23	5	172	89	289	2
TOTAL	28	9	187	128	352	7

Al quadre anterior, observem com les repugnants modalitats de la repressió franquista que van haver de suportar els gallecs i les gallegues es van fer també extensives als ciutadans portuguesos que es van significar per les seves idees d'esquerres o per la seva pràctica societària.

Pel que fa a la qüestió de gènere, cal constatar que la repressió va afectar també algunes dones, ja que tenim constància de 25 casos (el 7% del total), 17 d'ells a la província d'Ourense, 7 a la de Pontevedra i 1 a la d'A Corunha. En aquest període, com a mínim dues dones van ser "passejades" i una altra va morir durant l'intercanvi de trets en els primers dies del cop militar a la capital d'A Corunha.

La repressió franquista tampoc no va fer discriminació d'edat, ja que entre les mortes hi havia gent gran de 68 anys fins a joves que amb prou feines en tenien 17. Pel que fa a les professions, la llista negra reproduïx en major mesura aquelles que eren més freqüents entre els portuguesos que treballaven a Galícia: "ferroviaris", minaires, canters-piapedrers, jornalers, asserradors, fusters o llauradors. Queda clar, per

tant, que la ciutadania portuguesa represaliada va ser completament proletària.

En l'apartat territorial, cal tenir en compte dues consideracions. En primer lloc, la procedència dels ciutadans portuguesos objecte de represàlies: moltes vegades només figura genèricament «Portugal» com a dada de l'indret de naixement, per la qual cosa no tenim informacions fiables més que d'un 50% dels represaliats; com era de preveure, la gran majoria d'ells provenien dels cinc districtes del nord (Viana do Castelo, primera, i després Bragança, Porto, Vila Real i Braga, per aquest ordre), i només un percentatge inferior al 15% dels districtes del centre (Leiria...) o del sud de Portugal. En segon lloc, hem de destacar el gran nombre de portuguesos assassinats a les comarques del sud-oest de la província de Pontevedra (Baixo Miño, Louriña, Val Miñor, entorn de Vigo), així com en les comarques d'As Frieiras i Monterrei en el sud-est d'Ourense, per les que passava l'esmentat ferrocarril en construcció: les raons es troben no només en la important concentració de treballadors portuguesos en aquestes comarques, sinó també en

la participació activa d'alguns d'ells en la confrontació armada dels primers moments.

No tenim constància que les autoritats portugueses moguessin un dit per a evitar aquestes morts; ans al contrari, hi ha indicis per pensar que els cònsols portuguesos, en general portaveus entusiastes del cop militar del 18 de juliol de 1936, van tenir entre les seves comeses el control i la denúncia d'aquells compatriotes que, a Galícia, havien mantingut ideals antifeixistes o havien freqüentat amistats d'ideari esquerrà.

En qualsevol cas, cal recordar una vegada més que es tracta d'una xifra de represaliats considerada de "mínims", ja que encara podrien aparèixer més persones que haguessin estat objecte d'execucions "paralegals" en monografies locals. També hi ha la circumstància que els noms portuguesos van ser castellanitzats, per la qual cosa, molt probablement, a la llista de gallecs i gallegues represaliats que utilitzem hi hagi un major nombre de ciutadans lusitans i que, en l'ampli apartat de "desconeguts" (particularment a la província d'Ourense) figurin també portuguesos la filiació dels quals s'ignorava i que no van ser reclamats per les seves famílies, les quals mai no en van saber el parador. Per últim, no tenim en compte en aquesta relació la constataada presència de portuguesos a la guerrilla que va actuar a la *raia* ourensana, els quals sovint van córrer idèntica sort a la que van tenir els seus camarades gallecs o de la resta de l'Estat espanyol.

Coda

Ja és temps de fer visibles a la ciutadania aquestes persones que van pagar un preu injust pel seu anhel d'una vida millor. Per tant, integrar-los en el procés de recuperació de la memòria col·lectiva comuna que ens va ser negada tant pel franquisme com pel salazarisme constitueix un imperatiu ètic i un deure de justícia, complerts tot i que sigui amb un gran retard, és també un nou espai vital compartit entre els pobles de la Península Ibèrica.

SUBMISSIÓ O MORT:

NOTES SOBRE LA REPRESSIÓ DEL SINDICALISME A GALÍCIA

Eliseo Fernández

Historiador

El cop militar de juliol de 1936 va representar la inauguració d'una nova etapa de la nostra història recent, marcada per la repressió violenta i la manca de llibertats. El conjunt de la societat gallega va patir la repressió de les noves autoritats i durant quaranta anys va viure sota una dictadura militar. Encara que aquella repressió es va fer present en tots els àmbits de la societat, es va acarnissar molt especialment amb les organitzacions sindicals i la seva militància, així com amb totes les expressions de la cultura obrera que sota la seva empara havien anat sorgint.

Des de l'aparició de les primeres organitzacions obreres a Galícia a la dècada dels 70 del segle XIX, les reivindicacions de la classe treballadora havien anat esgarrapant progressivament conquestes socials en temes com ara la jornada laboral, els accidents de treball, la implantació de sistemes de previsió social la dignificació social dels treballadors i treballadores. Aquelles millores van ser aconseguïdes en ocasions mitjançant l'acció reivindicativa, altres vegades mitjançant la intervenció

política (dels partits republicans i socialistes en la major part de les ocasions), i fins i tot per cessió de les autoritats i poders fàctics, temerosos de l'ascens i radicalitat de les organitzacions proletàries.

A Galícia el moviment obrer, nascut a la dècada de 1870, havia consolidat les seves posicions en el món urbà ja als inicis del segle XX, i havia anat estenent progressivament la seva influència per les viles del país i petites localitats del litoral. Durant el període republicà, i molt especialment, en el període del Front Popular, la seva influència va arribar també a bona part de la Galícia rural. Les xifres aportades per Dionísio Pereira ens parlen de prop de 66.000 afiliats i afiliades a organitzacions obreres durant el període republicà, que encara representaven un percentatge molt baix respecte al total de la població activa (un 7 % a Galícia enfront del 23 % de mitjana a l'Estat)¹.

L'ascens del poder i influència social del moviment obrer havia gene-

rat la reacció dels diferents governs i del capitalisme local. Les vagues, manifestacions, boicots i altres pràctiques, que integraven el repertori mobilitzatori del moviment obrer, van servir per a la consecució d'algunes millores, encara a costa de desafiar els governs i a l'empresariat i de sobrepassar en ocasions els límits legals. És per això que la resposta governamental va bascular entre les concessions del reformisme social i la repressió contra les activitats i contra l'organització del moviment obrer.

Per la seva banda, l'empresariat va col·laborar en el patrocini de societats obreres de caràcter confessional o mixt (agrupant patrons i obrers) que funcionessin com a obstacle a l'activitat del sindicalisme de classe. Coincidint amb el triomf de la revolució russa, es va fomentar, a més, la reactivació de les confederacions patronals que agrupaven l'empresariat des d'inicis de segle, amb la intenció de coordinar la seva resposta enfront del cicle reivindi-

1 Dionísio PEREIRA (Coord.), *Os conquistadores modernos: movimento obreiro na Galicia de anteguerra*. Vigo, A Nosa Terra, 1992

catiu de la classe treballadora. De la preocupació de l'empresariat gallec pels avanços de les organitzacions n'és una bona mostra el fet que el 1921 s'hagués fet a Vigo el III Congrés Patronal (el primer s'havia fet a Madrid el 1914, el segon a Barcelona el 1919), que havia treballat en la línia clàssica d'aconseguir una fórmula que harmonitzi els interessos del capital i del treball".

Aquelles aspiracions de la patronal es van veure satisfetes temporalment durant la dictadura de Primo de Rivera, però les seves pors van tornar a cobrar força en el nou període de llibertats obert amb la proclamació de la II República. La força del moviment obrer en aquest període es va manifestar en vagues d'ampli abast com ara la motivada per la paralització de les obres del ferrocarril Zamora-Ourense-A Coruña, contra els acomiadaments a les drassanes de Ferrol, la vaga del sector de la Construcció a A Coruña o la vaga pesquera a Vigo i altres ports del sud de Galícia. A més, hi havia hagut moviments de caire insurreccional per part de les organitzacions anarcosindicalistes (l'any 1933, amb una certa repercussió a la zona d'A Coruña) i socialistes (l'octubre de 1934, amb afectació sobretot a la zona de Ferrol). La recomposició d'una certa unitat entre les forces d'esquerra en el període del Front Popular i la consecució de

nombroses millores en el món laboral van significar l'accentuació del temor patronal per la pèrdua dels seus privilegis seculars. Si bé el protagonisme en el cop militar de 1936 fou exclusivament militar, l'empresariat gallec va contribuir des dels primers moments al triomf del sollevament, tot col·laborant econòmicament i posant a disposició de les noves autoritats i de l'esforç de guerra tot el teixit empresarial.

La repressió va afectar el moviment obrer en funció de la seva activitat abans, durant i després del cop militar. Les noves autoritats militars van escapçar les societats obreres més reivindicatives, la militància obrera que va participar en la resistència al cop militar, i també aquells militants sindicals que d'alguna manera van intentar mantenir els vincles i pràctiques teixides en els locals de treball durant les dècades anteriors. I alhora i de manera preventiva es va anar constituint una organització sindical creada des de l'Estat, que ocupés l'espai deixat lliure per les antigues organitzacions de classe.

La militància dels sindicats obrers tenia notícies dels preparatius del cop militar i com a conseqüència, va participar en els preparatius per a la resistència al cop. En els dies previs al sollevament militar, van ser militants d'aquestes organitzacions els qui van assaltar armeries per tal

d'obtenir alguna mena d'armes que els permetés actuar militarment. A ciutats com ara Vigo, A Coruña, Ferrol, els assalts de les setmanes anteriors i els que van tenir lloc en els dies del cop van servir per aconseguir algunes armes de caça o pistoles de calibre petit. Malgrat tot, la manca de previsió de les autoritats republicanes, o la desconfiança sobre la militància obrera va impedir que s'armés sistemàticament la classe treballadora decidida a combatre els militars facciosos.

Un cop iniciada la rebel·lió, a la major part de les ciutats i viles de Galícia es van formar Comitès de Defensa amb la participació de representants de les organitzacions obreres, que van col·laborar amb els representants governamentals en l'articulació de la resistència. Les zones en què les milícies obreres estaven més ben armades i eren majoritàries com ara les de Tui, Verín, Cariño, Noia, Viveiro, van ser les que van aconseguir mantenir durant més temps la resistència; en algunes d'aquestes localitats, un fet clau que va permetre la prolongació de la resistència fou la possessió per les parts de les milícies obreres de dinamita, utilitzada a les mines o en les obres de ferrocarril de la zona. La participació de cossos de seguretat de l'estat fidels al règim republicà, molt especialment els carabiners, fou un altre dels factors que va permetre la resistència en aquestes zones.

En gairebé totes les localitats on la militància obrera tenia implantació, es va declarar la vaga general per temps indefinit, amb la intenció de paralitzar la producció i permetre l'agrupament i l'activitat resistent de la militància sindical. Els bans militars dictats pels facciosos van intentar combatre aquesta mena de resistència, i van arribar a prescriure que els directius de les associacions obreres que promogueren vagues serien passats per les armes sense formació de causa. Així va passar, per exemple, en el cas de Ferrol, on les autoritats militars van fixar com a termini les 8 del matí del 27 de

Resistència obrera al cop militar a A Coruña

juliol per tal que els obrers retornessin al treball; a partir d'aquesta data, tots els treballadors que van mantenir la vaga van ser declarats cessants i la Delegació d'Ordre Públic va prohibir circular pels carrers als obrers, ordenant detenir els qui no complissin amb l'ordre.

A A Corunha la situació va anar encara més lluny, ja que la resistència de la militància obrera a la tornada al treball va fer que les amenaces arribessin a concretar-se. El 5 d'agost "La Voz de Galicia" reiterava l'ordre de la Delegació d'Ordre Públic que els treballadors del sector de la construcció retornessin a la feina, i publicava a més una crida signada per directius de societats obreres fent-se responsables que la tornada al treball es produís; a la pràctica, aquells líders sindicals eren ostatges de les autoritats militars, que amenaçaven la classe treballadora amb l'assassinat d'aquests directius si la vaga no acabava. I l'11 d'agost el mateix diari publicava el compliment de les execucions de diversos dels signants del full, entre els quals hi havia directius de la CNT i de la UGT locals. Malgrat tot, només a partir del 18 d'agost "La Voz de Galicia" va començar a parlar de normalitat en tots els centres de treball de la ciutat.

Si bé en els primers dies del cop la repressió semblava adreçar-se contra els qui haguessin participat en la resistència, després d'aquest fet es va poder constatar que el nou règim pretenia imposar-se a tota la societat mitjançant la violència i l'assassinat contra les persones que representaran un perill per al nou ordre. Mitjançant els passeigs irregulars i els consells de guerra, els directius de societats obreres i els seus militants més actius van començar a ser eliminats: així va passar amb directius de la UGT a A Pontenova (Lugo), miners de la CNT de Viveiro (Lugo), militants de la CNT de Lugo, sindicalistes de la UGT de la Fàbrica de Carburants Metàl·lics de Cee (A Corunha), sindicalistes mariners de la CNT de Cariño, treballadors dels combatus sindicats de construcció, indús-

Manifestació obrera a Vigo durant la II República

tria pesquera, cambrers, forners i metal·lúrgics de la CNT d'A Corunha, miners de Lousame (A Corunha), camperols cenetistes de concellos veïns amb A Corunha com Oleiros i A Laracha, afiliats a la UGT i a la CNT de la indústria naval del Ferrol, de la CNT de Betanzos, de nombrosos sindicats de la UGT de Vigo, metal·lúrgics i pesquers de la CNT de Vigo, sindicalistes de la CNT de Vilagarcía (Pontevedra), mariners cenetistes de la península del Morrazo (Pontevedra), afiliats a la CNT de Tui (Pontevedra), militants de la UGT d'Ourense, així com treballadors de les obres del ferrocarril afiliats a la CNT a A Gudinha i Vilavella (Ourense).

Els primers dies després del cop militar van veure caure mitjançant "passeigs" destacats militants sindicals, com ara l'antic directiu del Sindicat de la Indústria Naval de Ferrol,

Mario Rico Cobas, el veterà cenetista tudenc Gumersindo Rodríguez o el dirigent de la CNT gallega José Villaverde. Passada l'eufòria sagnant dels primers mesos, la repressió es va anar canalitzant mitjançant processos judicials seguits per la via militar, mantenint en molts casos el seu caràcter letal. Alguns sumaris es van adreçar a jutjar les organitzacions sindicals i els seus integrants, per una suposada implicació en la resistència al cop militar; l'acusació se sostenia moltes vegades en l'aparició d'armes o explosius en els locals sindicals, tot i que en realitat es tractava d'una simple disculpa per tal de jutjar, condemnar i en ocasions executar militants obrers. Entre els processos que van dur a terme les autoritats militars hi havia el 425/36, per la troballa d'explosius al Sindicat de Forners "La Nova

Unió" d'A Corunha, la causa 142/36, pel repartiment d'armes a la Casa del Poble de Vigo; per aquesta última causa va ser condemnat a mort i executat el líder de la UGT de Vigo Enrique Heraclio Botana.

Per al cas d'Ourense, Xulio Prada indica com aquesta repressió no tenia res d'arbitrària sinó que estava adreçada a la dominació de la societat, i remarca que mentre els militants sindicals d'UGT i CNT representaven una mica més del 17% dels processats, tanmateix assolien xifres properes al 38 per cent dels executats². Això ve a significar que la repressió del moviment obrer es distingia de la d'altres sectors socials en què amb més freqüència es veien afectats per la repressió mortal. Tot i que no hi ha dades sobre el conjunt de Galícia, l'elevada xifra d'assassinats de militants sindicals indica que les xifres generals poden ser semblants.

El fet que Galícia caigués en pocs dies en mans dels militars rebels va provocar les primeres bosses de fugitius, militants d'organitzacions obreres i partits d'esquerra que es van amagar com van poder per evitar els embats repressius. Les relacions establertes abans del cop a partir de les societats obres van servir per a la supervivència d'aquests militants i van permetre que s'iniciessin també alguna mena d'activitats clandestines contra el nou règim durant els primers temps. En algunes zones costaneres, com ara Ferrol, A Corunha, Malpica, Vigo, aquests grups de fugitius van tenir la col·laboració d'antics militants dels sindicats de pescadors, la qual cosa va permetre l'organització de diverses desenes de fugitius des dels ports gallecs fins al País Basc, Astúries, França i fins i tot el nord d'Àfrica. Aquestes fugues van ser nombrosíssimes a la ciutat d'A Corunha, on el sindicat "El Despertar Marítimo" va mantenir la seva activitat clandestina durant més de dos anys i va facilitar la fugida de centenars de militants d'esquerra; durant el temps que va existir diversos dels integrants d'aquesta xarxa d'evasió

van ser detinguts i assassinats, alguns mitjançant judicis militars com ara José Gómez Roibal "Cadreche", altres "desapareguts" com va ser el cas de l'antic directiu del "Despertar Marítimo" Manuel Montes i del seu fill Carlos.

A més de l'assassinat, la repressió va ser també tot un repertori d'accions encaminades a l'eliminació de la dissidència i la domesticació de la majoria de la població. La persecució incessant de les persones amagades, els empresonaments arbitraris, la depuració, les pallisses i abusos de tota mena (sexual, fins i tot sobre algunes dones) es van convertir en una rutina per a molts homes i dones que havien militat en organitzacions obreres.

Per a les organitzacions, la repressió va prendre un caràcter encara més sistemàtic, que va començar per a la il·legalització i confiscació dels seus béns i va continuar amb una política de desaparició de tots els vestigis de la seva activitat anterior. La il·legalització va passar els primers dies a través de disposicions de les autoritats militars, que van il·legalitzar les societats obreres mentre no fossin dictades disposicions que regulessin la seva activitat. Després, el decret 108 de 13 de setembre de 1936 va declarar il·legals les organitzacions que havien integrat el Front Popular, i el decret 131, de 25 de setembre de 1936 va prohibir totes les activitats polítiques i sindicals.

El món del treball es va anar convertint també en un espai per a la repressió, amb la introducció d'una nova disciplina laboral i un exhaustiu control sobre la classe treballadora. En aquestes funcions van tenir un gran protagonisme els sindicats de la Confederació Obrera Nacional Sindicalista (CONS), que van passar d'una presència quasi testimonial en el món del treball fins a un control pràcticament total de tots els seus aspectes. La CONS es va reorganit-

zar intentant atreure els antics militants sindicals, el prestigi dels quals pogués servir per contribuir a l'homologació de la seva activitat sindical. Sota l'amenaça d'afusellament, es va forçar alguns destacats líders obrers a incorporar-se a la CONS, com va ser el cas del diputat socialista Alfonso Quintana a Ferrol, del líder anarcosindicalista d'A Corunha Ernesto Santiso o del socialista de Pontevedra José Santiago Vaello. Aquells que, com el líder de la CNT gallega José Villaverde Velo, es van negar a participar en el desenvolupament de la nova central sindical, van ser assassinats.

Tot i que Falange no estava representada a la Junta de Defensa Nacional (juliol de 1936) ni a la Junta Tècnica de l'Estat (octubre de 1936) el nou Estat sorgit a la zona rebel va iniciar un procés de reorganització que tenia com a base les teories del nacional-sindicalisme abanderat per Falange. El Decret d'Unificació de 19 d'abril de 1937 va consagrar la deriva del nou estat en fusionar els partits polítics partidaris del cop en la nova Falange Espanyola Tradicionalista i de les JONS. Les noves societats obreres alineades amb el nacional-sindicalisme es van convertir en eines de la repressió, sobretot en els primers temps en què la presència o l'absència a la feina eren indicatives de l'existència o no de fidelitat respecte al nou règim. En aquells moments, mitjançant la vigilància sobre el món del treball es feia també el control dels treballadors i dels fugitius. Per altra banda, en molts sectors hi hagué acomiadaments massius i el seu reingrés es va fer a través de les Oficines de Col·locació Obrera dels sindicats de la CONS. Com a exemple de la importància que les noves autoritats concedien al control del mercat de treball podem assenyalar el que va passar al port de Ferrol amb la delegada de carregadores i descarregadores Josefa Gómez Mera, antiga mi-

2 Julio PRADA, "A liquidación do tecido asociativo ourensán durante a guerra civil", en *A Represión franquista en Galicia: Actas do Congreso da Memoria: Narón*, decembro de 2003. Narón, Memoria Histórica Democrática, 2005.

HABLE BIEN

Sea Patriota - No sea bárbaro

Es de cumplido caballero, que Vd. hable nuestro idioma oficial o sea el castellano. Es ser patriota.

VIVA ESPAÑA Y LA DISCIPLINA Y NUESTRO
IDIOMA CERVANTINO

¡¡ ARRIBA ESPAÑA !!

Octavilla. Imprenta Sindical. A Coruña, 1942

*Full volander imprès pels sindicats feixistes
fent servir la infraestructura Confiscació a la
Tipografia Obrera d'A Corunha*

litant socialista, que va ser acusada de privilegiar antigues militants de partits d'esquerra en la selecció del personal per a la descàrrega, i fou executada sumàriament per aquest fet el 23 de setembre de 1936.

En sectors laborals depenents de l'administració de l'Estat o dels ajuntaments es van fer acomiadaments massius. Funcionaris de correus, justícia, empleats municipals i mestres, entre d'altres, van ser algunes de les professions més afectades per aquestes pràctiques. L'admissió o readmissió es feia posteriorment mitjançant processos de "selecció" o "depuració" en què els candidats havien de demostrar la inexistència d'antecedents de militància en organitzacions d'esquerra o la seva fidelitat al nou estat on l'afiliació a la CONS era una de les millors maneres de garantir la fidelitat dels treballadors o treballadores.

La clausura inicial dels centres obrers va ser seguida per l'ocupació per part de les noves organitzacions de la CONS, que van aprofitar les seves instal·lacions i mobiliari per desenvolupar les seves activitats. En els primers temps es van reproduir els avisos als tesorers de les organitzacions sindicals per tal que lliuressin els seus fons a l'Estat, i també es va començar a lliurar els vells carnets sindicals, sota amenaça d'acomiadament. Per la seva banda, les biblioteques que hi havia en centres obrers i associ-

acions culturals van ser confiscades i depurades, quan no directament destruïdes. A ciutats com Ferrol i A Corunha es van fer actes públics de crema de llibres extremistes (també anomenats "pornogràfics"), pertanyents a societats com el "Centre Obrer de Cultura" de Ferrol (que va ser l'única biblioteca pública d'aquesta ciutat entre 1917 i 1936) o el "Centre d'Estudis Socials Germinal" d'A Corunha. Algunes eines creades amb gran esforç per la classe treballadora, van ser també confiscades per les noves autoritats, com va ser el cas de les impremtes de la "Gráfica Orensana", creada per la Societat Tipogràfica d'Ourense, o la Tipografia Obrera Corunhesa, que funcionava a la ciutat herculina des dels inicis del segle XX sota el patrocini del Sindicat Tipogràfic. Aquestes instal·lacions o bé van ser destruïdes o bé van ser cedides al nou sindicalisme feixista.

El patrimoni acumulat del sindicalisme gallec va desaparèixer progressivament i en el pitjor dels casos fou utilitzat per l'entramat creat per subjugar la classe treballadora en aquesta nova etapa. Com a exemple hi ha el full volander imprès a A Corunha el 1942 que incitava a usar la llengua castellana (en contraposició al gallec) i que mostrava el peu de la Impremta Sindical; aquesta denominació era el nou nom amb el que el falangisme havia rebatejat la Tipografia Obrera Corunhesa, transformant aquella eina construïda per a l'alliberament de la classe treballadora en mecanisme de dominació i domesticació per la dictadura franquista.

Cal recordar també que, molt lentament, aquell sindicalisme de classe havia afectat també la població laboral femenina i va fer que bona part de les treballadores industrials gallegues estiguessin afiliades a sindicats de classe. A través de les societats obreres les dones havien co-

mençat a actuar en l'àmbit laboral per a obtenir millores de tota mena: augments en els sous tradicionalment inferiors als dels homes, fre als abusos de patrons i encarregats o disminució de les llargues jornades de treball. Tot això se'n va anar a can Pistraus en la nova organització del treball que novament postergava la dona a un pla secundari, com evidenciava en to paternalista el Fur del Treball aprovat el més de març de 1938: "En especial prohibirà el treball nocturn de dones i infants, regularà el treball a domicili i alliberarà la dona casada del taller i de la fàbrica".

El balanç de la dictadura franquista fou el d'un trist èxit de les noves autoritats sobre el moviment obrer i sobre el conjunt de la població. Una de les motivacions del cop militar era la de conjurar l'ascens del cicle reivindicatiu del moviment obrer i intentar acabar amb la lluita de classe a Galícia. Va ser per això que l'Estat sorgit del cop militar va actuar a Galícia i contra el sindicalisme organitzat com un règim terrorista, en la seva accepció més acabada. Al cap i a la fi, el terme "terrorisme", sorgit després de la Revolució Francesa i inspirat en l'acció del govern jacobí de Robespierre, descrivia l'activitat d'un estat que sotmetia la població pel terror. I va ser exactament així, mitjançant l'assassinat sistemàtic (legal o paral·legal), els empresonaments arbitraris, la depuració o la repressió econòmica, com l'estat franquista va destruir les estructures organitzades del moviment obrer, va sotmetre el conjunt de la classe treballadora i va iniciar la construcció d'un nou sistema de relacions laborals. Després de tres dècades de dictadura, de les idees i les pràctiques de les organitzacions obreres tradicionals només quedava un vague record i alguns vestigis que havien sobreviscut a la barbàrie.

L'ENTRAMAT REPRESSIU FRANQUISTA A GALÍCIA

Judith CARBAÑO VÁZQUEZ

Investigadora. Grup d'Investigació HISTAGRA
Universidade de Santiago de Compostela

Per què un examen de les causes i subjectes repressors? El col·lectiu dels repressors roman encara massa ocult pel temps i blindat o protegit per factors polítics i jurídics, alguns de rellevància internacional, que arriben fins als nostres dies. Des de la metodologia històrica, proposem l'anàlisi de les causes i els subjectes de la persecució política i la repressió, motivacions, trames de poder local i civil, etc. que ens ajudin a comprendre, en última instància, la conformació del règim franquista. En una zona com Galícia, que va quedar ràpidament sota domini de les tropes rebels, la instauració del nou règim es va basar bàsicament en les pràctiques repressives. Gràcies a l'examen de contextos locals podrem analitzar les variades lògiques repressives que ens ajudaran a comprendre, no només com es va anar conformant la carcassa del nou règim, sinó també descobrir i analitzar aquestes trames civils tan importants per a la definició de la pròpia dictadura. Una dictadura construïda sobre un sistema de repressors, delacions i acusacions que configura el seu braç civil i que va fer que gran part de la societat hi acabés implicada, uns com a delators, d'altres com a familiars d'aquests, d'altres ocupant les places deixades pels assassinats

o depurats, etc.

En aquest procés d'anàlisi partim de l'estudi detallat de les fonts secundàries i de l'examen de fonts primàries, entre elles, les fonts orals es manifesten essencials com a punt de partida per a la nostra anàlisi. Per això, investiguem, per una banda, el que diuen les víctimes sobre els botxins i la repressió, a partir de l'examen de tot el fons sonor del projecte interuniversitari «Nomes e Voces»; i, per altra banda, el que diuen els repressors sobre les víctimes i processos de repressió, a través de les fonts orals del fons d'Història Oral de Galícia (HISTORGA) i les fonts documentals dins de causes militars de l'Arxiu Militar de Ferrol, entre d'altres.¹

Entre les nostres hipòtesis de partida hi ha la teoria que hi va haver certa implicació de la societat local, amb diversos graus d'intensitat i d'activitat, en les violències i repressions franquistes, que van participar en l'objectiu final de paralitzar la resistència, mobilitzar recursos cap al front i, en últim terme, assegurar la gradual imposició d'un nou ordre polític i social, d'un "Estat nou", mitjançant l'eliminació de tot aquell perill real o potencial. L'examen i anàlisi dels graus d'implicació i els tipus de violències i els seus subjectes repressors, ens

ajudarà a identificar les seves identitats, trames i comportaments. En últim terme, poder analitzar el significat del conjunt de les pràctiques genocides i dels subjectes de la persecució política i la repressió en termes interpretatius.

Per tot això, situem la nostra investigació dins d'un nou acostament a les fonts orals i documentals que ja han estat treballades per a l'estudi de les víctimes i que, gràcies a una metodologia *ad hoc*, considerem que podrem obtenir matisos més ajustats de l'entramat repressiu. D'altra banda, des de la nostra hipòtesi inicial, a l'hora d'investigar i analitzar el procés de conformació d'un règim com el franquista -sobre un sistema de violències, repressions i una envitricollada trama de repressors, delators i col·laboradors civils- veiem imprescindible partir d'una perspectiva d'anàlisi local. La perspectiva metodològica micro ens resulta operativa, no només des de la metodologia històrica, sinó també fruit de la necessitat d'estudiar molts dels contextos rurals gallecs del moment, ja que es van anar revelant facilitadors de la comprensió de les diferents repressions desenvolupades pels rebels; en aquest nivell d'anàlisi és on examinem les trames de poder local, els seus antecedents, les recomposicions en el

context bèl·lic i post-bèl·lic, així com la identificació de les trames civils (en funció del rendiment que donin les fonts).

Considerem que la forma més operativa d'acostar-nos al nostre objecte d'estudi i de poder obtenir resultats per a la nostra anàlisi havia de seguir l'estructura de les modalitats repressives. Centrem aquest article en l'exposició dels resultats de l'anàlisi dins de la repressió paralegal, intentem tractar-la d'una manera individual només amb finalitats expositives/didàctiques.

Comencem exposant la funesta cadena d'ordres i instruccions des d'on es dirigien els episodis de la repressió paralegal. És fàcil comprendre que aquesta es veia moltes vegades superada i modificada per la pròpia modalitat d'aquesta violència, sobretot quan baixa fins al microcosmos local. És sabut que en els primers escenaris després del cop les "milícies patriòtiques" són armades i són les que passen a col·laborar amb els comandaments militars en les tasques de desarticulació de les localitzades resistències gallegues, són les encarregades de mantenir l'ordre, les encarregades de les "pacificacions", entre les quals, els més destacats seran membres de la Falange (FE), de les JAP i Requetès, sota la direcció dels militars i, en contextos locals, també de la Guàrdia Civil. Amb tot, cal no oblidar que l'exèrcit continuava essent el principal responsable d'aquestes iniciatives i del clima de violència que impregna tota la rereguarda en controlar tots els mecanismes del poder, així com les atribucions en matèria d'ordre públic i després de la justícia militar, encara que per dur això a la pràctica comptarà amb les milícies, la Policia, la Guàrdia Civil, Guàrdies d'Assalt, etc.² En aquest tipus d'actuacions repressives, hem de diferenciar aquest primer període molt violent d'un altre, a partir de desembre de 1936, quan aquests grups queden sota el codi de justícia militar.³ Amb tot, les directrius sempre venen marcades des de les més altes instàncies del poder rebel, no

Milícia armada a Sarria. Fons Díaz Gómez. Proxecto Nomes e Voces.

oblidem que l'únic poder a la rereguarda es trobava en la nova *iure* en mans militars, encara que la seva *praxis* sigui desenvolupada i executada, en un nivell provincial per les autoritats militars i, a nivell local, per la Guàrdia Civil o el delegat de l'ordre públic, i induïdes, en molts casos, pels cacics locals. Després dels primers dies, i tot al llarg de l'estiu i tardor de 1936, quan es produeix el major nombre d'assassinats dins de les repressions que tipificàvem com a paralegals, protagonitzades per les milícies i, dins d'elles, Falange ocupa un lloc destacat. Amb tot, dins del *modus operandi* de la repressió paralegal; aquesta sinistral cadena de comandament també es podia veure alterada i apareixen com a executors directes càrrecs militars, guàrdies civils⁴, Guàrdies d'Assalt i Seguretat, Cívics,⁵ policies i capellans.⁶

Dins dels falangistes hem de diferenciar, per a l'estudi que ens ocupa, entre els falangistes «camisa vella» i les noves i ràpides incorporacions,⁷ sobretot els primers van rebre moltes de les instruccions militars per a la repressió. Aquests grups coneixien bé una rereguarda que van contribuir no només a «netejar» sinó també a construir i controlar gràcies als seus serveis en càrrecs que ocuparien a l'administració, revelant aquest «acomodament» als nous equilibris de poder local després del cop. Segons relata un antic mi-

litant de FET i de les JONS d'Ourense, entrar a la FE acabava tenint el seu «atractiu».⁸ Subratllar que en un nivell local, de forma més evident, però no només això, també les milícies i la Guàrdia Civil va organitzar molts dels grups repressius.⁹ Sobretot en el context rural, el paper de la Guàrdia Civil va ser decisiu per a l'organització de l'estructura i control de les milícies, que reben moltes delegacions de la funció d'ordre públic, tot i que sempre sota l'autoritat militar.¹⁰ Així, doncs, normalment les milícies actuen a instàncies del comandant del post, arran d'una denúncia¹¹ d'ell mateix,¹² d'un veí, del capellà,¹³ d'un cacic... en què només el coneixement personal o algun informe d'una passada acció «sospitosa» era prou motiu per a emprendre una acció repressiva.¹⁴ Fins al punt d'arribar-se a crear un espai de lluita de poder en aquest àmbit, per exemple, al voltant de l'important poder que tenia l'església en les delacions, en l'emissió de certificats de bona conducta, etc.

Amb tot, aquestes milícies no sempre actuaven sota ordres, sobretot en contextos locals i, sobretot en el rural, gràcies a un marge de maniobra més ampli al qual se sumaven altres elements més complicats de contrastar. Trobem casos que descriuen les víctimes d'actuacions «autònomes» de les milícies dins d'una repressió «no controlada»,¹⁵ en els quals uns quants

van a casa de la seva víctima o al centre o local on estigui detingut, moguts per múltiples i creuades motivacions i interessos i sense ordres superiors formals o intervenció directa.¹⁶ Aquests episodis podrien enquadrar-se dins d'una repressió més incontrolada de les instàncies o directrius de la repressió on, sobretot, antics enfrontaments, represàlies, enveges i conflictes,¹⁷ tenen aquí línies de continuïtat -sobretot en els primers mesos-, sota un clima de "confusió", i on les actuacions al marge de la cadena de repressió van ser més freqüents, disfressades amb el tint de "polítiques" i sense por a sancions.¹⁸ En aquesta mena d'actuacions, les fonts orals ens indiquen que destacaven els joves falangistes i "els que es van fer de FE per salvar la pell";¹⁹ subjectes que intentaven aprofitar l'ocasió per posar fi a la "revolució" i al "virus roig" en qualsevol forma que es manifestés, com una mena d'acció defensiva contra l'"enemic". També eren "acompanyants" d'aquests episodis milicians de "rang més petit", sense vinculació a cap línia de poder anterior, els subjectes que la majoria de les fonts orals qualifiquen com a "animadors", "rapinyaires" o "gents de mala vida", que abans de la guerra eren ja coneguts per actuacions o delictes menors al marge de la justícia i que "van passar de robar i rampinyar a matar".²⁰ Les fonts també ens indiquen les festes i ce-

lebracions²¹ després dels assassinats o quan arribaven notícies d'aquests episodis, així com el fet de presumir d'aquests actes en públic.²² Creiem que aquests episodis no es van produir com a resultat d'una fractura a la cadena de comandament sinó com a resultat d'una interessada "mirada cap a una altra banda", de certa abstenció de les responsabilitats dintre de l'"administració de la repressió", que fou sinistrament utilitzada i molt eficaç dintre de l'estratègia del terror. Amb tot, l'autoritat i estructura militar podia disposar, una altra cosa és que ho fes, dels mecanismes per controlar i frenar actes descontrolats de les milícies, cosa que només ho van fer si s'atemptava contra els seus interessos, sobretot en aquests contextos locals que fou on es van registrar la major part d'aquests episodis violents.

En l'avançament de l'estudi de les fonts observem l'operativitat funcional d'una divisió geogràfica de l'anàlisi i, dintre d'aquesta, la major funcionalitat la va demostrar la demarcació comarcal. Sense poder entrar en detalls en un article d'aquestes característiques, sí que traçarem les principals línies observades en relació a la repressió paralegal i els repressors en les principals comarques gallegues analitzades.

A la comarca del Morrazo (Pontevedra) són molts els episodis d'aquesta mena de repressions.

Centrant-nos en els subjectes, la Guàrdia Civil es mostra com l'organitzadora principal de les detencions (moltes vegades a partir de llistats) i de dur els detinguts en grups nombrosos per prendre'ls declaració a l'ajuntament o al centre de detenció, on sovintejaven les pallisses i la rapa de cabells a les dones.²³ Un dels fets que més crida l'atenció és la bona relació de la Guàrdia Civil amb les milícies i, especialment, amb els falangistes, molts d'ells de nova incorporació.²⁴ Un fet comú als ajuntaments d'aquesta comarca és el gran poder i visibilitat que tenien els falangistes de les famílies més destacades, així com la utilització de similars procediments repressius i subjectes col·laboradors.²⁵

Els fets de repressió paralegal que continuen cap a la ria de Vigo també compten amb subjectes propis, entre els quals destaca, prop de Redondela, les múltiples actuacions del cap de la Guàrdia Cívica a Pontevedra, el qual dirigeix un grup molt nombrós de guàrdies civils, guàrdies cívics i falangistes encarregats de matar les persones que estaven amagades després del cop.²⁶ També són nombrosos els fets repressius registrats vinculats als grups falangistes locals -qualificats pels testimonis com a "capitosts"-, entre els quals hi havia famílies de comerciants de Redondela de FE, i d'altres que protagonitzen directament actuacions exemplaritzants.²⁷ Entre les xarxes de col·laboració, les dones dels franquistes de Ponteareas (prop de Vigo) van tenir una participació destacada, com a mínim més visible, no només sota el context més dur de les repressions paralegals (amb delacions) sinó també en la conformació del nou règim a través dels serveis de la Secció Femenina, aprofitant bona part de les tasques del Servei Social per a desenvolupar una repressió econòmica i social cap a les dones i famílies de les víctimes, víctimes també elles en la llarga postguerra.²⁸ A les xarxes de relació dels grups repressius treballats, segons exposen els testimonis de les fonts, reflecteixen relacions

25 de Juliol de 1939 Millán Astray i Moscardó a Compostel·la. Fons Dionisio Pereira.
Proxecto Nomes e Voces

no només dins de diversos ajuntaments a la mateixa comarca sinó també entre comarques diverses a la mateixa província. Això ens palesa, després d'analitzar els casos, que les dades més nombroses de què disposem sobre aquests subjectes es recullen per al cas de la província de Pontevedra.²⁹

A les tres comarques de la marina de Lugo, les fonts consultades ens indiquen que les famílies dels líders locals a les viles, alguns amb cert grau de convicció ideològica, seran els qui ordenin els *passeigs* i instaurin un clima de tensió contra els potencials desafectes. Seran també focus d'atracció d'altres subjectes col·laboradors a la cerca d'un paraigües de protecció en el clima de delacions de la rereguarda. Les "tasques" de neteja de la rereguarda també les veuran compensades en el futur amb càrrecs en la construcció del jove règim franquista, amb ocupacions com ara alcaldes o regidors. També hi ha una important col·laboració de la Guàrdia Civil en aquests actes repressius, venjances o ordenar a d'altres col·laboradors "inferiors".³⁰ Hi haurà també abundants successos repressius en el context dels trasllats de presos, nombrosos, que feien fins i tot la presó de Lugo i els presos que arriben per mar al camp de concentració.³¹ En els contextos rurals de les comarques centrals de Lugo les agrupacions, procediments i actuacions dels grups repressius no s'allunyaven gaire del que s'ha exposat. Les fonts insisteixen en la supremacia de la Guàrdia Civil en les operacions i detencions i la col·laboració de grups falangistes, tant d'instigadors com d'executors, i bastants casos amb presència de capellans. A diferència d'altres zones on els grups de subjectes repressors cobren força al voltant de les famílies més destacades, a les comarques interiors de Lugo sobresurten les actuacions de la Guàrdia Civil i de falangistes camises velles amb joves, amb destacats individuals i amb una participació molt activa dels capellans, i fins i tot rivalitats entre falangistes.³² En relació a la

Repatriament del ranxo a la presó de San Simón. Fons Reisiño. Proxecto Nomes e Voces.

cadena de comandament, a les comarques d'aquesta província gallega no es veu gaire alterada: Guàrdia Civil, falangistes i capellans actuen sincronitzats i amb força disciplina, fins i tot en els "procediments" dels seus episodis repressors, cap amb consell de guerra. A diferència d'altres comarques, en aquestes destaca la cerca de malfactors, de més importància en aquesta província muntanyenca i fronterera, fins i tot desenvolupant procediments "alternatius" quan fracassaven aquestes detencions: falangistes i capellans col·laboraven en l'elaboració de "llistats exemplars" per fer front als fracassos de les detencions, una mena de persones "alternatives" on apareixien sempre víctimes per motius de rivalitats econòmiques, enveges o conflictes de períodes anteriors.³³

A les comarques de la província d'Ourense tornem a trobar la supremacia de les famílies de falangistes de la configuració dels grups de subjectes repressius. A la comarca de Valdeorras, les fonts identifiquen clarament dues famílies falangistes a El Barco, que eren de les més significades de la comarca (les anomenades "Cases de..."), que tenen un lideratge important en els episodis repressius, fins i tot amb presons a casa seva. A la Rúa destaquen dues famílies falangistes a l'hora d'orde-

nar els actes repressius a través dels seus "criats", que eren els que feien directament els assassinats o una altra mena de repressions. En aquesta última vila les fonts destaquen també un paper actiu de les dones falangistes en aquests processos, d'aquesta manera es desenvolupa tota una xarxa familiar al servei de la repressió.³⁴ De la comarca més oriental d'Ourense a la comarca del Ribeiro. En aquesta zona les actuacions repressives es van centrar en detencions de persones destacades del món del treball i pallisses, més de tipus exemplaritzant. Els falangistes eren del proper Castro de Miño, els quals havien manifestat la seva presència abans del cop amb manifestacions públiques, tot i que eren una minoria.³⁵ Segons el testimoni d'un antic militant de FE i de les JONS d'Ourense, hi havia una tan gran quantitat de *passeigs* a la ciutat l'any del cop, que va demanar anar al front. Justifica aquests procediments repressius com un "cop d'efecte" sota contextos violents; tanmateix reconeix que "se'ls van anar de les mans". Situa la direcció dels actes en els militars, però indica la participació d' "oficiosos civils" i d'algué que s'afilia a la Falange per a saldar alguna venjança personal. També són importants els actes protagonitzats individualment a la ciutat d'Ourense, dins dels que

tipificàvem com a actes més “des-controlats” i que solien comptar amb manifestacions públiques molt ufanosos dels seus assassinats.³⁶

Fins aquí una lleugera descripció de les xarxes, procediments i motivacions dels subjectes repressors després d'un recorregut per les principals comarques de les províncies gallegues. Investigació que continua oberta i que completament, matisem i reenfoquem segons anem analitzant noves fonts amb perspectives metodològiques noves per a l'estudi dels subjectes repressors. Serveixi això com un primer avançament de les possibilitats que s'obren a partir d'aquesta investigació. Avancem unes primeres conclusions provisionals fruit d'aquest primer acostament nou a les fonts de la repressió franquista a Galícia.

En aquesta primera fase de la nostra investigació tenim alguna conclusió provisional per al cas galleg, segons els casos locals estudiats: en el comú denominador hi ha les mo-

tivacions personals, en un major o menor grau és la història de la memòria de les víctimes, però no solament, també en els testimonis de falangistes que esmenten, secundaris o principals, els motius personals (venjances, enveges, enemistats passades); l'element del terror, d'“estendre el terror” que vam veure per als més cruentos assassinats, la visibilitat de la por en el control d'una rereguarda potencialment perillosa...; les raons militars, de partida, la conquesta del poder per les armes, d'assegurar una rereguarda pacífica i també proveïdora per a la guerra; i, per descomptat, en totes elles, i amb matisos adaptatius, les motivacions de la lluita pel poder: poder polític, poder militar, poder social i poder econòmic.

Als qui van conquerir violentament el poder, no els servien les vies democràtiques, les de la ciutadania..., sinó que aquestes van ser les que van destruir, les seves vies per a la construcció de la dictadura, a tra-

vés de places a l'administració etc., es van trobar moltes vegades en la participació en la “neteja” de la rereguarda, destruint i construint una rereguarda política, social i econòmica nova, lluny de les vies de l'Estat de dret, a través de les repressions com a acció política: així doncs, la finalitat política del terror per a tenir el poder i destruir la ciutadania. En aquest ambient la memòria de les testimonis és molt forta i ens relaten el poder de les violències en els nous actors socials, així sonen inesborrables frases com: “nous ordenants de la societat, als falangistes, els destorbava molta gent, i van anar contra ells”... “El pare va anar a preguntar al capellà per què van assassinar el seu fill i el capellà li va respondre: “Nosaltres hem d'imposar el terror!” (Cura Q., A Cañiza. Pontevedra); “...els cacics del poble volien seguir essent els amos del poble” (...) no volien que els pobres sabessin llegir ni escriure...” (A. M., maestro).³⁷

Bibliografia

- AMOEDO, G. (2010). *A memoria e o esquecimento: o franquismo da provincia de Pontevedra*. Vigo, Edicions Xerais de Galícia.
- ARÓSTEGUI, J. (1994). *Violencia y política en España*, dossier d'Ayer, n. 13.
- CASANOVA, J. (2002) (coord.). *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona, Crítica.
- DOMÍNGUEZ, A. (2008). “De los relatos de terror al protagonismo de la memoria: el golpe de Estado de 1936 y la larga sombra de la represión”, *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, n. 40, p. 37-74.
- FERNÁNDEZ, C. (2000). *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*. Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- FERNÁNDEZ, L. (1993). “Represión franquista y desarticulación social en Galicia: la destrucción de la organización societaria campesina, 1936-1942”, *Historia Social*, 15, p. 49-65.
- (et al.) (eds.) (1997). *Poder local, élites y cambio social na Galicia non urbana (1874-1936)*. Santiago de Compostela, Servei de Publicacions i intercanvi científic.
- (2006) (coord.). *Memória do 36*, Grial, 170.
- JUANA, J. de y PRADA, J. (coords.) (2006). *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*. Barcelona, Crítica.
- MIR, C. (2000). *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*. Lleida, Milenio.
- (2001a) (ed.). *La represión bajo el franquismo*, dossier d'Ayer, 43.
- PRADA, J. (2003). *Metodoloxía e fontes para o estudo da represión en Galicia*. Ourense, Universidade de Vigo.
- (2010). *La España masacrada: la represión franquista de la guerra y posguerra*. Madrid, Alianza.
- RODRÍGUEZ, D. (2010). *Presos e prisións na Galicia de guerra e posguerra (1936-1945)*. Vigo, Galaxia.

Notes

- 1 Per al nostre treball vam buidar completament els índexs d'indexacions de totes i vam seleccionar així aquells aspectes de la indexació del fons que ens poguessin ajudar a trobar els elements relacionats causes/motivacions/subjectes repressors. Gràcies a una metodologia específica vam poder arribar a reconèixer els repressors com a subjectes i alguna de les seves motivacions des de l'anàlisi detallada de les seves descripcions generals al de les seves actuacions. Per a completar l'exploració dels subjectes repressors analitzem els fons d'HISTORGA, del qual vam obtenir vint entrevistes de protagonistes actius/passius de les repressions a Galícia, la major part d'aquests fons són des del punt de vista falangista. Amb l'anàlisi d'aquests dos fons examinem les fonts des de la perspectiva de les víctimes i dels repressors, complementant-se totes dues amb fonts documentals com ara causes militars i judicis, que ens permeten aprofundir en els termes socials del col·lectiu subjecte de la investigació. En relació amb la documentació jurídicomilitar, van ser analitzades no des de l'estudi de les víctimes sinó focalitzant la seva anàlisi en l'actitud dels implicats en la repressió: els qui inicien les causes, els qui fan les denúncies, les al·legacions, quins grups aporten testimonis, etc. En definitiva, explorar les possibilitats d'estudi dels subjectes repressors a través d'aquelles fonts que fins ara van ser utilitzades metodològicament per a l'estudi de les víctimes de la repressió i valorar el grau d'abast de les seves possibilitats per a una investigació com la que proposem.
- 2 Així doncs, compartim la tesi que els militars serien els responsables de tots aquests assassinats dins de la repressió paral·lela comesos per les milícies, que actuaven com una espècie de policia política dels militars, un instrument polític de la repressió lluny de ser un fenomen fora del control d'aquells i aliè a les autoritats civils i militars. Aquesta és la tesi més assumida per al cas de la repressió en tot el territori espanyol. Per al cas gal·lec hi ha algunes discrepàncies amb la titularitat de la responsabilitat última, autors com C. FERNÁNDEZ (2000, p. 93) sostenen que en el cas dels "passeigs" la causa s'atribueix a l'enveja, a la impotència mental, al menyspreu... exculpant els militars de la seva participació directa, tot i que l'autor reconeix que aquestes actuacions estaven sota l'autoritat militar.
- 3 Aquí se situa l'estesa tesi que la fortíssima repressió a nivell estatal compta amb un punt d'inflexió a partir de la batalla de Madrid i que, partir de l'hivern després del 1936, i veient que s'allargava la guerra, la dinàmica repressiva es tornaria menys indiscriminada i massiva.
- 4 Tot i que en alguns casos era la pròpia Guàrdia Civil la protagonista dels *passeigs*, un dels subjectes més reconegut és el famós Guàrdia Civil el "Rabioso" [Francisco González Rodríguez, falangista i tinent de la Guàrdia Civil a Vigo] que adquireix el seu malnom per lligar al seu cavall una corda i arrossegar la víctima pels carrers. Se li adjudica el primer *passeig* a Vigo, un transportista de peix, antic sindicalista i membre de la CNT (J.M.T.M registrat mort a Vigo a causa d'hemorràgia per ferida de projectil. Lloc d'aparició del cadàver: via pública-Vigo (FPiNeV), el qual, ferit quan el cop a Vigo, el va anar a buscar al sanatori del doctor Troncoso i va ser assassinat a Balaidos (barri de la ciutat de Vigo).
- 5 Potser un dels que més fama sagnant va guanyar fos Víctor Lis Quibén (Metge, URD, diputat RE, FE), organitzador de la Guàrdia Cívica a Pontevedra i responsable de nombroses execucions extrajudicials. Segons ens indica el fill d'A. C. C. (Metge, executat) per la seva ordre se n'afusellen sis; també és l'executor d'assassinats i ordres de passeigs des del Llatzaret (illa de San Simón, Vigo). Fons 2074 A.C.C (FPiNeV) .
- 6 Entre molts, per exemple, un testimoni situa un capellà de Bouzas (Vigo), pare Comesaña, relacionat en les operacions directes dels falangistes de la zona: "el pare Comesaña duia la pistola, fins i tot en els oficis de la missa, sota de la sotana". Fons 2037 C.N.M. (FPiNeV).
- 7 Recordem que els afiliats a Falange a les províncies gallegues no eren, en termes comparatius, un nombre important, fins i tot a la província d'Ourense, que era la que tenia un índex més gran d'ençà de la fundació del partit. Per altra banda, en relació a les noves incorporacions "per a salvar la pell", hi ha moltes fonts que recullen aquesta entrada en al·livi de joves falangistes, sobretot a partir del cop, per motivacions/interessos molt variats, però hi va haver molts altres voluntaris que es van allistar a les unitats falangistes més enllà de les operacions de "pacificació", col·laborant després en les tasques de "neteja i càstig sota ordres de les autoritats competents"... amb l'ajuda de l'aportació econòmica (5 pessetes per dia) que rebien les milícies de falange i cívics. Fons A.L.G., p. 18. HISTORGA.
- 8 Fons A.L.G., p. 18. HISTORGA.
- 9 Fins i tot, de vegades, el delegat militar a l'ajuntament i el comandant del post de la Guàrdia Civil eren la mateixa persona i, de vegades, coincidia que era també l'alcalde (a Pontevedra el cap de la comandància de la Guàrdia Civil, el tinent coronel Macarrón Piudo, serà també delegat d'ordre públic). Un bon exemple d'aquest grau de col·laboració queda reflectit en el cas de Pontevedra, on l'esmentat cap de la Guàrdia Cívica, Lis Quibén, instal·la la seu d'aquest cos a la caserna de la Guàrdia Civil sota la prefectura del comandant Velarde.
- 10 Tot i que en ocasions entraven en disputes per les "tasques i parcel·les de poder", sobretot en espais de visibilitat en els pobles i aldees. Fons
- 11 Mostra de l'èxit que va tenir aquest sistema de denúncies, de gent "sospitosa de col·laborar" dins del nou rol de poder que s'estava posant en marxa, és reflex els nombrosos avisos a la premsa de l'època on es demanava que no s'hi presentessin més perquè no podrien ser ateses denúncies que no complissin, com a mínim, el requisit de la firma (*Faro de Vigo*, 6/VIII/1936).
- 12 Francisco González Rodríguez o "Rabioso". Falangista i Guàrdia Civil (Vigo) va anar a buscar per una denúncia l'exportador de peix Aureliano Jaso Almunia "el Boceras", amb aquest malnom perquè "era el que més cridava "assassins" i "van matar els meus germans" a les processons i altres actes públics". Testimoni d'una neboda de la víctima. Fons 2124 R.J.R. (FPiNeV).
- 13 El capellà de Bueu (Pontevedra) es reconeixia com el "Poderoso" per les delacions de gent de Beluso que vivien fora (Fondo 2313. Col·lectiva de Bueu. (FPiNeV). A Cangas do Morrazo (Pontevedra) relata una entrevistada que el capellà delatava "els qui havien fet la Casa del Poble, perquè «hem de col·laborar» deia, i també ordenava matar els d'altres parròquies..." (Fons 2188 D.R.B. (FPiNeV).

- 14 Sota la direcció de Víctor Lis Quibén es va organitzar un grup nombrós compost per guàrdies civils, guàrdies cívics i falangistes que s'encarregaven de cercar les persones amagades, darrere les denúncies que rebien, per les comarques de Pontevedra, per a assassinar-les. Maltractaven també els familiars que tenien persones amagades perquè parlessin. (Fons 2108 C. V. M. (FPINeV).
- 15 De nou el nom de l'organitzador de la Guàrdia Cívica de Pontevedra, Víctor Lis Quibén, apareix com un dels principals protagonistes de molts d'aquests episodis més cruentos en la memòria de moltes comarques de l'entorn. Un dels entrevistats, afirma que "el grup armat que tenia a les seves ordres [Lis Quibén] portava una repressió més violenta que els de la FE" (Fondo 2074 A.C.C. (FPINeV). També en els contextos rurals de la comarca de Vigo es recullen episodis de guàrdies (Fons 2172 J.C.F. (FPINeV) o la quantitat d'episodis de "violència foramida" que va protagonitzar el famós "Conserge" a Ourense (Fons O. M. HISTORGA).
- 16 Algunes de les *sacas* s'iniciaven sota l'ofici d'ordre de trasllat o llibertat. D'aquestes pràctiques al marge de la cadena de comandament podrien apuntar certs indicis en les fonts documentals: Oficis des dels governs civils i militars a les presons on s'ordena que no siguin trets presos sense l'ordre necessària de l'autoritat. Exemples d'aquests supòsits van ser investigats per D. RODRIGUEZ per a Celanova (Ourense).
- 17 Són nombrosos els relats de les víctimes on s'indiquen alguns dels aspectes en les motivacions, entre els més destacats, de rivalitats. Fons professionals. Fons 2074 A.C.C. i Fons 2137 B.O.M. (FPINeV).
- 18 Així ho explica un antic militant de FE d'Ourense, a propòsit d'atribuir-li sempre a FE els episodis d'assassinats i després de descriure un míting a Oleiros (A Corunha) on s'acusava la Guàrdia Civil d'encarregar molts falangistes que fessin aquestes "feines", destaca la importància de l'element personal a les aldees. Fons A. L. G., p. 21-22. HISTORGA.
- 19 En els contextos rurals, la majoria de les vegades acostumaven a ser de la mateixa aldea i els entrevistats els qualificaven com a "gent sense cultura" i que es feien dir "els feixistes". Fons 2247 A.G.S. (FPINeV).
- 20 Qualificatius que coincideixen amb la majoria dels que utilitzen els entrevistats quan es refereixen a aquests grups de persones protagonistes d'aquesta violència descontrolada. Entre altres, Fons 2247 A.G.S. i Fons 2124 R.J.R. (FPINeV).
- 21 Un dels coneguts a la repressió com el "Faimal" ["fes mal"] es presentaria anys després a casa de l'entrevistada per dir-li que ell no havia assassinat son germà "que l'havien convidat a "festa" però que ell no va voler". El seu germà E. J.G. va ser passejat l'agost de 1936 i el seu pare executat a Tuy (Pontevedra), també la seva altra germana i cunyat. Fons 2124 R.J.M. (FPINeV).
- 22 El grup de Guàrdies Cívics que operava en l'àmbit rural de la comarca de Vigo, ens relata la font oral que el seu cap "d'una manera fatxenda contava les *aventures* que feien" en presentar-se a la casa fins i tot d'una de les víctimes a l'hora de l'àpat (Fons 2172 J.C.F. (FPINeV). El famós "Conserge" a Ourense, segons el testimoni pròxim d'un antic militant de la FE d'Ourense, el "Conserge" pregonava pels bars: "jo me'n vaig carregar 17, jo me'n vaig carregar 5, 6, 7...". Fons O. M., p. 14. HISTORGA.
- 23 Aquests actes exemplaritzants són usats a comarques costaneres sobre tripulacions senceres, que figuren en llistes de persones que acaben passant per aquestes "declaracions" i pallisses, en la majoria de les vegades, per la seva activitat sindical (Sindicat de Mariners). Coincideixen altres fonts orals en indicar que les detencions es feien a l'Ajuntament i que allà la Guàrdia Civil "prenia *declaracions* per fer després els *passeigs* o assassinats, també hi rapaven les dones, republicanes o les que treballaven en les conserves". Fons 2292 i 2313 Col·lectives de Bueu. (FPINeV).
- 24 També per enfrontaments i por a represàlies, com indica un d'ells "per tal que no me la paguessin vaig haver de fer-me falangista". Fons 2301 J.G. (FPINeV).
- 25 En el cas de Bueu la coneguda família Massó va ser una de les més visibles, per als actes i mitjans posats al servei de la repressió, amb 6 membres a Falange, 5 empresaris (J. María Massó García arriba a ser alcalde franquista, dins de les acomodacions al poder després del cop) i un metge. Fons 2301 J.G. (FPINeV).
- 26 Una trajectòria de Víctor Lis Quibén, per exemple, dins G. AMOEDO (2010) p. 255 i ss.
- 27 Fons 2108 C.V.M. (FPINeV).
- 28 Fons 2112 B.M.P. (FPINeV).
- 29 Fons 2013 S.D.R. i Fons 2137 B.O.M. (FPINeV).
- 30 Fons 2005 J.D.P. i fons 2009 P.C.R. (FPINeV).
- 31 Recordar que els presos asturians capturats a alta mar arribaven a Ribadeo i, des d'allà a Ferrol i a Corunha (després de ser classificats a Cedeira o Muros) o a Camposancos (després de la classificació en un batalló de treball o Consell de Guerra, a partir del 1938). Les penes de presó es duïen a terme a Figueirido o a Celanova i les de mort a S. Simón (Pontevedra), A Guarda (Pontevedra), San Francisco (Ourense), Pontevedra o Vigo. El de Ribadeo va ser creat acabada l'ocupació d'Astúries i, a principis del 1939 quan la de Catalunya arribaran molts presoners i s'han de posar novament en funcionament alguns dels que ja estaven tancats. Per a més detall, *vid.* D. RODRIGUEZ TEIJEIRO (2010, p. 123 y ss).
- 32 Fons 2063 M.S.L. (FPINeV).
- 33 Després de 1939, són significades cinc morts de la guerrilla, i s'esmenten diversos subjectes repressors (Governador Civil i un comandant). Fons 2063 M.S.L. (FPINeV).
- 34 Fons 2109 A.P.G. i Fons 2307 A.L.C. (FPINeV).
- 35 Fons 2044 J.B.F. i Fons 2049 N.A.M. (FPINeV).
- 36 Fons O. M. Antic militant FE i de les JONS. Ourense, p. 13-14. HISTORGA.
- 37 Fons 2011 T.C.P. (FPINeV); Cura Quiroga, A Cañiza (Pontevedra) y A.M.V. (mestre, empresonat a Vigo (en cartes perdona els botxins), assassinat al Castro i enterrat a Pereiró. Fons 2068 J. M. V. (FPINeV).

LES PRESONS DE FRANCO A GALÍCIA

Domingo Rodríguez Teijeiro

Professor i investigador de l'Ària d'Història Contemporània de la Universidade de Vigo

En el procés de construcció del sistema penitenciari franquista a Galícia, es poden distingir dues etapes ben definides. La primera d'elles, que abraçaria fins a les acaballes de 1936, té un caràcter "local" o provincial en coincidència amb el procés repressiu que s'inicia en aquells territoris que queden en mans dels rebels o que són ocupats ràpidament. Des de les acaballes de 1936, alhora que s'imposa la idea que el conflicte serà llarg i es passa d'una guerra de milícies i columnes a un enfrontament entre dos exèrcits, ja no és possible una identificació i atribució de responsabilitats directa, feta per veïns o coneguts, perquè, en molts casos els presoners i presos seran originaris de zones que encara es troben en poder de la República. Cal una ampla tasca d'identificació-classificació, la qual cosa porta aparellada una més gran atenció al desenvolupament de l'entramat penitenciari amb el disseny i implementació de noves formes de reclusió. Galícia, que cau en mans dels rebels des dels primers moments de la guerra, es converteix en un observatori privilegiat per a estudiar aquesta dinàmica.

Articulació del sistema penitenciari

Durant aquesta primera etapa que indiquem no podem dir que hi hagi res que mereixi la denominació de sistema penitenciari; de fet, la Junta de Defensa Nacional amb prou feines fa pública alguna disposició sobre aquesta matèria. En el procés de repressió local, on repressors i reprimits sovint es coneixen personalment, s'aprofita el que ja hi ha o es creen nous espais per a acollir els presos: dipòsits municipals, presons de partit o la Presó Provincial a cada província fan aquesta funció i a ells se sumen espais annexos en forma de presons provisionals o habilitades. Però no es pot parlar de caos o improvisació: es manté l'esquema administratiu existent de manera que la presó provincial actua com a centre del sistema a la província i pel damunt del director, com a màxima autoritat, hi ha d'immediat el comandant militar de la capital i, després, el governador civil i, en el seu cas, delegat d'Ordre Públic.

A partir del mes de novembre de 1936, entrem a la segona etapa, la Junta Tècnica de l'Estat començarà

a fer públiques diverses disposicions legals que pretenen l'establiment d'un control centralitzat sobre els centres penitenciaris de la zona rebel; cal destacar la designació d'un Inspector Delegat de Presons que assumeix totes les atribucions en aquesta matèria i la posterior reimplantació del Reglament de Presons de 1930. El mes de juliol de 1937 es farà un pas més amb la creació de la Direcció de Presons, en dependència directa del President de la Junta Tècnica. Però caldrà esperar a 1938, quan es creï el Ministeri de Justícia i, en el seu si, la Prefectura del Servei Nacional de Presons perquè es pugui parlar d'un autèntic sistema penitenciari centralitzat i jerarquitzat, i es comenci a legislar amb caràcter definitiu sobre la seva organització i funcionament.

La Prefectura del Servei Nacional de Presons procedirà immediatament a completar les diferents escales de funcionaris de presons, farà convenis amb comunitats de religioses per atendre diversos aspectes de la vida quotidiana a les presons i establirà una jerarquia d'autoritats que des dels directors

Presos a la presó Central de Celanova

de cada establiment, passant pels Inspectors Regionals de Presons, culmina en el Cap del Servei Nacional. A tot el que s'ha dit cal afegir la creació d'un fitxer de reclusos, el "reconeixement" del dret al treball dels presos i presoners de guerra i, a les acaballes de 1938, l'organització del Patronat Central per a la Redempció de Penes pel Treball, mesures que deixen pràcticament perfilat el que serà el sistema penitenciari del primer franquisme.

Ahora que es construeix el sistema penitenciari, també des de les acaballes de 1936, i amb la intenció de solucionar l'important problema que començaven a ser els presoners de guerra i presentats, s'anirà posant en marxa el sistema de *campes de concentració*. El mes de juliol de 1937 es constitueix una comissió que ha de procedir "amb la màxima urgència" a la creació de "campes de concentració de presoners". Ahora es dicten normes per unificar criteris de classificació d'aquests presoners i dels presentats (els que s'han passat des de la zona republicana); sobre aquests últims es disposa que aquells que es trobin en edat militar han de quedar a la disposició de l'autoritat militar competent per ser destinats a les diverses unitats de l'exèrcit o bé a Batallons de Treballadors.

Però, en aquest context, ¿què és un camp de concentració? Javier

Rodrigo -qui més i millor ha estudiat aquest tema- en feia una definició teoricotècnica, indicant que constitueix una unitat administrativa amb funcions repressives, depenent d'autoritats militars o civils, però movent-se sempre en l'àmbit estatal o paraestatal; però una definició tan àmplia també es pot aplicar a una presó, una presó militar, un camp de treball, etc. En la documentació oficial la denominació que reben és "campes de concentració de presoners", és a dir, espais, convenientment delimitats, closos i vigilats, destinats a acollir els presoners que les diverses unitats de l'exèrcit fan en el front. S'aclareix una mica el concepte si pensem que la funció essencial dels camps de concentració a l'Espanya franquista consistirà en la investigació de l'actuació dels presoners durant la guerra i amb anterioritat a l'enfrontament bèl·lic i la seva classificació en atenció a les responsabilitats que poguessin derivar-se de la seva passada actuació política. En conseqüència s'han d'entendre com el punt de partida del "currículum" repressiu al qual es veuran sotmesos els vençuts que formen part de l'exèrcit de la República, ja que, a més d'espais provisionals en els quals retenir i classificar els presoners van ser també, indubtablement, centres de violència política i repressió.

Però el que no podem fer, com es

fa ben sovint, és pensar que les presons i els camps constitueixen dos àmbits o universos separats, ja que entre tots dos s'estableix un procés de comunicació de doble via: els presoners reclosos en camps que una vegada classificats es consideren subjectes a responsabilitat, són jutjats i, si en resulta una condemna de reclusió, acabaran en les diverses presons, però també en les presons es procedeix a desenvolupar una tasca de classificació similar sobre els presos ja des del començament de la guerra i separant-los en diversos grups: els que seran víctimes de les "sacas", aquells que poden ser destinats a camps de treball, els qui poden allistar-se com a "voluntaris", els qui han de romandre com a governatius i, finalment, aquells als quals s'exigirà responsabilitat penal. I de forma més evident, a partir de novembre de 1937, es durà a terme una classificació sobre els presos governatius similar a la que es desenvolupa en els camps de concentració i els qui es troben en edat militar queden a disposició del Coronel Inspector de Campes, per a la seva destinació a batallons de treballadors.

Galícia com a tub d'assaig penitenciari

Com es desenvolupa el procés anterior a Galícia? El ràpid triomf del cop i el fet que Galícia es constitueixi en la rereguarda per antonomàsia, en el "rebot" del bàndol nacional, tindrà importants conseqüències en l'articulació del procés repressiu. Posat en marxa el procés de depuració de la població, procés controlat pels caps de l'exèrcit que es constitueixen en l'autoritat màxima a cada província i que, inicialment, actuen amb gran autonomia en la configuració de l'aparat repressiu, s'inicia la fase de "repressió local" que abans comentàvem. Les noves autoritats designades pels militars a les ciutats, viles i pobles, la guàrdia civil, els rectors i diversos elements civils que s'avenen a col·laborar, seran els encarregats

de dur a presó un elevat contingent de presos que ha de ser absorbit per l'entramat penitenciari provincial. Les màximes autoritats militars seran les responsables de cercar solucions al problema que significava el creixent nombre de detinguts.

El cas d'Ourense resulta paradigmàtic i, amb petites variacions, es pot extrapolar a la resta de les províncies gallegues. Només cinc dies després del cop, el Comandant Militar de la capital autoritzarà el Director de la Presó Provincial per tal que es desplaci a la vila de Celanova amb la finalitat de "reconèixer i informar si l'edifici del Convent de San Rosendo reuneix condicions per a presó provisional", a més de sol·licitar a les autoritats locals que cedissin a aquest tota l'ajuda necessària "en bé del servei". Autorització que es formalitza el dia 25, és de suposar que amb anterioritat el director exposa aquesta necessitat, possiblement ja el dia 22 o 23. La de Celanova serà la primera presó habilitada o provisional a constituir-se en la província i els primers reclusos a arribar-hi traslladats des de la provincial (i la de Partit de Bande) ho faran entre el 26 (l'endemà de la visita del Director) i el 29 de juliol; en la primera data també hi són traslladades les dones recloses a la Provincial a la presó de partit de Celanova. Així Presó Provincial, Habilitada de Celanova, Habilitada de Dones de Celanova, presons de partit i dipòsits municipals són els indrets que acullen els presos d'Ourense fins a l'estiu de 1937 quan el Monestir d'Oseira, a San Cristovo de Cea i l'anomenat Hospital vell, a la plaça de las Mercedes de la capital, juntament amb la presó de dones que es crea a Bande es converteixen també en presons habilitades. A aquests centres cal sumar els que es creen a mesura que comença a explotar-se la mà d'obra penal; el primer serà l'establert per a la construcció de la caserna militar de El Cumial, que funcionarà com a presó habilitada i camp de treball entre novembre de 1937 i desembre de 1938.

A Pontevedra, desbordada la presó provincial, els reclusos es reparteixen entre les de partit, en especial les de Vigo i Tui, i molt aviat el llatzeret de l'illa de San Simón comença a ser utilitzat també com a presó habilitada. AA Corunha, a banda del cas específic que constitueix Ferrol -on bàsicament actua la jurisdicció de marina- la provincial, ben aviat saturada es veurà complementada per la de Santiago; entre les de partit cal destacar la de Betanzos. Lugo continua la mateixa pauta, la presó provincial com a centre amb les habilitades a la capital de la "Casa Radio" (juliol-desembre de 1936) i "Balneario" (el 1939), a més de les de partit i habilitades que completen l'esquema, ressaltant com a segon centre penitenciari Monforte (on actua durant un cert temps un Tribunal Militar) i, després les de Sarria, Chatada, Ribadeo, etc.

La centralització del sistema penitenciari amb la creació de la Prefectura del Servei Nacional de Presons el 1938 posa final al caràcter provincial anterior. Serà precisament en aquest any quan es constitueixi el gran centre penitenciari d'Ourense, la Presó Central de Celanova, transformant l'anterior presó habilitada existent al Monestir. A partir d'aleshores ja no es destinarà a acollir reclusos de la província, sinó a pal·liar el problema penitenciari derivat de la repressió desencadenada una vegada presa Astúries per les tropes de Franco, i d'aquesta procedència seran la majoria dels gairebé quatre mil reclusos que hi passaran fins a la seva clausura el mes de setembre de 1943. Quelcom que també passarà a Pontevedra, on es va crear la Colònia Penitenciària de San Simón i la Presó Central de Figueiro als voltants de la capital i, un cop acabada la guerra, una nova presó central, la de Santa Isabel, es crea a Santiago.

Després que l'exèrcit franquista es faci amb la totalitat dels territoris cantàbrics i asturià, el nombre de persones que han d'aclarir les seves "responsabilitats" serà molt elevat i, per això, es crearà a Galí-

cia una xarxa de camps de concentració que estarà en actiu durant els anys 1937 i 1938. Al llarg d'aquests dos anys, seran constituïts un mínim de set camps, amb diferents funcions: la presó de Santander, a les acaballes de juliol i principis d'agost de 1937, motivarà la creació dels de Cedeira, Ferrol, Muros, Rianxo i Camposancos; un cop ocupat Gijón seran els de Ribadeo i Santa Maria de Oia. D'ells, el mes de juliol de 1938, únicament continuaven oberts els de Cedeira, Camposancos i Rianxo. Per quan el 1939 té lloc l'ocupació de Catalunya, alguns dels anteriors seran utilitzats amb aquesta mateixa finalitat: Sta. Mª de Oia, Rianxo i Camposancos i se'n crearan altres de nous: dos a A Corunha, Betanzos, Padrón i Poboado Caramiñal. A més, també el 1939 ens consta l'existència d'un camp de concentració al monestir de San Clodio, a Leiro, Ourense, del qual amb prou feines hi ha dades.

Tot aquest sistema de classificació es complementa de manera perfecta amb l'àmbit estrictament penitenciari: des del mes de febrer de 1938 constatem l'arribada a la Presó Habilitada de Celanova de successius contingents de reclusos procedents d'Astúries, tots ells penats que venen a extingir condemna en aquest centre, la qual cosa fa que en el mes de maig el monestir sigui transformat en Presó Central. Igualment ingressaran a Celanova reclusos condemnats en els Consells de Guerra que es faran a Camposancos, i destinant-ne altres a les també acabades de construir presons Centrals de Figueirido (Pontevedra) i, en menor mesura, al llatzeret de l'illa de San Simón. Completen aquest esquema la presó de Santiago, indret habitual d'escala i pernocta en aquest constant traspàs de presoners entre camps i presons, així com les diferents presons provincials. Per acabar de remarcar aquesta articulació entre camps de concentració i presons, es pot indicar el fet que el propi camp de Camposancos acabi per transformar-se en Presó Central un cop aca-

bada la guerra i, a mesura que són classificats els presoners, el tancament dels camps significarà que les seves instal·lacions siguin lliurades a les autoritats penitenciàries de la província on se situen, en ocasions amb els presos existents en el moment de la seva clausura.

Quan queden tancats els camps de concentració a les acaballes de 1939, queda constituït l'entramat penitenciari del primer franquisme a Galícia. Un sistema que estarà en ple funcionament fins al 1943, quan comencen a tancar-se alguns centres penitenciaris com a conseqüència de la progressiva reducció del nombre de reclusos producte de les successives excarceracions en aplicació de la llibertat condicional als sentenciats a diferents penes de reclusió.

Les xifres

És impossible oferir una xifra, ni que sigui aproximada, del nombre de persones que van passar pels diversos centres de reclusió establerts a Galícia durant la Guerra Civil. No es tenen dades oficials fins a l'any 1942 i únicament s'han fet estudis detallats sobre els ingressos a les presons provincials de Lugo i Ourense entre 1936 i 1940, juntament amb la Central de Celanova.

Segons els registres d'ingrés de la Presó provincial d'Ourense, haurien passat per aquest centre un total de 5.158 persones entre juliol de 1936 i desembre de 1940. Poc després d'acabada la guerra, a començaments de setembre de 1939, existirien a la província un total de 568 reclusos, d'ells 449 a la presó provincial; no es tenen en compte aquí els més de 1000 reclusos penats existents en aquesta data a la Presó Central de Celanova. Cal indicar que les xifres de la Presó Provincial es corresponen amb un edifici la capacitat normal del qual se situava en els 150 reclusos i amb una capacitat màxima de 400, segons les autoritats penitenciàries.

Per la presó central de Celanova, com ja s'ha indicat, passaria una

xifra molt acostada als 4.000 reclusos des dels inicis de 1938 fins a setembre de 1943. Entre febrer de 1938, quan arriben els primers contingents de presos asturians, i gener de 1940, s'haurien produït un total de 2.662 ingressos.

Amb els registres de la Presó Provincial de Lugo a la mà, s'ha constatat que en el període 1936-1940 hi haurien ingressat en aquesta Presó i l'habilitada de Monforte de Lemos un total de 7.624 persones. Al novembre de 1939, hi hauria 1.120 reclusos, tot i que un nombre important estaven allotjats a la Presó Habilitada del Balneario, i la mitjana d'ocupació del període entre 600 i 700 reclusos en un edifici la capacitat normal del qual era de 200.

La presó Central de Santa Isabel a Santiago, tindria una població de 1600 reclusos els primers dies de 1940; havent iniciat la seva marxa com a presó habilitada al 1936 amb una xifra al voltant dels 300 presos.

La Colònia Penitenciària de San Simón, poc abans d'acabar la guerra, el mes de gener de 1939 presentava la xifra de 1.769 reclusos, segons recull la notificació de retreta del dia 3, dels quals 687 es trobarien en el vaixell-presó *Upo Mendi*, ancorat a la ria.

Les xifres que tenim per a la Presó Central de Figueirido ens parlen a l'entorn dels 800 presos el mes de maig de 1938, data que coincideix amb la seva transformació en Central i en la qual encara no ha acabat el procés de classificació i repressió sobre els presoners del front asturià.

Pel que fa referència als camps de concentració, els informes de la Inspecció de Camps fets entre maig i juny de 1938 aporten algunes dades sobre els seus nivells d'ocupació. A Camposancos, la capacitat del qual s'estimava en 878 hi hauria el mes de maig d'aquell any un total de 1.066 presoners; al mes següent, a Rianxo hi hauria 73 presoners en un camp pensat per a 572 però que, segon altres fonts, en el moment àlgid de la seva activitat arribaria a tenir-ne més de 1.000; a Cedeira, també el mes de juny, hi hauria

304 presoners en un camp amb una capacitat estimada de 189.

Segons les dades aportades per Javier Rodrigo, haurien passat pels camps de concentració situats a Galícia, una xifra que estaria al voltant dels 10.000 presoners de guerra procedents del front nord. Si suposem, en una estimació a la baixa, una xifra similar des del començament de la campanya de Catalunya fins als primers mesos de la postguerra, el nombre total de presoners ingressats en aquests camps es pot considerar que se situaria entorn als 20.000. Si a aquesta xifra hi sumem els presos ingressats a les provincials de Lugo i Ourense, juntament amb els condemnats existents a la presó de Celanova, els únics centres dels quals disposem de dades fiables, podem concloure que entre juliol de 1936 i desembre de 1940, la xifra total de presoners i presos que passa per centres de reclusió situats a Galícia supera els 35.000. Evidentment, falten per quantificar els ingressos que es produeixen a les altres dues presons provincials, la Colònia Penitenciària de San Simón, la Central de Figueirido, la Central de Santa Isabel, els presos existents a habilitades, de partit o dipòsits municipals que no ingressen a la provincial i els batallons de treballadors que durant la guerra i la immediata postguerra desenvolupen la seva tasca a Galícia. Tot i que és arriscat fer qualsevol mena d'extrapolació sobre les dades existents, potser no es troba gaire allunyat de la realitat indicar que durant aquest quatre anys i mig haurien passat pels espais de reclusió situats a Galícia, com a mínim, 50.000 persones, evidentment, no totes elles originàries d'aquesta regió.

Explotació de la mà d'obra penal

Des de l'estiu de 1936, els presos que hi havia a les diverses presons comencen a ser utilitzats com a mà d'obra barata. El progressiu increment en el recurs a aquesta mà d'obra a la rereguarda per part d'autoritats militars (construcció o reconstrucció d'instal·lacions mili-

tars) i civils (obres municipals, per a l'església, etc.) portarà a la necessitat de regular legislativament el treball de presos i presoners, quelcom que serà reconegut en el Decret n. 281 de 28 de maig de 1937, una disposició d'urgència que tracta d'introduir una mica d'ordre en moments en què "les circumstàncies actuals de la lluita i (...) la complexitat del problema, impedeixen (...) donar-hi solució definitiva" a la qüestió del tractament i destinació dels presos.

En aquest decret s'avançaven alguns dels principis que, després, configuraran el sistema de redempció de les penes pel treball. En un clar exercici de cinisme, les autoritats del Nou Estat fan extensiu als presoners "rojos" el dret al treball que es recollia en el punt quinze del programa de FET i de les JONS; però també es deixava entreveure que l'objectiu real no era tant el reconeixement d'un dret com ara disminuir la càrrega que per a les arques del nou règim suposava el seu manteniment i alleujar la situació de desemparament en què quedaven les seves famílies. Correspondria a la Inspecció Delegada de Presons i als generals en Cap de Cos d'Exèrcit que tenen sota la seva custòdia els presoners, formar relació del qui tenen reconegut aquest dret. Com a norma general s'estableix que els presos treballaran com a peons (tot i que podien ser empleats en altra mena de treballs i s'establí el jornal: 2 pessetes diàries, de les quals 1,50 es destinarien a cobrir les seves despeses de manutenció i les 0,50 restants els serien lliurades en acabar la setmana. En el cas que el treballador fos un home casat, amb esposa a "zona nacional" i que aquesta no tingués béns propis o mitjans de vida, s'incrementaria el jornal fins a les quatre pessetes, a les quals se sumaria una més per cada fill menor de quinze anys o major incapacitat per al treball; quantitats que serien lliurades directament a les famílies.

La constitució de Batallons de Treballadors amb aquells quintos que,

després de passar per la corresponent depuració de responsabilitats, no despertaven gaire confiança en els comandaments militars, juntament amb els presoners de guerra, és una pràctica que s'oficialitza amb aquest decret. Al preàmbul s'indica l'existència de presoners i presos "en nombre considerable que, sense una imputació específica capaç de modificar la seva situació de simples presoners i presos els fa aptes per ser derivats cap a un sistema de treball que representi un avantatge positiu" indicant, a més, que tenen la consideració de personal militaritzat i es troben subjectes al "Codi de Justícia Militar i al Conveni de Ginebra de 27 de juny de 1929".

En l'àmbit penitenciari la posada en marxa del sistema de treball trigaria més temps en organitzar-se i es pot dir que fins 1942 no s'estableix en allò que serà la seva forma definitiva. El primer pas consistirà en la creació del sistema de redempció de penes pel treball i el Patronat encarregat de la seva gestió l'octubre de 1938. Inicialment s'establí que la quantitat de la redempció de condemna seria d'un dia per cada dia treballat "amb rendiment real no inferior al d'un obrer lliure" alhora que es manté el sistema de retribucions recollit en el decret de 5 de maig de 1937. Com a norma per a seleccionar els reclusos treballadors s'establirà la durada de la condemna i es donarà preferència als qui tinguin penes més lleus, sempre per sota dels dotze anys i un dia, circumstància que per al Patronat constitueix un autèntic "interès nacional" ja que el que se cerca és "incorporar ràpidament a les tasques d'engrandiment patri els reclusos que estan en condicions de redimir aviat la seva pena i tornar-los a la seva llar i al seu treball lliure". Però també es pretén que

Colònia Penitenciària de San Simón

el Patronat Central i les seves Juntes Locals procurin "la millora espiritual i política de les famílies dels presos i d'ells mateixos"; perquè la funció del sistema va més enllà de la simple explotació laboral: a través del treball se cerca de reeducar, resocialitzar els reclusos i els seus familiars en els principis ideològics bàsics del Nou Estat.

L'explotació de la mà d'obra penal a Galícia s'inicia el mateix estiu de 1936, tot i que respon més a la voluntat d'humiliar el vençut que a l'obtenció d'un benefici econòmic directe; així veurem els presos de la presó provincial d'Ourense ocupats a escombrar els carrers de la capital, reparar el paviment i les conduccions d'aigua o bé baldejar els excrements que els animals deixaven els dies de fira. Però al costat d'aquesta mena de "treballs" altres ocupacions, com la reconstrucció del monestir d'Oseira o les obres que des de 1937 un grup de presos du a terme a la Caserna de San Francisco i al camp de tir d'O Cumial, entraran a l'àmbit d'aplicació del decret de 5 de maig de 1937. Inicialment sota aquest règim i, més tard, acompanyats al sistema de redempció de pena els reclusos d'Ourense duran a terme obres públiques de caràcter municipal o participaran en treballs per al bisbat, com les reparacions que es facin a la mateixa catedral i l'edificació del seminari d'Ervedelo. A més de continuar les obres d'O Cumial fins que, el mes de març de 1938, són substituïts pel Batalló de

Soldats Treballadors n. 21. I ja a la postguerra trobarem destacaments penals redimint pena en diverses ocupacions: a les mines d'estany de Silleda (Pontevedra), a les de tungstè de Casaio (Ourense), construint

nous edificis per a casernes a Lugo, a les obres de l'aeroport de Lavacolla a Santiago (aquí un Batalló de Treballadors que no redimeix pena), a les obres del ferrocarril foradant els túnels que des de Puebla de Sa-

nabria porten a Galícia i, ja a començaments de la dècada dels cinquanta (en aquest cas són majoritaris els presos comuns) a les obres de l'embassament de San Esteban, pertanyent als salts del Sil.

Presos al castell de Sant Felip de Ferrol habitat com a presó. Any 1937. Fons Antón Santamarina.

Projecte de recerca interuniversitari Nomes e Voces.

Presos al camp de concentració de Rianxo (La Corunya). La fotografia té el text següent: "Per a la meua bona amiga Belarmina un petit però afectuós record del seu amic, Tomás". Fons Belarmina Ordóñez.

Projecte de recerca interuniversitari Nomes e Voces.

Breu Bibliografia

- CAEIRO, A.; GONZALEZ PÉREZ, J.A. y SÁA, C. M^a, *Aillados. A memoria dos presos de 1936 na illa de San Simón*, Vigo, Ir Indo, 1995.
- GÓMEZ BRAVO, G., *El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista, 1939-1950*, Madrid, Taurus, 2003.
- JUANA LÓPEZ, J. de y PRADA RODRÍGUEZ, J. (eds.), *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio, 1936-1939*, Barcelona, Crítica, 2006.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. *Ourense 1936-1939. Alzamiento, guerra e represión*, Sada- A Coruña, Edicións do Castro, 2004.
- RODRIGO SÁNCHEZ, J., *Los campos de concentración franquistas. Entre la historia y la memoria*, Madrid, Sietemares, 2003.
- *Cautivos. Campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*, Barcelona, Crítica, 2005.
- RODRÍGUEZ TEIJEIRO, D., "Longa noite de pedra" no mosteiro de San Salvador. *Represión e reclusión en Celanova (1936-1943)*, A Coruña, Vía Láctea, 1999.
- *Presos e prisións na Galicia de guerra e posguerra (1936-1945)*, Vigo, Galaxia, 2010.
- *Las cárceles de Franco. Configuración, evolución y función del sistema penitenciario franquista (1936-1945)*, Madrid, La Catarata, 2011.
- SANTIDRIÁN, V., *Casimiro Jabonero Iniesta. Diario de un preso republicano*, Santiago de Compostela, Fundación 10 de marzo, 2004.
- SOUTO BLANCO, Mª J., *La represión franquista en la provincia de Lugo*, Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1998

INTENCIÓ I RACIONALITAT EN LA VIOLÈNCIA DELS REBELS A GALÍCIA (1936-1939)

Antonio Míguez Macho¹

Departament d'Història Contemporània i d'Amèrica
Universidade de Santiago de Compostela

La qüestió de la intencionalitat ha estat objecte d'una forta controvèrsia en l'estudi de la violència estatal massiva. Algunes de les qüestions més debatudes giren a l'entorn de la possibilitat que hi hagi un genocidi sense intenció o es puguin dur a terme pràctiques violentes de caràcter massiu sense haver estat prèviament planificades i convenientment racionalitzades. L'anàlisi remet també a les motivacions dels perpetradors en l'execució de llurs accions. En el cas de la violència durant la Guerra Civil espanyola, la qüestió de la planificació s'ha revelat bàsica ja que una de les justificacions dels discursos de negació més freqüents ha recaigut en els "excessos", "calor dels primers dies" i, també, en la socorreguda qüestió de les "venjances personals". Molts historiadors han rebutjat aquest caràcter suposadament irracional de la violència dels rebels, presentant diverses evidències del caràcter premeditat i planificat de "l'extermini dels rojos". Alhora aquesta mateixa argumentació ha servit per titllar com a substancialment diferent la violència practicada a "l'altre bàndol", amb l'argumentació del seu

caràcter revolucionari i incontrolat².

La idea de premeditació, planificació i racionalitat aplicada a la violència dels rebels no serveix, tanmateix, per explicar tots els aspectes del fenomen. En general, l'èmfasi en el caràcter absolutament racionalitzat en els diversos casos de violència estatal massiva, particularment en els casos de pràctiques genocides, no de ser un tipus ideal que no es pot entendre simplement com un afer còpia de la realitat. Sense negar en absolut la planificació o premeditació en els actes dels perpetradors, així com el propòsit bàsic d'eliminació d'un grup social consi-

derat com a enemic, a la pràctica efectiva de la violència múltiples lògiques conviuen en, algunes d'elles amb un caràcter aparentment contradictori³.

a) Lògica burocràtica

Els rebels que es van fer amb el control del conjunt del territori gal·lec els últims dies del mes de juliol de 1936, van decidir sobre el destí de milers de persones amb l'única limitació aparent de la seva voluntat, però tot i així no es pot afirmar que el seu poder fos arbitrari. La pràctica de la violència en el si de les societats contemporànies és hereva de

1 Departament d'Història Contemporània i d'Amèrica (Universidade de Santiago de Compostela). Aquest research està suportat per Marie Curie FP7-Reintegration-Grants amb la 7a European Community Framework Programme. Aquesta investigació s'emmarca en els projectes "Mecanismes d'adaptació social en contextos de violència estatal massiva. El cas de Galícia (1936-1939) en perspectiva comparada", IP Antonio Míguez Macho, integrat al Grup de Referència Competitiva: "Història agrària i política del món rural. Secles XIX i XX", HISTAGRA.

2 La visió canònica sobre això a Casanova, J. (coord.), *Morir, matar, sobreviure. La violència en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2002. Des d'una perspectiva recent, vegeu també Preston, P., *El holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*, Debate, Barcelona, 2011.

3 Sobre aquest aspecte, vegeu, Martin Shaw, *What is Genocide?*, Cambridge, Polity Press, 2007. Els diversos tipus de lògiques a les pràctiques genocides han estat analitzats dins Míguez Macho, A., *Xenocidio e represión franquista en Galicia*, Santiago de Compostela, Lóstrego, 2009.

Antonio Azarola Gresillón, tret de:
<http://queirugalibre.blogspot.com.es/2011/02/contralmirante-azarola-gresillon.html>

la construcció de l'Estat liberal del segle XIX, de manera que l'actuació dels perpetradors depèn, pel cap baix, de la lògica burocràtica. S'ha indicat repetidament el caràcter legalment pervertit dels processos militars que es van iniciar els primers dies d'agost de 1936 a Galícia i en el conjunt dels territoris que dominaven els rebels, així com el seu últim propòsit de legitimar el Cop d'Estat mitjançant la conversió dels defensors de la legalitat en rebels militars amb la finalitat de garantir condemnes a voluntat dels sediciosos. Deixant de banda tot això que és cert, també convé recordar que els judicis no són una simple farsa arbitrària, sinó que responen a una lògica administrativa ben coneguda en diversos casos de violència genocida. Una lògica que fou establerta a Galícia amb el procés contra Antonio Azarola Gresillón, Contralmirall de l'Armada, el qual era en el moment del cop militar el comandant de l'Arsenal de Ferrol i segon Cap de la Base Naval. Es tractava d'una de les màximes autoritats militars de la regió el 1936 i que, com d'altres de la seva mateixa categoria no s'havia sumat al cop. En els dies de la rebel·lió, Azarola va ser nomenat Cap de la Base pel Ministeri de Marina, en substitució del vacil·lant Indalecio

Núñez Quijano. Un cop deposat en el comandament pels sediciosos, l'Almirall va ser detingut i es va obrir un procés contra la seva persona⁴. Els militars que el van jutjar van arribar de diverses procedències per reunir-se a Ferrol el dia 2 d'agost i, en procediment sumaríssim, van decidir la mort d'Azarola. A les sis del matí del dia 4 d'agost es va executar la sentència per un escamot d'afusellament, tot especificant que el condemnat havia de vestir d'uniforme, mentre se celebrava una cerimònia amb bandes i desfilada, d'acord amb la categoria del reu. El cadàver fou enterrat al cementiri de Canido de Ferrol, i la causa de la mort consignada en el Registre Civil: "ser passat per les armes"⁵.

Convé reflexionar sobre l'esforç per fer efectiu tot el procediment que, a més, va ser convenientment publicitat, més enllà de la reflexió sobre el seu contingut ideològic. Es tractava d'una deferència envers Azarola atès el seu rang militar? Sí, cap de les principals autoritats militars de la regió serà executada mitjançant un passeig o execució extrajudicial, la qual cosa contrasta amb el que passarà amb les autoritats civils, per exemple, on no hi haurà una pauta única. Era un missatge a la ciutadania i, especialment, als companys d'armes que no es vacil·laria si no se sumaven a l'"Alçament"? També, perquè la pauta servirà per al futur, amb implacables sentències contra els militars que no es van sumar a la Rebel·lió. Però hi ha alguna cosa més i no és menys important: així com es focalitza el procés en el Reu, es detallen els mecanis-

mes d'enjudiciament i sentència, es consignen els detalls ínfims de la mort tramitada burocràticament i administrativament, cal consignar que l'actuació dels botxins és, per damunt de tot, mecànica. Passa amb la consciència que no es podia haver actuat d'una altra manera. No solament perquè el que es desviï d'aquest comportament esperable podia ser objecte de sanció, com ho demostren alguns casos de sentències revisades per la seva manca de rigor⁶. La clau resideix en el fet que abans de la planificació o la premeditació que podria contenir la decisió dels rebels a l'hora d'executar la seva acció, hi ha una continuïtat burocràtica de la qual no es pot fugir simplement i que té la seva pròpia lògica d'actuació. Un repertori administratiu que no pot qüestionar com un tot i que justifica la desfilarada de bandes després d'abatre a bales un Contraalmirall de l'Armada en un judici sense cap mena de garantia processal. Una lògica burocràtica de la qual no pot escapar el mateix Azarola, el qual demana en el procediment que es faci a porta tancada, una sol·licitud aparentment contradictòria en un context d'absoluta il·legalitat, però que es justifica per un pudor corporatiu que es manté incòmode⁷. Igualment explica el peculiar/macabre elenc de causes de mort que es registren per a les víctimes: "causa 197 de la Nomenclatura Internacional detallada de causes de defunció", hemorràgies internes, de vegades especificades com a profuses o intenses, ferides, lesions, traumatismes per trets d'arma de foc, que es descriu

4 Amb motiu de l'"l'aclariment sobre si a l'Arsenal de Ferrol es lliuren arnes a dos camions de paisans el dia 20 de juliol de 1936 i el processament del Contraalmirall Azarola per abandó del servei". Causa 19/36, Jurisdicció de Marina, Plaza de Ferrol, Inicio del Proceso, 24/07/1936, ATM.

5 Registre Civil de Defuncions de Ferrol, Llibre d'Actes de Defunció 146, Ordre d'Inscripció 372.

6 Per a la qual cosa hi havia les intervencions de l'Alt Tribunal Militar de Valladolid, en cas de dissensió de l'Auditor de Guerra. Vegeu el cas de la causa militar contra els tripulants del transport de guerra republicà "Mar Cantábrico" en 1937. Dels 18 processats gallecs, l'Alt Tribunal va modificar-ne la pena de vuit: a cinc, de cadena perpètua a pena de mort, mentre a tres els va modificar la pena de mort por cadena perpètua. Causa 50/1937, Jurisdicció de Marina, Plaça de Ferrol, ATM-IV.

com a arma de foc curta, fusell o màuser, se subratllen els trets que s'han fet, 1, 4 fins a 7, "mortals de necessitat", commocions, congestions, xocs o hemorràgies cerebrals, xocs traumàtics, o fins i tot alguns que són més interpretatius que descriptius: lluita armada, combat sostingut amb forces de l'exèrcit, trobada amb les forces de l'Exèrcit, mort violenta, ser passat per les armes, execució de sentència, trets fets per la força en intentar de fugir, entre altres moltes. El més rellevant no és la curiosa tipologia de causes de mort, per a en definitiva, explicar un mateix tipus de succés, sinó que la burocràcia administrativa continua procedint davant de morts extraordinàries com si fossin totalment normals. Racionalització i continuïtat administrativa que expressen la perversió del sistema de regulació de les relacions socials orientada a la seva reorganització.

b. La lògica de la venjança i la lògica de la compassió

A banda d'aquesta lògica institucional-administrativa que nia en el sistèmic de les relacions socials, van conviure també altres lògiques de tipus individual o col·lectiu que jauen en el nivell primari de la societat. És un lloc comú en la memòria col·lectiva dels fets que analitzem la referència als odis personals com un component bàsic de les motivacions repressores i assassines. Per efecte d'una reacció a les explicacions irracionalistes, bàsicament en la interpretació antifranchista de la violència dels rebels, aquesta mena de raons d'índole personal van quedar relegades en l'explicació global dels fets. Tanmateix, la lògica de la venjança té una funció primària en el desenvolupament d'una pràctica genocida, com veurem a continuació.

Si tornem al cas del judici contra Azarola, observem que la lògica burocràtica funciona com un mecanisme primari que redueix les incerteses associades al fet criminal, però conviu també amb motivacions de caràcter personal i que es poden

situar en el pla de la lògica de la venjança. Azarola no només havia estat Ministre de Marina, sinó també Subsecretari del mateix ministeri durant vint mesos en el període de Giral com a Ministre. En aquest sentit, cal remarcar la figura del principal impulsor del procés, l'Auditor de la Base Naval de Ferrol, José García Rendueles, que seria el responsable de centenars d'assassinats comesos a Ferrol entre juliol i desembre de 1936, quan mor sobtadament⁸. El cas de militars que van ser "agreujats" pels governs de la República, es pot representar per dos Generals presents, cap d'ells, per cert, operatiu, sinó general de sanitat un i general d'intendència l'altre. Faustino Belascoain Landa, vocal, que era General de sanitat de l'Armada i que havia estat assignat al "Servei d'Eventualitats de l'Armada", dins de diverses mesures destinades a apartar del servei o sancionar militars "que prenguin part en actes contraris al Règim republicà"⁹. L'altre, Manuel González Piñero, General d'Intendència de l'Armada, havia estat declarat "disponible forçós" el 1932 i posteriorment havia passat a la reserva el 1935¹⁰.

Els casos que exemplifiquen aquesta lògica venjativa, són múltiples i no solament en els nivells més elevats de la responsabilitat política, civil i militar. A As Pontes, un petit poble a prop de Ferrol que no arribava en la part "urbana" als 3000 habitants, quatre membres d'una mateixa família són assassinats en un episodi que ha quedat en la memòria col·lectiva. En aquells dies de l'estiu de 1936, un grup d'homes armats va anar a la casa familiar

de los Ramos Ferreiro, una família de camperols de la parròquia d'As Barosas, que era coneguda al poble com el pare Manuel Ramos ja que havia estat Tinent d'Alcalde agrarista a la corporació municipal elegida després de les eleccions de febrer de 1931. D'aquesta primera trobada entre els agressors i les víctimes, van resultar-ne ferides per trets d'armes de foc el mateix Manuel Ramos Ferreiro i dos dels seus fills, un noi anomenat també Manuel i la seva germana Dolores. Els agressors tornarien després en major nombre i més ben armats, amb la idea de completar l'acte criminal que havien iniciat. Els dos ferits mascles van ser rematats a la mateixa casa, mentre la dona, Juana Ferreiro i un altre dels fills, José Ramos Ferreiro van ser empresonats en l'operatiu. Dolores, l'altra filla, va aconseguir escapar corrent camp a través i va estar vagant per la muntanya, fins que va ser acollida per un veí. A continuació, els agressors, que eren un grup de guàrdies civils, falangistes i paisans, van col·locar en un carro els morts, van lligar la dona i el noi al darrere, i els van portar en macabre processó fins al cementiri municipal, on, i en presència d'uns quants veïns que havien anat traient de casa seva en el trajecte, van obligar el noi José Ramos a cavar una fossa on van llençar els cadàvers dels dos assassinats. A continuació li van disparar a ell també i el van llençar a la fossa al costat del seu pare i el seu germà, i després van fer el mateix amb la mare. Juana Ferreiro tenia 59 anys.¹¹

Aquesta manca de racionalitat instrumental en els fets, també s'evi-

7 "Preguntat el Sr. Azarola per la Presidència si tenia alguna cosa a al·legar, va començar a parlar, visiblement emocionat. Amb prou feines iniciades les seves manifestacions va demanar a la Presidència que desallotgés el saló, i es va accedir al que sol·licitava", *El Pueblo Gallego*, 4/08/1936, p. 4.

8 El 1983, després de la sol·licitud dels seus descendents, fou confirmat que es reconeixia la seva mort "en acte de servei", amb la corresponent atribució de beneficis i pensions als seus descendents. "Ordre 111/01205/1983, de 18 d'abril de 1983". *Butlletí Oficial de l'Estat*, núm. 121 de 21 de maig de 1983, p. 14226.

9 *ABC*, 24/4/1936, p. 20.

10 Disponible forçós a Ferrol, el 8/10/1932, *La Vanguardia*, p. 17. Era a la Reserva, per decret de 15 de març de 1935, *ABC*, 16/3/1935.

As Pontes: Foto presa en l'exhumació de la fossa d'As Pontes, feta per l'Associació de la Recuperació de la Memòria Històrica. 22/08/2006. Autor: Antonio Miguez Macho

dència en altres casos de violència extraordinària i no precisament en els primers dies. El mes d'agost de 1937 va tenir lloc una matança a l'indret de Montecubeiros, al municipi de Castroverde prop de Lugo. Unes quantes persones van ser assassinades a la parròquia, de les quals no sabem amb certitud la data de la seva mort, però que van ser registrades l'octubre d'aquell any com a morts en el mateix indret de Montecubeiros. Entre ells hi havia Manuel López y López que era el president de la societat agrària local, la *Unión de Labradores*. Van assassinar a més tres dones, Carmen Sarille Lenceiro, una noia que pertanyia a la congregació religiosa de les Germanes de Maria però que era germana d'un *fuxido*, Virginia Meilán Varela, una cosidora de 42 anys i Manuela Graña Rico. En el cas de Manuela Graña que tenia 20 anys, el relat del germà de Carmen Sarille, Manuel Sarille que fou testimoni presencial dels fets amb catorze anys, afirma que Manuela va ser violada repetidament i en grup pels qui la van detenir (falangistes i guàrdies civils), per ser portada posteriorment a l'església parroquial per tal que el capellà "li fes confessar els seus pecats" i finalment executada. En el mateix succés van ser

assassinats els seus germans Manuel i José. També el seu oncle, el mestre Argimiro Rico Trabada de 32 anys, que a més dirigia un grup de teatre rural del poble. L'altre germà que va sobreviure Daniel Graña Rico va ser alcalde de Castroverde després de la Dictadura¹².

El fet d'aplicar amb excessiu zel la lògica venjativa comportarà per a alguns la seva marginació posterior en la societat de la postguerra, com en el cas de Víctor Lis Quibén, protagonista de moltes de les accions repressives més sonades dels primers dies i que acabaria morint com un empestat social¹³. Per altra banda, ser compassiu va poder comportar conseqüències per als qui ho

van fer, cas del jutge de l'Estrada Fermín Bouza Brey o d'altres molts anònims més¹⁴. En pocs casos, va poder tenir com a conseqüència la mort del compassiu: hi ha exemples a Galícia de capellans assassinats, tot i que només a mans dels rebels. Aquest fou el cas d'Andrés Ares Díaz, rector del Val de Xestosa a Monfero, que fou assassinat l'octubre de 1936 amb causa de mort registrada per "ferides rebudes per trets d'arma de foc en voler escapar-se de la força pública"¹⁵.

De forma paral·lela a la lògica de la venjança, coexisteix la lògica de la compassió. Sota aquesta etiqueta s'agrupen tota aquesta mena d'accions individuals que van elevar a qui les va fer a la categoria d'herois dins de la comunitat, dirigides a salvar la vida de les persones que se sentien amenaçades. Les típiques històries de rectors que van evitar amb la seva bondat que s'enduguessin veïns de la seva parròquia, persones de reconeguda autoritat en el nou ordre que van informar favorablement de certs subjectes que estaven essent investigats, veïns generosos que van amagar a casa seva malfactors i perseguits, o gent de tota mena que van intentar alleujar les penúries sentimentals i materials que vivien supervivents i familiars de les víctimes amb aportacions i ajudes de diversa índole. Pot resultar quelcom més sorprenent l'afirmació que la lògica de la compassió jugui un paper de complement per a aquesta altra lògica venjativa, i totes dues, per a la pràctica d'un ge-

11 Entrevista a Manuel Ramos Ferreiro, per Antonio Miguez Macho, 21/11/2006, As Pontes. Fondo Nomes e Voces. Entrevista a José Ramos Viveiro, per Antonio Miguez Macho, 27/11/2006, As Pontes. Fondo Nomes e Voces. L'agost de 2006, l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica va exhumar la fossa on es van trobar les restes de les quatre víctimes de la família Ramos Ferreiro.

12 Sobre Víctor Lis Quibén, vegeu la referència de Xosé Álvarez Castro dins <http://anosdomedo.blogspot.com/2008/03/vctor-lis-quibn.html>. Consulta: març de 2013.

13 Sobre Víctor Lis Quibén, vegeu la referència de Xosé Álvarez Castro en <http://anosdomedo.blogspot.com/2008/03/vctor-lis-quibn.html>. Consulta: marzo de 2013.

14 Fermín Bouza Brey, jutge de A Estrada, suspès de sou i ocupació el 1937. Garrido Couceiro, X.C., "Represión franquista na Estrada", dins *A Il República e a Guerra Civil. Actas do Congreso do II Congreso da Memoria*, Culleredo, desembre de 2005. Associació Cultural Memòria Històrica Democràtica, 2006, pp. 367-378.

15 Registre Civil de Fene, Llibre de Defuncions 38-39, foli 72.

nocidi. Quan hi ha comportaments basats en la lògica de la compassió, aquests se justifiquen en el fet que la persona que és perseguida i la qui es vol salvar “no havia fet res”, “és una bona persona”, va tenir comportaments que van ajudar la qui ara són amos de la situació en contextos negatius per a ells (persecució del clergat, detenció de dretans, vagues obreres, etc.) D’aquesta manera s’està salvant una vida alhora que, sense sortir-se d’aquesta mateixa argumentació, es condemna irremeiablement d’altres. La moral com a argument per a salvar la vida de les persones, o la simple compassió, tiren una cap més d’encombriment sobre el fet bàsic que hi ha darrere de tota la pràctica d’extermini: el fet que totes les víctimes, independentment de la seva moral, eren innocents i van ser injustament assassinades.

c. Lògica depredadora

Per últim, dins d’aquesta particular (i necessàriament incompleta) seqüenciació de lògiques que actuen en aquest món de perpetradors i víctimes ocupa un lloc fonamental la racionalitat instrumental o utilitarista, que anomeno aquí en la seva aplicació pràctica, lògica depredadora. En aquest sentit, tot aquell qui mor deixa no solament la seva existència física, sinó que també deixa un buit, un lloc buit en el món, que passa a ser (o així es pretén que sigui) ocupat per un altre. Els rebels van ser en aquest sentit un exercici de pragmatisme criminal quan van posar aquest particular càlcul de costos i beneficis damunt de la taula. Cada mestre depurat, assassinat, va deixar la plaça lliure per a premiar adeptes i anònims beneficiaris de la desgràcia d’altres. Cada obrer expulsat de la seva feina, quan no de l’existència terrena, va permetre contractar nous treballadors agraciats amb la benedicció laboral en un temps de dificultats. Cada alcalde, funcionari, policia o militar d’alta, mitjana o baixa graduació que va ser depositat, va tenir en el seu recanvi una prometedora

carrera política futura.

Un cas més evident d’aquesta motivació extra per als comportaments criminals és l’espoli de les possessions materials dels quals són víctimes. En aquest sentit, els rebels van consolidar el seu domini sobre la societat gallega robant tota mena de propietats, objectes i diners. Propietats i objectes que incloïen les possessions col·lectives d’entitats polítiques, sindicals o associatives en general de les organitzacions qualificades com a “roges” i il·legalitzades, i que va suposar la confiscació de locals, biblioteques (quan aquestes es van conservar i no van ser objecte d’incendi), fons econòmics i de tota mena. Propietats també dels particulars, en forma de terres, cases i béns que eren de la seva pertinença, i que van passar a ser administrats i fins i tot usats pels qui mataben. I diners en forma de sancions econòmiques col·laterals als processos judicials, en forma d’expedients per responsabilitats civils o polítiques, les multes governatives, les fiances, i en general, tota mena de pagaments i suborns que des de la impunitat i monopoli del poder van poder imposar sobre els supervivents i les famílies. Gairebé immediatament després del triomf de la rebel·lió van començar ampul·loses campanyes de recaptació de fons per diversos motius més o menys relacionats amb la guerra, que es van convertir en una extorsió general per a la població, per a aquells adeptes que havien de mostrar l’entusiasme amb la seva “generositat”, i sobretot per a aquells que es veïen com a potencials víctimes, que corrien greu perill de no contribuir econòmicament o materialment a la causa.

Per posar alguns exemples, a Lugo capital, després de les detencions massives l’última setmana de juliol, comencen per una banda els processos i consells de guerra sumaríssims, i per altra, els passeigs. Pel que fa als processos, un dels més destacats serà el que condemni a mort el Governador Civil de la Província, Ramón García Núñez, així com a

Andrés Ares Díaz, tret de:
<http://www.radiofusion.eu/imagenes/noticias/principales/DSC03862.JPG>

Perfecto Abelairas, el secretari personal de l’Alcalde de Lugo, Ángel Pérez López, un industrial que era regidor a l’ajuntament de Lugo, el mestre José Ramos López del POUM, i el doctor Rafael de Vega Barrera, director de l’Hospital de Lugo, metge. El cas de Vega Barrera va quedar a la memòria col·lectiva ja que es tractava d’una figura extraordinàriament popular a la ciutat, especialment pel seu paper professional i també per les seves conviccions republicanes com a militant d’Unió Republicana. Als sentenciats se’ls va imposar una multa d’un milió i mig que naturalment no van poder fer front les seves famílies, que van quedar en la pobresa extrema. En el cas de la família de Vega Barrera, es va produir la devolució dels béns confiscats setze anys després d’aquells successos l’any 1952 després d’un indult i que paguessin una multa de 25000 pessetes.¹⁶

La depredació va afectar no solament figures ben conegudes, sinó també grups anònims de treballadors, inclosos aquells que s’haurien beneficiat de les mesures d’amnistia decretades pel govern del Front Popular. La gestió de les borses de treball comportaria fins i tot problemes interns entre les organitzacions addictes, que van començar a utilitzar aquestes borses com un mecanisme

proselitista de captació de masses. El reemplaçament afectaria tots els sectors, com ara l'administració de justícia, amb mesures com ara la destitució de jutges, fiscals i funcionaris judicials en general, així com el seu reemplaçament per nous nomenaments¹⁷; hi ha casos de jutges que continuen exercint fins a ser expedientats o fins i tot executats¹⁸; és notable la persecució que pateixen els mestres¹⁹; funcionaris de rang mitjà o baix, així com tota mena de professionals sanitaris, tècnics, enginyers. Aquest procés se completarà amb tota una sèrie de mesures que afecten la confiscació de béns com són la confiscació de fàbriques “el capital de les quals pertany a enemics d'Espanya” que es decreta per la Junta de Defensa Nacional l'agost de 1936 i que corre paral·lela a la promoció d'altres empresaris afins a les noves autoritats.²⁰

En aquesta línia de la “lògica depredadora”, hi ha les normes i disposicions que s'adopten “en favor dels infants desvalguts” que preparen la que es considerava imminent caiguda de Madrid, com l’“Ordre relativa a la protecció dels infants desvalguts que han de ser recollits quan es prengui Madrid”, en l'anomenat servei de “col·locació familiar”²¹. Amb això, assistim a una de les expressions característiques d'una pràctica genocida, la transferència de menors d'un grup social a un altre, amb l'objectiu d'interrompre la reproducció biològica del grup victimitzat i, alhora, amb la pretensió de reorganitzar ideològicament el cos social.

Epíleg: la lògica de la pràctica genocida

A través d'aquesta tipologia de lògiques que actuen en els processos violents que analitzem, es pot començar a analitzar d'altres fenòmens que apareixen lligats a la violència i que no han estat prou abordats. Fins al moment, el model d'estudis basats en el paradigma de la “repressió franquista” ha concebut la violència d'un mode unidimensional, com un acte absolutament objectivable i, per tant, extraïble dins del devenir social. D'aquesta manera ha estat possible fer estudis sobre la repressió que s'abstéien completament o gairebé per complet de la història social del període estudiat, centrant exclusivament el seu focus d'atenció en les víctimes de la repressió i en les formes que hauria adoptat aquesta violència. Cal, per tant, reconsiderar el procés violent com un fenomen que posi en primer terme les raons de la violència, desplaçant el focus d'atenció del *què* al *per què*. Això ens condueix inevitablement a estudiar la tipologia i raons dels botxins, els diversos graus d'implicació en el procés, des

dels perpetradors a les víctimes i les actituds de col·laboració, delació i negació, els canvis socials que comporta la violència, els beneficiaris directes i indirectes del procés i les seves conseqüències materials.

Més enllà d'això, reconceptualitzar la violència com una pràctica genocida, implica també emfatitzar el caràcter social dels actes, subratllar les relacions que s'estableixen en el seu propi futur. D'aquesta manera, la violència que es du a terme no constitueix únicament un acte de suprema voluntat dels botxins, sinó que també interactua amb les respostes de les víctimes i té en consideració el comportament del conjunt de la societat. En el cas gallec, a més, queda palès que el paradigma de la repressió franquista com un acte reactiu a unes reals o suposades afinitats militants anteriors a l'esclat del Cop, així com la suposada racionalitat de la violència en clau també de reacció al curs de la pròpia Guerra, impedeix comprendre que els processos de violència estatal massiva són en última instància un mecanisme social d'adaptació a la modernitat amb unes lògiques pròpies.

16 “Causa seguida contra Ramón García Núñez, Rafael Vega Barrera i cinc més”. Inici 6/08/1936. número 330/36, Jurisdicció de Terra, Plaça de Lugo, ATM-IV.

17 Les mesures es van adoptar tan aviat com a l'agost de 1936: destitució de tots els jutges municipals d'A Corunha (*El Pueblo Gallego*, 4/8/1936), la destitució de fiscals, com en el cas de José Gómez Naveiro, fiscal de l'Audiència *El Pueblo Gallego*, 6/8/1936 o la destitució de diversos funcionaris judicials més, dins *El Pueblo Gallego*, 18/8/1936.

18 “El Jutge Municipal de Vilagarcía, Luis Pando Rivero, va presentar la dimissió que no fou admesa”, *El Compostelano*, 18/8/1936. Luis Pando seria detingut posteriorment, dut a la presó de San Simón i executat el 4 de desembre d'aquell mateix any de 1936. Registre Civil de Defuncions de Pontevedra, Llibre 117, Foli 565. Data d'inscripció 4/12/1936.

19 A més de les interminables llistes de mestres expedientats i separats de la seva ocupació, es decreta la dissolució dels consells provincials i locals de Primer Ensenyament. *El Compostelano*, 26/8/1936.

20 “Intervenció a fàbriques els capitals de les quals pertanyen a enemics d'Espanya”, Decret número 37, *Butlletí Oficial de la Junta de Defensa Nacional*, Burgos, 14/8/1936.

21 *Butlletí Oficial de l'Estat*, Burgos, 74, 2/01/1937, p. 11-12. Ban de l'Alcaldia de Santiago de Compostel·la, *El Compostelano*, 5/01/1937. Efectivament queda constituïda en data de 12 de gener. Un cas d'apropiació de menors a “Entrevista a Rosalía González Génova”, per Andrés Domínguez Almansa i Antonio Miguez Macho. Vilagarcía d'Arousa, 2007. Fons Nomes e Voces.

Julio Prada Rodríguez
Historiador Universidad de Vigo

No vinc de l'àmbit dels *genocidies studies* i tampoc no em considero un exegeta de Raphael Lemkin. Com a historiador, el meu interès per aquesta qüestió neix arran del debat sorgit a l'última dècada a l'Estat espanyol sobre la proliferació de conceptes amb els quals podem adjectivar la violència política implementada essencialment pels rebels durant la guerra civil i la postguerra¹. Soc del parer que, en la majoria dels casos, a l'hora de trobar un terme que redefineixi aquesta violència hi ha hagut una mena de *fugida cap endavant*: com més gran sigui la condemna moral que es desprengui del terme utilitzat o encunyat, millor. L'expressió *repressió* ens constreny, ens fa sentir incòmodes davant la suggestió que exerceixen altres conceptes per la seva major capacitat per retratar la ,magnitud i la naturalesa d'aquella i, com no, les conseqüències que de la seva caracterització es deriva en diferents instàncies. El que és menys important és que es perdi en eficàcia analítica allò que es guanya en retret ètic, tot i que encara només sigui perquè així ens congraciem millor amb nosaltres mateixos i amb el nostre passat.

La primera qüestió que hem de plantejar-nos és si l'activitat repres-

siva -o com se li vulgui dir- implementada pel franquisme al llarg de la seva existència és susceptible de ser embotida en un únic concepte. Com en tantes altres qüestions, depèn del que considerem "essencial" en aquesta activitat. Si el que considerem primordial són els agents, haurem de convenir que, al marge de la figura del dictador, no són exactament coincidents els milicians i la resta de les forces de seguretat que actuen en els territoris controlats per rebels i les columnes militars que delmen al seu pas les localitats hostils durant els primers mesos de guerra que la *brigadilla* que va combatre la guerrilla en els quaranta o els *grisos* del tardofranquisme. Si ens fixem més en els mitjans o instruments, no són del tot homologables les execucions extranormatives característiques del *terror calent*, els afusellaments selectius de la postguerra decretats pels tribunals de guerra o l'acció del Tribunal d'Ordre Públic. Tampoc no semblen idèntiques les presons de 1936 que els calabossos de les comissaries el 1975; ni l'abús de les jurisdiccions especials en la seva etapa de consolidació que la normativa repressiva de les seves raneres; ni la vigilància i el control social característics dels anys de *por i fam* que el vigent a les

acaballes dels anys seixanta. I, fent abstracció de la voluntat d'adquirir, consolidar o mantenir el poder, tampoc no són estrictament iguals els objectius ni, més enllà de la genèrica categoria d'*opositors*, les víctimes d'un i altre temps.

Si reconeixem que agents, mitjans, objectius i víctimes no són exactes, no ens queda sinó optar entre dues disjuntives. O bé renunciem a etiquetar aquestes accions amb un únic qualificatiu i adoptem el que més es conciliï amb cada instant del seu decurs, o bé haurem de ser condescendents amb el fet que qualsevol que sigui la fórmula triada resultarà imperfecta i no es podrà conciliar en la seva integritat amb els múltiples matisos que conformen aquesta activitat. Convinguem que la segona és l'alternativa menys dolenta.

El terme **genocidi** és un concepte sotmès a crítica des de diversos fronts, en especial per no considerar com a tal només els actes fets contra grups nacionals, ètnics, racials i religiosos, i no els duts a terme per altres motius, com els socials o polítics. Crec que el que ha passat a Galícia o en qualsevol altre punt de l'Espanya rebel no és ni deixa de ser un genocidi o una pràctica genocida en funció de la INTENCIONALITAT

Exhumació de la fossa d'As Pontes, 22 d'agost de 2006.
Jorge Meis Díaz ©. Proxecto Nomes e Voces

EXTERMINADORA PRÈVIA dels rebels deduïda, per exemple, del significat que vulguem atorgar-li a les famoses “directrius” de Mola. Perquè les pràctiques genocides, com l'experiència demostra, acostumen a començar amb plans que no és imprescindible que apuntin a l'eliminació física, però que acaben desembocant en un pla d'extermini ateses les més diverses interaccions i contingències. Una d'elles, sens dubte, pot ser perfectament el fracàs d'un cop d'Estat, per la qual cosa no té gaire importància, a efectes de conceptualització, que un genocidi sorgeixi d'un pla preconcebut o com a resultat d'un procés de radicalització producte de les més diverses variables.

Tampoc no em semblen excessivament rellevants a l'hora de decantar-se o no per l'ús d'aquest terme els MÈTODES USATS, ja que un genocidi bé es pot produir sense l'ús de tècniques letals d'anihilació només a l'abast d'una complexíssima maquinària burocràtica. Per això, no considero primordial per a la seva tipificació que les accions que ens ocupen hagin estat producte d'un tret a la nuca, d'un projectil sobre el pit, d'una caquèxia en una presó o d'una combinació de totes elles.

Entenc que l'essencial del *genocidi* resideix, en primer lloc, en la

definició del GRUP, que és on trobo els primers obstacles seriosos per parlar, *stricto sensu*, d'un *genocidi franquista*. I no perquè en la restrictiva, anacrònica i ineficaç tipificació penal no tinguin cabuda els *grups polítics* —que, al marge de la seva mutabilitat i no gaire ben definides característiques distintives, ja sabem que haurien estat inclosos per la Convenció de 1948 de no ser per la intransigència soviètica—, sinó perquè em resulta difícil rastrejar la seva existència a l'Espanya de juliol de 1936 i perquè tampoc no crec que, en combinació amb la idea d'extermini a la qual de seguida al·ludirem, hagi estat definit amb nitidesa per part dels perpetradors.

N'hi ha prou amb la simple percepció social o dels perpetradors per tal que existeixi el «grup»? Realment en aquell estiu de sang havia pres cos aquesta «ficció construïda» a la qual al·ludeix Scott Strauss a l'hora de referir-se a com es pot dotar un cos d'unes característiques particulars i alhora atribuir-li el caràcter de col·lectivitat orgànica dotant els integrants de qualitats biològiques, hereditàries i immutables i, per consegüent, reconeixent-los una capacitat reproductora, projectant sobre ells una «ficció biològica»?

Com bé sabem, si hi ha res que caracteritzi la Segona República espa-

nyola —i, en general, a les societats contemporànies— és la dificultat per delimitar la pertinença a un determinat «grup» com a conseqüència de la pluralitat i la transversalitat de les identitats enfrontades: nacionals, religioses, polítiques, ideològiques, culturals, de classe, de gènere, de posició econòmica... Potser amb l'exclusió dels mòbils de tipus ètnic o racial —malgrat el que més tard seria la propaganda franquista en relació a la «regeneració de la raça»—, podem concloure que durant aquesta etapa es van manifestar, amb desigual intensitat, els elements determinants en la conformació d'identitats contraposades. I potser en pocs moments de la nostra Història Contemporània es va posar en evidència, amb tanta claredat, que resulta pràcticament impossible parlar en singular d'«identitat», en el sentit que cada individu conté simultàniament diverses identitats individuals i diferents adscripcions col·lectives, cadascuna de les quals el vincula amb un conjunt d'actors socials diferents.

Ara bé, afirmar, com fem, l'existència de múltiples alineaments identitaris que no permeten reconèixer, sense més, l'existència de dos únics grups enfrontats durant la Segona República, no comporta desconèixer que en el seu decurs es va materialitzar, per dir-ho d'alguna manera, un cert procés de simplificació identitària que ja venia de temps enrere i que el cop d'Estat i la seva transformació en guerra civil no va fer sinó accelerar. Amb tot, no crec que aquest procés de construcció social d'identitats col·lectives enfrontades pugui reduir-se per complet a l'equació “identitat catòlica versus identitat popular”, durant aquella curta experiència democràtica², ni que pugui parlar-se d'una identitat «republicana-obrerista» per molt que reconeguem l'existència de múltiples realitats en el seu si³. I ni tan sols, després del cop, en la seva integritat, a les més diàfanes i simplistes reduccions que s'operen en totes dues zones («nacional versus marxista» en el

que ara ens ocupa).

¿La coincidència una mica més que retòrica en l'eliminació del roig dels diversos sectors que s'incorporen a la rebel·lió -no baixem als debats sobre la necessitat o no d'*atreure els* que van proposar alguns— és prou per parlar d'un grup perfectament identificat a exterminar? I, sobretot, encara que es parli de totes les diatribes llançades per desenes -sinó centenars- de propagandistes que van precedir Vallejo-Najera i dels quals la premsa guarda testimoni veraç, es van extreure les últimes conseqüències d'una definició biològica del roig. O és que les dones i els infants del presumpte grup "rojos" no formen part del "grup"? Com a mínim a judici de Leonidaas Donskis, el genocidi requereix una "aniquilació sense preselecció en què les víctimes són incapaces de salvar-se" ni encara passant al bàndol contrari: "hom no és culpable en nàixer" i aquesta màcula només es pot corregir mitjançant el seu extermini⁴. I també en les propostes de Dovid Katz hi ha la idea d'un assassinat massiu basat en *identitats nates*⁵.

Pel que fa a la qüestió de l'ESCALA, és a dir, de si el que es busca és l'eliminació total o només parcial dels membres del grup, hi ha opinions per a tots els gustos. Però crec que, si més no en part, també és important per a afirmar o negar l'existència d'un genocidi, ja que si aquest, com indica el propi Dovid Katz, «és l'assassinat en massa de tanta gent com sigui possible sobre la base d'identitats nates de caràcter nacional, ètnic, racial o religiós, amb la intenció d'eliminar el grup definit completament i globalment (...) [i] deixa[nt] al seu pas un grup extint o gairebé extint en el territori sota el control dels perpetradors»⁶, entenc que, com a mínim, es requereix l'existència d'una *tendència* a eliminar el grup en la seva totalitat.

No crec que el franquisme pretengués implementar una política d'extermini complet de l'adversari. Pretén *exterminar* els que resulten potencialment i efectivament peri-

llous per a la consolidació del seu projecte polític i social, però no a la totalitat dels qui se li oposen, evidentment molts més que les quatre mil víctimes assassinades a Galícia. Es podria argumentar que aquest objectiu s'aconsegueix igualment *eliminant* els elements clau —amb la qual cosa ens acostaríem més als qui es fixen en el *resultat* que en la identificació del grup—, però això no va impedir que al règim li sortissin opositors arreu. Per no parlar del fet evident que, tenint en compte els centenars de milers d'homes i dones que van passar per les seves presons, si hi hagués hagut una autèntica voluntat d'extermini, el nombre de víctimes s'hauria multiplicat exponencialment, per a la qual cosa no hauria estat rellevant argüir si això resultava inviable per a abordar la reconstrucció del país o perquè no hi havia aquesta intenció en el règim. Per a la tasca que ens ocupa, només ens cal constatar que aquest no fou el resultat.

La conclusió, per tant, és que encara que reconeguéssim en les potencials víctimes el concepte de "grup" o convinguéssim que no cal la seva existència objectiva ni que els seus integrants es reconeixin com a membres i que n'hi ha prou que sigui percebut i definit pels perpetradors i aquests tinguin la voluntat d'aniquilar-lo o destruir-lo en tant tal, és a dir, en la seva existència de "grup"; encara que admetéssim l'existència d'un pla coordinat d'extermini i consentíssim que un genocidi no requereix la seva completa aniquilació física i ens conforméssim reduint-la a una porció substantiva de les seves elits, seguiríem enfrontant el problema que no va existir una definició absolutament precisa de l'enemic a exterminar ni una pretensió liquidacionista global.

Ens queda, amb tot, un últim estat que implica prescindir de la idea d'extermini físic i fer extensiu aquest concepte, o el de «pràctica genocida», a aquells actes el resultat de la qual sigui «la desintegració de les institucions polítiques i socials, la cultura, el llenguatge, els sentiments nacionals, la religió i l'existència econòmica de grups nacionals, i la destrucció de la seguretat personal, la llibertat, la salut, la dignitat, i fins i tot la vida dels individus pertanyents a aquests grups»⁸. O sigui, que el seu resultat sigui la completa destrucció de la identitat grupal de les víctimes i la seva proscripció social sense necessitat que facin de mitjancer en les execucions massives i produeix com a resultat el que alguns autors anomenen un «genocidi reorganitzador»⁹. Aquest concepte «permet destacar que el grup-víctima és definit en funció de les modalitats de relació social que el distingeixen» i que la pràctica genocida persegueix «resoldre les contradiccions de la modernitat» mit-

Imatges dels cadàvers trobats a Voltas do Lapido, Ortoño, Ames, adjuntes a la causa 878/36, plaça d'A Corunha, jurisdicció de Tierra. Fons Arxiu Militar de Ferrol. Proxecto Nomes e Voces

jançant la supressió d'aquells grups —al marge de com es defineixin— que es pretengui excloure del procés de construcció dels Estats-nació moderns¹⁰. Com ja s'ha apuntat, en aquest cas, i per analogia amb la pràctica de la Convenció per a la Prevenció i Sanció del Delicte de Genocidi —que inclou el «grup racial», basant-se no en la discriminació positiva de procés sinó en la construcció imaginària del concepte de raça en tant que metàfora de construcció de l'alteritat—, basta l'atribució de la idea de «grup» als perpetradors dels carnatges al marge de la seva existència objectiva.

Sens dubte que, plantejat així, aquest concepte resulta temptador i no està exempt de certes possibilitats per analitzar històricament el que passa a partir de 1936 a partir del marc interpretatiu dels *vuit estadis del genocidi* de Gregory Stanton. Però no ens resol alguns dels problemes plantejats i requereix simplificacions semblants que conduirien a propostes com la de Martin Shaw¹¹, represa per un Dan Stone¹² fastiguejat dels debats conceptuals a què van donar origen els *genocide studies*: que el qualificatiu de «genocidi» passi a designar qualsevol atrocitat en massa, supòsit en el

qual s'inclourien sense cap mena de dubte.

En conclusió: si convenim que l'aniquilament que té per objecte la submissió del grup a la dominació de l'Estat perpetrador i no el seu complet extermini no pot anomenar-se «genocidi» sinó «repressió exemplar», aleshores caldria admetre que aquest és el concepte que expressa millor les diverses violències utilitzades pel règim¹³. En canvi, si el que diferencia una pràctica genocida d'un tipus particular de repressió és que pretén —al marge que el seu èxit sigui complet o no— modificar el conjunt de les relacions entre els individus (nacionals, culturals, religioses, socials, de gènere, morals, polítiques, econòmiques, etc.), eliminant-ne algunes o reformulant-ne d'altres¹⁴. Si el que la caracteritza és l'existència d'un procés criminal —sigui previ o sobrevingut— dirigit, coordinat i executat per l'aparell estatal —entès en el sentit ampli amb què el venim utilitzant— i amb una metodologia violenta de tipus paralegal —i no només «paralegal»—. Si el seu objectiu resideix a eliminar un grup de població amb independència de com es defineixi —sempre que s'accepti que és suficient amb la representació que d'ell

en facin els perpetradors i que no calgui l'extermini físic de la totalitat i només cal que el resultat sigui la destrucció de la identitat grupal de les víctimes i la seva proscripció social— i que el conjunt de la societat es vegi necessàriament implicat de diferents formes. En aquest cas, no tinc cap mena de dubte que aquesta era la intencionalitat i el resultat perseguit pel règim franquista, si més no des que el fracàs del cop va donar pas a la guerra civil.

I amb aquest mateix argument, molts estariem d'acord que el primer pas per a evitar la repetició de qualsevol «cidi» -i dels assassinats de civils indefensos per part de qualsevol classe de poder que no mereixin aquesta qualificació- és assegurar-se que els responsables siguin portats davant la justícia i els sigui imposada una pena proporcional als seus crims. Només per això, i pel molt que queda per avançar en allò relatiu a la reparació de les víctimes -des de tots els angles que es vulgui- mereixeria la pena vincular el succeït a Espanya amb la qüestió dels Drets Humans.

Tanmateix, no crec que tots o algun dels «cidis siguin els únics conceptes capaços d'integrar i de posar de manifest les diferents dimensions de la violència implementada pel règim franquista. Més aviat al contrari, sense desconèixer el significat real, crec que el seu ús irreflexiu dirigeix el focus cap a manifestacions violentes que tenen com a resultat la mort dels seus opositors, reals o presumptes, i amb això enfosqueix la percepció del que és un programa d'acció global. Tampoc no penso que no hi hagi altres alternatives conceptuals que permetin igualment situar la nostra atenció sobre el conjunt de la societat com a actor principal d'aquella ni que aquell sigui la panacea per a fer anàlisis interdisciplinàries o estudis de perspectiva comparada, encara que només sigui per la confusió que crearia posar en el mateix sac el que va passar amb els japonesos o els alemanys massacrats pels bombardeigs aliats, amb els armenis, els jueus o els tutsis i

Lliurament de l'Estatut d'Autonomia de Galícia al Palau de les Corts (16-07-1936). Entre els represaliats amb resultat de mort que ara hem identificat a la imatge hi ha José Lopez Bouza, president de la diputació d'ACorunha; Emilio Martínez Garrido, alcalde de Vigo; i Anxel Casal Gosende, alcalde de Santiago. Fons Andrés Páramo. Proxecto Nomes e Voces.

amb un determinat “grup” dels espanyols, els argentins, els xilens o els guatemalencs.

Jo no crec que el concepte de repressió ens impedeixi veure que darrere qualsevol assassinat massiu s'amaga un procés social que es gesta i desenvolupa a l'interior d'una comunitat i dels grups socials que la conformen, que es veu afavorit o obstaculitzat en funció d'uns determinats contextos i que respon a uns objectius de naturalesa política que són definits i determinats per aquests grups socials. No ens impos-

sibilita entendre que aquests objectius puguin tenir la més variada naturalesa o ser presentats de les més diverses maneres: com una reacció defensiva, una necessitat vital per a la supervivència, un acte de justícia humana o divina, l'expressió d'una presumpta supremacia, l'acompliment d'una missió o deure civilitzador, una solució higienista, etc. No ens amaga que aquests processos acostumen a comportar l'articulació d'espais polítics germinals, la definició de noves identitats, l'emergència de grups socials que cerquen

conformar-se i legitimar-se en oposició a d'altres, la lluita per l'apropiació d'àmbits conflictius, etc. Al contrari, crec que, malgrat les seves limitacions, quan se la contempla com un programa d'acció global i no només restringit a la perpetració de crims més o menys massius permet posar en evidència els veritables objectius que el franquisme buscava amb la seva implementació. Un règim que, al cap i a la fi, com millor es defineix és per la naturalesa dels seus actes i no pels substantius que se li apliquin.

-
- 1 Vid. Julio PRADA RODRÍGUEZ, “Entre Escila y Caribdis. Contribuciones a un debate necesario”, dins *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 10, 2012, d'on prenem l'essencial dels arguments aquí defensats.
 - 2 Rafael CRUZ, *En el nombre del pueblo. República, rebelión y guerra en la España de 1936*. Madrid, Ed. Siglo XXI, 2006.
 - 3 Antonio MÍGUEZ MACHO, *O que fixemos en Galicia. Ensaio sobre o concepto de práctica xenocida*, Ourense, Difusora de Letras, Artes e Ideas S.L., 2009, pp. 136-137.
 - 4 Leonidas DONSKIS, “The Inflation of Genocide”, *European Voice*, 24 de julio de 2009. Disponible en: http://www.donskis.lt/p/lt/1/1_/39
 - 5 Vid. Dovid KATZ, “On three definitions: Genocide, Holocaust Denial, Holocaust Obfuscation”, Leonidas DONSKIS, *A Litmus Test Case of Modernity. Examining Modern Sensibilities and the Public Domain in the Baltic States at the Turn of the Century*, Berna, Peter Lang, 2009, pp. 259-277.
 - 6 Dovid KATZ, “On three definitions...”, *op. cit.*, p. 269. La traducció es nostra.
 - 7 Vid. Mirta MÁNTARAS, *Genocidio en Argentina*. Buenos Aires, Cooperativa Chilavert, 2005.
 - 8 Raphaël LEMKIN, *Axis rule in occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*. Carnegie Endowment for International Peace, 1944, pág. 79.
 - 9 Daniel FEIERSTEIN, *El Genocidio como Práctica Social. Entre el nazismo y la experiencia argentina. Hacia un análisis del aniquilamiento como reorganizador de las relaciones sociales*, Buenos Aires, FCE, 2007, pág. 126.
 - 10 Daniel FEIERSTEIN, “El fin de la ilusión de autonomía. Las contradicciones de la modernidad y su resolución genocida”, dins Daniel FEIERSTEIN (comp.), *Genocidio...*, *op. cit.*; disponible a http://www.coodi.com.uy/reoeste/docs/Daniel_Feierstein_2003.pdf, consultat el 21/07/2011.
 - 11 SHAW, Martin: *What is genocide?*, Cambridge, Polity Press, 2007, pp. 64-65.
 - 12 STONE, Dan: “Introduction”, en: STONE, Dan (ed.): *The Historiography of Genocide*, Basingtoke, Palgrave MacMillan, 2008, p. 2.
 - 13 Michael MANN, *The colonial darkside of democracy*, disponible a <http://www.theglobalsite.ac.uk/press/103mann.pdf>; consultado el 11/07/2011
 - 14 Antonio MÍGUEZ MACHO, *O que fixemos...*, *op. cit.*, pp. 36-37.

LA REPRESSIÓ CONTRA LA LLUITA ARMADA A GALÍCIA. ELS INFILTRATS A LA IV AGRUPACIÓ DE L'EXÈRCIT GUERRILLER DE GALÍCIA

Alejandro Rodríguez Gutiérrez
Universidade de Santiago de Compostela

La resistència armada a Galícia comença el mateix dia en què hi ha la rebel·lió militar, el 18 de juliol de 1936. Com que els organismes de l'Estat han estat controlats per aquests rebels, aquelles persones més o menys vinculades amb les organitzacions polítiques i sindicals i que han aconseguit escapar a les mesures coercitives utilitzades per ells mateixos, tindran en les muntanyes gallegues una de les diverses vies d'escapament. Primer, amb l'objectiu de salvar la seva pròpia vida enfront del *terror en calent* dels primers mesos de la contesa bèl·lica, però com que els rebels avancen en les seves posicions de guerra, la rereguarda franquista es converteix en un nou front de batalla que s'allargarà fins a la dècada dels 50. La paulatina evolució de les formes i actituds de resistència provoquen que, a inicis dels anys 40, a la zona més oriental de Galícia i en connexió amb la veïna comarca de El Bierzo, es configuri la primera organització guerrillera d'Espanya, la Federació de Guerrilles de Lleó-Galícia, el naixement de la qual estarà marcat per la confluència en una mateixa zona de diversos grups de

resistents gallecs, lleonesos i asturians. Aquesta organització, en constant evolució i creixement, tot i que amb una resistència més aviat passiva, va arribar a controlar guerrillers de Lleó, Ourense, Lugo i A Corunha dins d'una organització unitària en l'aspecte polític i militar. Malgrat tot, les condicions marcades per la Segona Guerra Mundial i la no intervenció de les potències aliades en favor de la democràcia republicana, arravatada pels rebels amb el suport de les forces de l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista, la desunió de les forces democràtiques a l'exili i altres moltes circumstàncies, provocaran que només el PCE doni més suport de manera més teòrica que pràctica a la lluita armada.

En el cas de Lleó i Galícia, la ruptura amb els organismes ja existents i el procés d'acaparament de la lluita armada per part del PCE comença el 1945. La ruptura dels sectors comunistes amb la Federació el mes de gener de 1946 va portar aparellada la potenciació de la lluita armada en altres parts de Galícia. Mentre que, en els primers anys, el gruix de la resistència armada s'havia concentrat en els límits de Lleó i Galícia, a

partir d'aquell moment serà la província d'A Corunha la que concentri una més gran activitat guerrillera. Ja en aquell any de 1946 es crearà una nova organització impulsada per la nova Direcció Regional del PCE arribada a Galícia des de l'exili, l'Exèrcit Guerriller de Galícia, que arribarà a controlar agrupacions guerrilleres a les quatre províncies gallegues, tot i que el seu desenvolupament, tant orgànic com cronològic serà molt desigual.

Aquesta nova organització tindrà una nova forma de plantejar la lluita armada. Primer, impulsant la creació de cèl·lules del partit a pobles, ciutats i centres de treball. Aquesta xarxa serà l'encarregada de subministrar als grups guerrillers de la muntanya tot el que calgui, des del material fins a l'allotjament passant per funcions bàsiques de subministrament dins d'una guerra irregular. A més, aquestes organitzacions comunistes seran les que nodreixin de nous membres els grups guerrillers enfront de la constant pressió policial que es patia. De la mateixa manera que havia passat en el cas de la Federació, les condicions marcades per la política internacional junta-

ment amb la constant i implacable repressió per part del Règim dictatorial provocaran un constant decaïment a partir de l'any 49 dins de les files de l'Exèrcit Guerriller. A partir d'aleshores, la resistència armada que neix arran del cop d'Estat de 1936, passarà a una etapa de *campi qui pugui* en la qual la sortida a l'exili o la mort de desenes d'antics guerrillers allargaran aquest fenomen fins a la dècada dels cinquanta i fins i tot més enllà. -L'últim resistent en sortir a l'exili ho va fer el 1965; Mario Rodríguez Losada-.

Formes i actituds de repressió de l'Estat

Per al Règim franquista, la persecució i eliminació de qualsevol dissensió interna que atacés els fonaments del nou Estat, es va convertir en quelcom bàsic des del primer moment de la rebel·lió. Una bona prova són els milers d'assassinats extrajudicials, els desapareguts, als quals encara avui dia no s'ha donat cap mena de solució per part del sistema judicial, els centenars de milers de processos judicials oberts per la justícia militar contra tota mena d'oposició i que van conduir a milers de penes de morts i a condemnes privatives de llibertat durant llargs anys, les milers de detencions preventives a les presons dels partits judicials i un llarg etcètera. També la persecució de fugitius i guerrillers es va convertir en quelcom essencial, tot i que la diferent evolució i les accions dels grups guerrillers en unes i altres zones marcarà, sense cap mena de dubte, les xifres de repressió usades fins ara. Mentre que, durant el transcurs de la guerra la persecució contra aquests es feia d'una manera rudimentària, formant petits grups armats de veïns i/o soldats que sortien a la recerca d'aquests grups i, fins i tot, l'avançament de les posicions rebels i la victòria final en el conflicte bèl·lic, companyies de soldats eren mobilitzades cap a zones on encara continuava viu el conflicte armat. La seva ineficàcia, unida al desconcert i la inseguretat que pro-

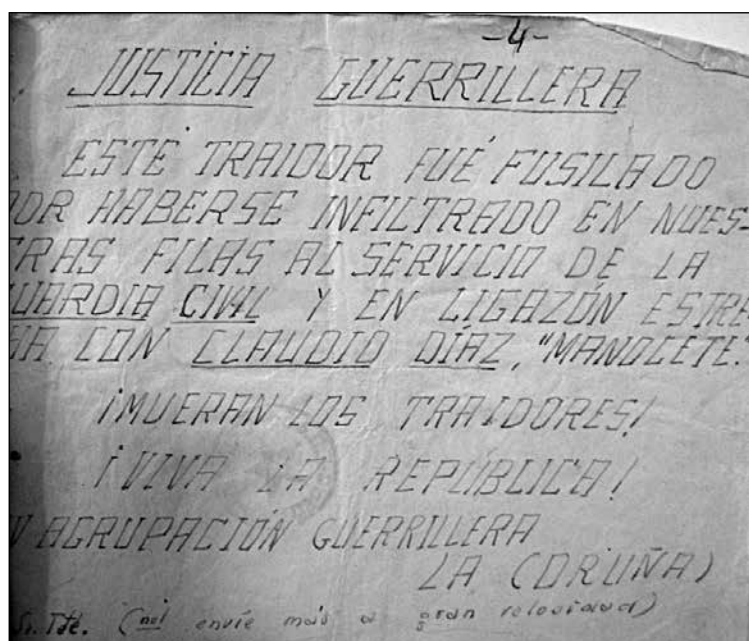
vocaven en la societat civil i al caràcter estrictament rural de la lluita armada, van conduir de manera paulatina i gairebé en exclusiva - ja que anteriorment també participava en aquesta persecució-, a la guàrdia civil, principal encarregada de la lluita contra la resistència armada fins al seu definitiu final.

Tot i que no entrem en profunditat en l'organització ni en l'estructuració que aquest estament militar va adoptar per a continuar la guerra irregular que s'estava desenvolupant en moltes parts de l'Estat, sí que pretenem comentar alguns apunts quant a la viabilitat de les formes i les tàctiques utilitzades en la persecució dels grups guerrillers. Si, per una banda, l'enfrontament amb els guerrillers es va fer d'una manera física, sense contemplacions, dins d'una lluita en què tot era vàlid i que no va aconseguir la captura amb vida de gaires guerrillers, la persecució contra les xarxes de suport esdevé fonamental. Per dur-ho a terme es dotà el sistema d'una legislació repressiva que permet el control de la societat civil i que evoluciona en les seves formes i contextos fins a l'aprovació del Decret-Llei per a la Repressió del Bandidatge i el Terrorisme, de 18 d'abril de 1947. Però no fou la implantació d'un aparell legal l'única via, sinó que altres formes de repressió més o menys violentes també es fan servir en la lluita contra la resistència: aplicació de la Llei de fugues, creació de sometent i contrapartides, coaccions dins de la vida quotidiana, detencions preventives i accions armades dels grups de resistència o l'exemple en què pretenem

endinsar-nos, les infiltracions de suposats guerrillers dins dels grups de resistència armada.

Les infiltracions a la IV Agrupació

Una altra de les formes més o menys comunes per a descobrir i acabar amb els grups guerrillers i amb els seus grups de suport són les infiltracions. A partir de la creació de l'Exèrcit Guerriller de Galícia, l'abril de 1946, tenim constància que són diverses les persones que intenten endinsar-se en els grups de resistència que formaven part d'aquesta organització, per la qual cosa podem interpretar que va ser una pràctica utilitzada més o menys de manera habitual per part de les forces encarregades de la persecució d'aquests grups. Tanmateix, aquest afer continua presentant un problema capital a l'hora d'obtenir resultats fiables: l'hermetisme que se segueix mantenint en els arxius i dependències de la Guàrdia Civil en tot el que es refereix a la lluita contra la resistència armada. Per això, no podem conèixer si aquesta va ser o no una tàctica utilitzada assíduament, no sabem si aquesta forma de lluita va ser o no efectiva, no sabem qui eren els infiltrats i de quina manera aconseguien els seus propòsits, no sabem fins a quin punt aconseguien aquestes infiltracions i els canals mitjançant els

Nota manuscrita apareguda al costat del cadàver de José da Silva Bartomé (a) Moreno. ATMIV, causa 585/46 d'A Corunha, f. 4.

quals facilitaven la informació als seus superiors, ni sabem, en molts casos, el final d'aquesta infiltració, ja fos per la mort física de l'infiltrat o per l'abandonament de la missió encomanada, etc. Segons les dades a les quals ens podem atènyer per parlar d'una manera general de les infiltracions dins de la IV Agrupació, són sis els suposats casos d'infiltrats dels quals tenim constància mitjançant documents de la pròpia organització guerrillera i de la informació extreta de diversos processos militars i d'investigacions precedents. Aquestes infiltracions, que veurem de manera individual, van tenir un resultat final gairebé exacte, cinc d'ells van acabar morts a mans del grup en el qual van aconseguir d'infiltrar-se.

Un dels casos que, sens dubte, va tenir més repercussió fou la suposada infiltració de diverses persones el mes de maig de 1946. Després de l'arribada de quadres dirigents del PCE des de l'exili, tant les accions armades per part de la guerrilla, com les accions de caràcter polític protagonitzades pels membres del Partit augmenten de manera substancial. Tant el 14 d'abril com l'1 de maig s'havien fet accions propagandístiques a la mateixa ciutat d'A Corunha, on s'havien col·locat banderes republicanes en algunes parts de la ciutat i s'havia distribuït propaganda pels carrers. La reacció del Règim no es va fer d'esperar i a partir del 3 de maig van començar una sèrie de detencions que comportarien el processament de 53 persones, de les quals 21 van ser declarades en rebel·lia. D'aquestes 21, i sense tenir coneixement que totes elles s'incorporessin a la lluita armada, tres acabarien essent acusades de ser infiltrades de la Guàrdia Civil. El primer d'ells va ser Claudio Díaz Milia (a) Manolete, fill d'un dels processats a la causa ressenyada,¹ al qual se li va trobar una multicopista per la qual cosa fou condemnat a sis mesos i un dia de presó, mentre que el seu fill no apareix referenciat en cap moment dins del procés. Aquest aconsegueix incorporar-se a la IV Agrupació entre el 16 i el 19 de maig d'aquell any,

gràcies al contacte establert amb Manuel Bello Parga, que havia baixat a la ciutat amb la missió de fer dos actes de sabotatge.¹ En aquesta mateixa acció i juntament amb Díaz es va incorporar a l'organització guerrillera el segon dels suposats infiltrats, José Da Silva Bartomé (a) Moreno, que havia estat declarat en rebel·lia en el procés abans esmentat acusat de formar part de l'organització comunista a A Corunha ciutat, com veurem. Tots dos van passar a formar part dels diferents Destacaments dependents d'aquesta IV Agrupació sense la més mínima sospita. El primer d'ells, *Manolete*, va desertar el dia 28 de juliol quan *es trobaven en un celler a les rodalies d'Ordenes. Ponte havia sortit amb altres camarades i allà es va quedar Costa amb la seva gent i alguns de Ponte. Costa va muntar les guàrdies i després de fer-hi una volta per veure què hi havia es va posar a dormir una mica i, en despertar, va cridar el de guàrdia per demanar-li com anava la nit i si es veia alguna cosa. Com que ningú no li va contestar va tornar a cridar, ja preocupat, va posar la mà a la pistola i no va trobar més que el lloc, va cridar els seus companys i alguns d'ells tampoc no trobaven les seves armes [...] Quan van intentar de sortir, ja Claudio, que venia encapçalant la Guàrdia Civil feia els seus primers trets. Es van desplaçar ràpidament i es va entaular el combat [...] La Guàrdia Civil es va veure (sic) obligada a retirar-se, però ells també, ja que no es podia perdre temps si es volia retirar abans no*

*es fes de [...] Com a conseqüència de la traïció de Claudio, van ser detingudes unes 300 persones. No ens va quedar ni un punt de suport on subministrar-nos i informar-nos.*³ Aquest és l'únic cas d'infiltració, que sapiguem, que no va acabar amb la mort del mateix a mans dels guerrillers. A més, amb posterioritat, es va tenir coneixement que va ser la influència d'aquest la que va provocar també la deserció d'Amador Domínguez Pan (a) Jaime Pimentel, el qual va romandre amagat des de la seva deserció dels grups guerrillers, el 20 de juny d'aquest 1946 fins a la seva detenció en el terme municipal de Carballo el 18 d'agost de 1948.

Però, què va passar amb el segon dels infiltrats a partir d'aleshores? Com vam veure, juntament amb Claudio Díaz s'havia incorporat a l'Exèrcit Guerriller de Galícia un altre home que també estava perseguit, suposadament, per les forces de l'ordre, José da Silva Bartolomé (a) Moreno, el qual havia romàs des d'aquell mes de maig en el qual s'incorpora a la lluita armada, com a guerriller del Destacament "Santiago Álvarez. Va passar pràcticament desapercebut fins a la deserció de Díaz, després de la qual es va començar a sospitar directament de la seva possible infiltració en l'Exèrcit Guerriller. *Abans deia que Claudio era el seu millor amic, ara deia que mai no li havia agradat gaire, però que es confiava a ell.*⁴ A partir d'aquell moment, comencen a saltar les sospites sobre Silva. Primer, en no resultar del tot creïble la versió que ell

1 El procés militar obert és el 240/46 d'A Corunha. Arxiu del Tribunal Militar IV. En endavant, ATMIV.

2 El 16 de maig van col·locar una bomba a l'emissora que Ràdio Nacional tenia a Santa Margarita, a A Corunha. La segona missió a fer era la col·locació de dues bombes a la seu de Falange però, davant la impossibilitat de fer aquesta acció i la trobada suposadament casual del grup amb el falangista Arcadio Vilela Gárate, aquests van decidir acabar amb la seva vida. Van aconseguir aquest nou objectiu, tanmateix van ser sorpresos per forces d'ordre, que van aconseguir detenir Bello Parga, el qual fou sotmès a consell de guerra i garrotat a la Presó Provincial d'A Corunha l'11 de juliol del mateix any. Causes 266/46 i 271/46 d'A Corunha, ATMIV.

3 Arxiu Històric del PCE (en endavant, AHPCE), Biografies, Caixa 75, carpeta 2-5. "Informe de Francisco Rey Balvís (a) Moncho. 5 d'agost de 1951", pág. 23. Els guerrillers als quals es refereix són Manuel Ponte Pedreira i Antonio Nouche Costa.

donava sobre el seu passat militant i el seu compromís antifeixista, però, bàsicament, per les sospites sense fonament sobre la possible responsabilitat que va poder tenir sobre la caiguda de la prefectura de la IV Agrupació. Després de la creació oficial de l'Exèrcit Guerriller i d'aquesta Agrupació, Marcelino Rodríguez Fernández Marrofer havia estat escollit com el seu responsable militar, càrrec que ocuparia fins al 24 de juny de 1946, quan fou sorprès juntament amb un grup de guerrillers per forces de la Guàrdia Civil en el terme municipal d'Aranga, les quals acabarien amb la seva vida i la de dos companys més.⁵ En analitzar les causes que van provocar aquesta caiguda, els guerrillers arriben a la conclusió que en aquesta caiguda fou José da Silva qui va informar de la presència del grup armat al domicili de Francisca Latas Espiño a les autoritats a través d'un familiar de la seva esposa, Ángel Pato, el qual va carregar amb la responsabilitat del cop i que fou assassinat, com a venjança, el mes d'agost de l'any següent. Finalment, José da Silva Moreno (a) Manolete va ser afusellat el 14 d'octubre de 1946 a Trasmonte (Oroso), ignorant quina va ser la causa concreta per la qual se'l va afusellar o si el motiu van ser totes aquestes coses rares i saber que Claudio havia servit ja a la policia i després la guàrdia civil [...]. L'ordre d'afusellar "Moreno" la va donar Ponte i va ser executada en el Destacament de "Santiago Álvarez". Al costat del seu cos va aparèixer una nota escrita: *Justícia guerrillera. Aquest traïdor fou afusellat perquè es va infiltrar a les nostres files al servei de la Guàrdia Civil i en estreta col·laboració amb Claudio Díaz "Manolete". ¡Morin els traïdors! ¡Visca la República! IV Agrupació Guerrillera. A Corunha. Sr. Tte. Cnel. enviïn-ne més a gran velocitat.*⁶

Però, les conseqüències de la caiguda de maig de 1946 i les possibles infiltracions de membres de les forces policials de l'Estat franquista, encara no havien acabat. El tercer dels implicats que apuntàvem i que,

suposadament, exercia de talp dins dels grups guerrillers, fou Enrique Ferreirós Candamio, el qual, igual que els dos casos vistos fins ara, estava implicat en la tan esmentada causa 240/46, on és delatat com un dels membres de la cèl·lula que el PCE tenia organitzada en el grup d'Automòbils d'A Corunha, on treballava com a mecànic. Després d'aconseguir escapar de la caiguda de maig del 46, s'uneix als grups guerrillers, on aviat començarà a destacar per la seva seriositat i predisposició envers les tasques que se li encarregaven. En ser ascendit Ponte al càrrec de màxim responsable de la IV Agrupació, Ferreirós passarà a controlar el Destacament "Del Río-Botana", decisió molt criticada, ja que se considerava que en tan poc temps no es podia conèixer una persona com per fer-la responsable d'una empresa com aquella. Tanmateix, de mica en mica els responsables de l'organització guerrillera comencen a sospitar de Ferreirós, primer per les constants irresponsabilitats en les accions de comandament de què el feien culpable i en la poca precaució que tenia en qüestions econòmiques. Després de la caiguda d'Avelino Rivas, el mes de maig de 1947, se'l trasllada de Destacament, després de la qual cosa es comprova que mantenia correspondència amb alts comandaments de l'Exèrcit a A Corunha, la qual cosa unida a les causes ja vistes i a certes caigudes de punts de suport dels quals se sospitava la seva responsabilitat fa que es prengui la decisió d'afusellar-lo. Aquesta decisió parteix d'Antonio Seoane (a) Julián, Emilio Pérez Vilarriño i Francisco Rey Balvís (a) Monc-

Retrat d'Enrique Ferreirós Candamio. ATMIV, causa 240/46, f. 325.

ho, màxims responsables en aquell moment de l'Exèrcit Guerriller de Galícia i de la IV Agrupació, després d'una reunió feta a Mugardos el mes de juliol de l'any 47. Va ser assassinat l'agost del mateix any⁷

El següent dels suposats infiltrats fa referència a Francisco Cousillas Pombo que, en certa mesura, difereix dels analitzats fins ara. Aquest, havia estat processat el 1945 per actes de propaganda, per la qual cosa fou detingut a inicis de maig d'aquell any. Tot i trobar evidències d'una possible responsabilitat penal, va ser posat en llibertat el 21 de desembre, moment que aprofita per incorporar-se a la lluita armada, juntament amb els també processats Manuel Bello Parga i Avelino Rivas Pombo. Integrat en el destacament "Santiago Álvarez", tot passa sense gaires novetats fins al mes de juny de 1946, quan, com vam veure, hi ha la caiguda de Marrofer, motiu pel qual el grup del qual Cousillas

4 AHPCE, Nacionalidades y regiones, Galicia/León, jacq. 441-443, "Guerrillers eliminats per causes diverses de la IV Agrupación. Febrer de 1952", pág. 4.

5 Aquests eren Elisardo Freijo López (a) Teniente Freijo i José Doldán Don (a) Daniel. Causa 330/46 d'A Corunha, ATMIV.

6 Per a la mort de Pato, causa 433/47 d'A Corunha, ATMIV. La cita sobre la causa de l'assassinat de da Silva, dins AHPCE, Nacionalidades y regiones, Galicia/León, jacq. 441-443, "Guerrilleros eliminados por causas diversas en la IV Agrupación. Febrero de 1952", pág. 5. L'escrit dels guerrillers, dins la causa 585/46 d'A Corunha, ATMIV, ff. 4 i 5.

7 Totes les referències a Causa 240/46 d'A Corunha, ATMIV i a AHPCE, Nacionalidades y regiones, Galicia/León, jacq. 441-443, "Guerrillers eliminats per causes diverses a la IV Agrupación. Febrer de 1952", pàgs. 6-7.

formava part decideix replegar-se. Triga, segons els informes del PCE, uns tres o quatre mesos a reincorporar-se a l'organització guerrillera, tot justificant-se en el fet que es trobava molt malalt i es va traslladar per iniciativa pròpia a A Corunha, on sempre va estar a casa de la seva companya sentimental, germana de la companya de Manuel Bello. En reincorporar-se i, ateses les sospites que la companya de Bello podria estar al servei de la Guàrdia Civil -basades aquestes sospites que va ser a través d'ella el canal pel qual es van infiltrar Manolete i Moreno - i per comprovar si continuava essent bo o no se li va dir que havia d'executar un feixista (aleshores això es considerava eficaç). Cousillas no s'hi va negar, però quan van anar a l'operació no va voler matar el feixista. Hi va haver algunes coses més de vacil·lacions i Emilio va donar l'ordre d'afusellar-lo o ho va fer ell mateix. D'aquest tipus (sic) no en sé (sic) més detalls, però cal dir que aquest cas va ser (sic) estudiat després i el camarada Julián tenia la impressió que era molt possible que Cousillas hagués estat sorprès per l'enemic a casa de la seva xicota i que tot el temps que va faltar [...] el passés rebent instruccions de l'enemic. En tot cas -va dir Julián- poc ens hauríem equivocat afusellant-lo ja que (sic) ja s'hauria d'haver fet quan a Bexo va llançar la veu de rendir-se.⁸

El suposat infiltrat del qui, sens dubte, menys referències trobem, és el d'un tal Antonio, el qual suposadament treballava com a criat a casa de José Ramón Amado Pérez, veí de Vilouzás (Paderne), on, després de fer un cop econòmic alguns membres del Destacament "Cortizas", aquest va demanar la incorporació al destacament davant d'una més que probable represàlia per part de la Guàrdia Civil -aquest Antonio havia agredit físicament Amado davant i amb permís dels guerrillers, motiu que, segurament, menaria aquests a acceptar-lo-. Tanmateix, pocs dies després, alguns membres de aquest Destacament van tornar a Vilouzás, on es van informar convenientment

d'aquesta nova incorporació. *Els informes que van donar al poble sobre ell era que només el coneixien de veure'l alguna vegada a casa del feixista. Que fos el que volgués però no era criat ja que no treballava gens. Que en el poble es deia que a casa de l'element en qüestió hi havia un guàrdia civil. Després de recollir aquests informes se'l va desarmar i se'l va interrogar. Al principi no es va agafar la cosa gaire seriosament i reia tot dient que ell no sabia res, que era un antifeixista i que volia lluitar contra Franco. Per últim ja, quan es va adonar que no es podia salvar, va dir que havia de fer el servei militar i que va emanar d'ingressar en el cos de la guàrdia civil i que no el van admetre. Que no es va presentar per fer el servei i se'n va anar del seu poble per buscar feina per alguna banda i que en no trobar-ne es va posar a fer de criat. Els camarades el van amenaçar perquè parlés però no van ser capaços de fer-lo parlar més [...] Aquest element va ser afusellat pel destacament Cortizas i per ordre de Requeche.*⁹

L'últim dels casos dels que tenim indicis d'infiltració dins dels grups guerrillers que formaven part de la IV Agrupació, és el de Pablo Alejo Mora García, sens dubte un dels més coneguts i, probablement, el que més repercussió va tenir per a les estructures clandestines del PCE. Aquesta persona de Santander havia format part de l'Exèrcit Republicà, on va arribar a tenir el grau de Tinent, motiu pel qual fou detingut el mes de setembre de 1937, processat i

condemnat a reclusió perpètua. Va sortir en llibertat condicional el mes de febrer del 43, un mes abans de l'aprovació de la commutació de la pena anterior per la de 14 anys i restant domiciliat a Vigo.¹⁰ És aquí on, segons els indicis, comença a treballar al servei de la Guàrdia Civil. Va col·laborar en la caiguda de quatre guerrillers de l'acabada de crear V Agrupació de l'Exèrcit Guerriller de Galícia el mes de maig de 1947. El testimoni d'un antic membre de les forces d'ordre de l'Estat franquista confirma aquestes sospites: *Jo estava aleshores destinat a Vigo. Una nit van portar els de la Policia Armada un individu que havien detingut en una casa de putes de l'Herrería amb un munt de diners, no se, igual 200.000 pessetes... Era un individu alt, morè i malcarat... eren les quatre de la matinada i no se li va ocórrer res millor que dir que volia veure el Comissari... Es van tancar al despatx, van trucar a Madrid per telèfon i el Comissari va donar ordre de tornar-li la documentació, estripar les diligències i deixar-lo marxar... Sobre les set es va avisar la Guàrdia Civil de Lavadores que hi havia uns cadàvers en una muntanya i que la primera identificació deia que eren El Xanote i Avelino Otero...quan vaig preguntar al Comissari em va dir: "Si vol ascendir en el cos millor que no preguntis tant"... Quan vaig estar destinat a A Corunha vaig saber que se l'havien carregat a Narón... Sí, es deia Alejo Mora.*¹¹ Gràcies a les referències documentals trobades a l'Arxiu del Tribunal Militar IV, sabem que va ser a principis d'aquest any 1947

8 Aquesta referència a Bexo fa esment de la caiguda de Marrofer, quan suposadament Cousillas i Moreno van fer el gest de lliurar-se, desistint davant l'advertiment que si ho feien serien immediatament afusellats pels seus companys AHPCE, Nacionalidades y regiones, Galicia/León, jacq. 441-443, "Guerrillers eliminats per causes diverses a la IV Agrupació. Febrer de 1952", pàg. 5.

9 Íbidem, pàg. 16.

10 ATMIV, Causa 20339/38 de Santander.

11 En concret, la caiguda va acabar amb la vida de Manuel Simón Campos Xanote i Avelino Rivas Montes i amb la detenció de Ramón Villar Paz i Eladio Covelo Álvarez, així com amb la condemna d'altres tres persones relacionades amb els entramats de suport a l'organització guerrillera. ATMIV, Causa 271/47 de Vigo. La referència sobre la possible implicació en aquesta acció de Mora està extreta de Máiz, B. (1988); *Galicia na II República e baixo o franquismo (1930-1976)*, Xerais, Vigo, pàgs. 111-112.

quan aquest va aconseguir incorporar-se als grups guerrillers de Pontvedra, tot i que desconeixem les vies mitjançant les quals va aconseguir aquest objectiu.

Després d'aquests fets, Mora es trasllada a la zona de Ferrol l'estiu del mateix any, quan comença a treballar a la fàbrica naval d'Astano el 25 d'agost de 1947, gràcies a la *indicació personal del tinent coronel de la Guàrdia Civil, Sr. Luque, destinat a A Corunha*.¹² En aquesta fàbrica comença la seva nova missió: conèixer amb el major detall possible tant l'entramat d'enllaços com les xarxes teixides pel PCE en suport a la lluita armada i, en últim terme, aconseguir entrar a formar part d'aquests grups guerrillers. Per a això, els primers contactes els farà a través d'un antic combatent republicà, Manuel Vázquez Rodríguez, caporal del mateix batalló en què Mora era tinent i, gràcies al qual, aconseguirà prendre contacte amb l'organització clandestina del PCE. La primera exigència per a demostrar la fidelitat a la causa antifranquista va ser, com vam veure en el cas de Cousillas, l'eliminació física d'un membre de les forces d'ordre, en aquest cas un Guàrdia Civil, missió executada per Mora el 12 de setembre de 1947 a la carretera de La Palma, a Barallobre, on va assassinar, tal com reflecteixen tots els testimonis, Manuel Camiña Sueiro. Tanmateix, va continuar treballant a la fàbrica d'Astano com a peó fins al dia 11 d'octubre, moment en el qual comença una nova etapa de "clandestinitat" gràcies a la publicació en premsa de diverses requisitòries contra aquest atesa la seva suposada militància comunista i perillositat. Primer, aconseguirà allotjar-se en diversos domicilis d'enllaços a Ferrol, Mugardos o Valdoviño, fins que a principis de desembre és traslladat a la muntanya mitjançant Juan Romero Ramos. Malgrat tot, els responsables de l'organització política del PCE i de la guerrilla tenien ja sospites de la possibilitat que aquest fos en realitat un infiltrat, però van prendre la determinació ja que dins dels grups guerrillers

616

Astilleros y Talleres del Noroeste S.A.

CAPITAL SOCIAL: 20.000.000 PTS.

ASTILLEROS Y TALLERES DEL NOROESTE S.A. FERROL DEL CAUDILLO

CUENTA CORRIENTE: BANCO PASTOR
BANCO DE LA CORUÑA - BANCO HISPANO AMERICANO

DIRECCIONES: POSTAL APARTADO 994
TELEFONICA, ASTANO
TELEFONO, 420
TELEFONO 4 PERUO (PERU)

EL FERROL DEL CAUDILLO

Su referencia Su escrito del N.º escrito del N.º referencia

AD/ML/LL

EL FERROL DEL CAUDILLO

En contestación a su atento oficio nº 719 del 15 del corriente, pasamos a contestar el mismo, como sigue:

1º.- El productor ALEJO PABLO MORA GARCIA, ingresó en esta Factoría el 25 de agosto de 1.947 y fué dado de baja el 16 de octubre del mismo año, en vista que desde el día 11 no se presentó al trabajo.

2º.- Categoría de peón y se dedicaba a limpieza de la Factoría.

3º.- En esta Factoría se exigen los documentos reglamentarios, especialmente la cédula de parado de las C.E.N.S. y certificados de otras empresas donde hayan trabajado. En este caso concreto no se exigió documento alguno.

4º.- El ingreso fué motivado por indicación personal del Teniente Coronel de la Guardia Civil, Sr. Luque, destinado en la Coruña.

Dios guarde a V. S. muchos años.

Perillo (Pene), 24 de julio de 1.948

ASTILLEROS Y TALLERES DEL NOROESTE

Handwritten signature

Informació facilitada per Astilleros y Talleres del Noroeste S.A. (Astano) al Tribunal Militar d'A Corunha en referència a les activitats fetes per Pablo Alejo Mora García. ATMIV, causa 40/48 d'A Corunha, f. 616.

podria estar molt més ben vigilat i, arribat el cas, tenir una opció més segura d'acabar amb la seva vida. Mora va ser destinat al destacament "Cortizas" amb l'ordre de vigilar-lo dia i nit i afusellar-lo tan bon punt donés el mínim senyal de provocació o traïció. Al primer que va provocar va ser a un noi d'uns 19 anys ("Ricardito") dient-li que era molt jove i que estaria millor pels balls amb les noies, etc. [...] Quan nosaltres rebem de Ferrol la notícia que entre nosaltres teníem un element al servei de l'enemic i que era de Satander vam pujar tot seguit Dop-

co i jo -Moncho- per a executar-lo, però vam arribar-hi tard, ja que la nit abans "Ricardito" va descobrir el traïdor informant el camarada Requeche que li havia proposat de desertar i endur-se una bona quantitat de diner. Requeche va estudiar la qüestió amb Jaspe (es trobaven al destacament els quatre sols) i van decidir d'eliminar-lo aquella mateixa nit.¹³ El cadàver de Mora va aparèixer a la parròquia de Soaserra (Cabanas) el 5 de gener de 1948, on fou enterrat dos dies després. Amb l'eliminació física de Mora, tanmateix, van començar les detencions

12 ATMIV, Causa 40/48 de A Coruña, f. 616.

Antonio Seoane Sánchez "Julían", dirigent de la guerrilla, executat a A Corunha el 6 de novembre de 1948, juntament amb José Gómez Gayoso.

Fons Seoane Cruz

Projecte Interuniversitari Nomes e Voces

de totes aquelles persones que, en major o menor mesura, es van veure implicades en els trasllats i allotjament de Mora, totes elles encartades dins del procés 40/48 d'A Corunha, on es van veure implicades un total de 48 persones, de les quals 28 van ser condemnades en consell de guerra a diferents penes privatives de llibertat. Tanmateix, el que va ser, amb tot, més important és que gràcies a la col·laboració d'algunes de les persones implicades en el procés, pocs mesos després les autoritats franquistes van aconseguir escapar el Comitè Regional del PCE a Galícia, amb la detenció de José Gómez Gayos i Antonio Seoane Sánchez.

Com hem intentat d'observar, les infiltracions van ser una pràctica més o menys habitual dins de la persecució dels grups guerrillers. Amb més o menys fortuna, el cert és que aquesta fórmula va suposar una gran ajuda per acabar no solament amb

la dissensió violenta dins de l'Estat, sinó que també va ser influent en els inútils intents per a reorganitzar les estructures polítiques. Amb aquest acostament, pretenem deixar clares dues visions. Per una banda, que la variabilitat de les formes utilitzades per l'Estat en la persecució de la lluita armada i de la resistència no va tenir cap mena de problema per aconseguir els objectius plantejats, consentint fins i tot, arribat el cas, a l'eliminació física de companys. Per altra banda, que dins d'aquesta lluita clandestina i a mort contra la

dictadura, els grups guerrillers pertanyents a la IV Agrupació tampoc no van tenir el més mínim dubte eliminant, en manera física, qualsevol possible infiltrat, fins i tot si les proves per sospitar de determinades persones no eren del tot concloents. La violència implementada pels dos contendents en lluita va ser, per moments, aferrissada, i aquest cas que s'ha exposat és només una de les moltes vies per a observar com el rastre de sang provocat per la rebel·lió militar del 18 de juliol va continuar més enllà de 1939.

Memorial a les víctimes de la repressió franquista, "Xermolos de paz e liberdade", de l'escultor Valdi, promogut per la Comissió pola Recuperación da Memoria Histórica d'A Corunha, on s'esmenten alguns guerrillers assassinats per la dictadura franquista. Fotografia fos propi. Projecte Interuniversitari Nomes e Voces

- 13 AHPCE, Nacionalidades y regiones, Galicia/León, jacq. 441-443, "Guerrilleros eliminados por causas diversas en la IV Agrupación. Febrero de 1952", pág. 15. Una altra referència de la mort de Mora l'ofereix *Paco Balón* a les seves memòries, tot afirmant que va ser Antonio Castro López (a) Tocho el qui en realitat va acabar amb la vida de l'infiltrat. González Vidal, F. (1999); *Paco Balón: Memorias de un comunista ferrolano*, edición y notas a cargo de V.M. Santidrián, Ediciós Do Castro, Sada, págs. 77-81.

MANUEL PORTELA VALLADARES, LA CONSTRUCCIÓ DEL MITE DEL TRAÏDOR EN L'IMAGINARI FRANQUISTA

Pilar Mera Costas

Historiadora, investigadora al departament
d'Historia del Pensament
i els Moviments Polítics i Socials
Universidade Complutense de Madrid

Qui esmenta, crida. I algú hi va, sense cita prèvia, sense explicacions, a l'indret on el seu nom, dit o pensat, l'està cridant. Quan això passa, hom té el dret de creure que ningú se'n va del tot, mentre no mori la paraula que flamejant, el porta.

“Ventanas sobre la memoria (III)”
Las palabras andantes.
Eduardo Galeano

Una persona continua viva mentre hi hagi algú que la recordi. Aquesta és la premissa que sostenia un dels tòpics més destacats del Renaixement, la vida de la fama. Juntament amb la terrenal i l'eterna, aquesta tercera via suposava la possibilitat de perdurar a través del record i així, d'alguna manera, vèncer la mort. És el tòpic que dona sentit a les *Coplas por la muerte de su padre*, de Jorge Manrique, un cant a la memòria que se centra en la importància de recordar les persones, de saber com fou realment la seva vida i honorar el seu record, record que serveix d'homenatge i reconeixement per al qui se'n va anar i de consol per a quin en plora la pèrdua.

Quan es parla de la repressió franquista a Galícia, hom pensa inevitablement en la mort. Passeigs, judicis sumaríssims, afusellaments, presó... Però encara que aquesta va ser la cara més dura, no fou l'única. Hi ha una altra cara amarga en la qual ens detenim en menor freqüència: la que van patir els qui van aconseguir d'esquivar la mort, però no es van allibe-

rar de la persecució. Van deixar-ho tot enrere, no van poder tornar mai més a casa i van ser esborrats de la història. En un primer moment, se'ls va considerar lladres, assassins, conspiradors, malvats... Després va ser simplement com si mai no haguessin existit.

Manuel Portela Valladares va ser un dels qui van patir aquest destí. Advocat de Pontevedra, fundador del diari *El Pueblo Gallego*, polític liberal, diputat des de 1905 i durant més de vint anys, governador de Barcelona, ministre a l'època de la Restauració i en la República, president del Govern que va gestionar les eleccions de febrer del 36... Un home de llarga trajectòria que va formar part dels moments claus de la política gallega i espanyola del primer terç del segle XX i al qual la mitologia franquista va convertir en el prototipus de traïdor, fent-lo desaparèixer de la història que s'explica. Encara avui dia la seva presència en els llibres és mica més que una ombra plena de contradiccions.

La història d'aquest oblit va co-

mençar a gestar-se durant la guerra civil. El 18 de juliol de 1936, Portela Valladares acabava de tornar a Barcelona, ciutat on vivia des del seu matrimoni, el 1913, amb Clotilde Puig d'Abaria, comtessa de Brías. Tornava de Madrid, on havia participat en la sessió de la Diputació Permanent de les Corts que es va celebrar després de l'assassinat de Calvo Sotelo. El fracàs del cop a Barcelona va obrir la porta a dies de desordre i intent de revolució. Malgrat les seves conviccions polítiques i la seva participació compromesa amb la República, com a diputat, ministre i president del Consell, la vida de Portela corria perill. La seva participació en governs radicals, el seu títol de comte consort i la seva situació econòmica el feien sospitosos per als qui no es preocupaven de les seves credencials democràtiques. Després de patir un assalt armat a casa seva, va aconseguir fugir amb ajuda del personal de la Generalitat i del consolat de França i es va encaminar cap a Niça on va viure els primers mesos de la guerra.

La seva situació era força anòma-

*Corts republicanes celebrades a València l'octubre de 1937.
(Al fons dempeus Portela Valladares)*

la. Com a diputat republicà en zona nacional estava considerat un rebel·lós, però la seva seguretat personal tampoc no estava garantida en el territori de l'altre bàndol. Per això, els primers mesos de la guerra van ser per a Portela temps d'espera i d'assimilar els fets. En un primer moment, la seva experiència personal va fer que desconfiés de l'actuació dels republicans. Les notícies que portaven els refugiats que arribaven a Niça, fugint de la zona lleial, van contribuir a reforçar la impressió amb què havia fugit: la República es trobava en un caos. Els afusellaments de la Presó Model de Madrid, especialment els dels republicans Melquides Álvarez i Manuel Rico Avello van suposar un nou cop per a la seva moral. Davant d'aquesta mena d'informacions, ignorava el que succeïa a l'Espanya dominada pels rebels.

La seva condició d'atrapat en terra de ningú es reflectia també en la situació dels seus béns, congelats en zona republicana i confiscats a la part nacional, per la qual cosa les seves estretors econòmiques creixien a un ritme vertiginós. Això no era cap novetat per al fill d'una família humil que havia sofert més d'una maltempada de fortuna al llarg de la seva vida, però sí per a la seva aristocràtica i rica esposa, incapaç d'acceptar-ho. El seu rebuig va contribuir a accentuar els seus problemes de

nervis i, amb això, culpar en Portela i el seu compromís amb la República de la situació en què es trobaven. Les pressions de la comtessa juntament amb el seu desassossec personal pel que anava sabent van portar el polític a plantejar-se la via dels rebels com a porta per a tornar a casa, quelcom força difícil de pair per a qui sempre havia defensat la primacia del poder civil. A més, la seva trajectòria política no li atorgava bones credencials per als qui pretenien crear una nova Espanya. Només calia escoltar les incendiàries xerrades del general Queipo de Llano a Ràdio Sevilla. El seu discurs feia impensable qualsevol opció de retorn. L'última concessió de Portela al seu matrimoni va ser intentar-ho, malgrat tot. I ho va fer mitjançant dues cartes. La primera al general Franco, el 8 d'octubre de 1936, amb una vaga mostra de simpatia i un imprecís intent d'acostament. La segona, un parell de mesos més tard, a Alcalá-Zamora, expresident de la República i consogre de Queipo de Llano on s'apel·lava a la vella amistat i als esforços compartits per demanar-li que mitjancés davant el general, pare de la seva jove, perquè deixés de perseguir-lo a través de la ràdio. El resultat d'aquestes missives fou nul i el matrimoni no va aguantar més la tensió. Clotilde Puig va abandonar el seu marit i va tornar sola a Espanya mentre que ell

es traslladava a París. Sense llasts familiars i en disposició de conèixer i horroritzar-se amb el que passava a la rereguarda franquista, especialment a la seva Galícia natal, Portela es va decantar definitivament pel bàndol republicà.

Els governs de Largo Caballero i Negrín van fer reverdir la seva confiança en la República. I la confiança semblava mútua, ja que tots dos es van posar en contacte amb ell per a informar-lo que hi comptaven. Els dos presidents, especialment Negrín, eren conscients de la importància del suport de les democràcies occidentals en una guerra en què l'enemic disposava de reforços estrangers mentre que la República s'ofegava enmig de la política de no-intervenció. I per a això calia demostrar que ells eren els demòcrates, el govern que comptava amb la legitimitat de les urnes i que garantia l'ordre del país i no un grup de revolucionaris incendiàries que pensaven lliurar Espanya a les "hordes" del comunisme bolxevic. Per a aquesta empresa era vital el concurs dels republicans moderats i dels vells liberals, defensors de l'ordre i la pau civil. La seva presència era la millor prova que la República caminava per sendes democràtiques i simplement es defensava dels qui no estaven disposats a tolerar-la. Portela, comprenent i compartint l'objectiu, va decidir d'assistir a la reunió que les Corts van celebrar a València el mes d'octubre de 1937.

La notícia que Portela Valladares pensava d'assistir a la convocatòria parlamentària va caure com un gerro d'aigua freda en el bàndol nacional. Tampoc a ells se'ls escapava el reforç que per a la bona imatge internacional de la República suposaven incorporacions d'aquest tipus. Calia contrarestar aquest moviment. Es va desfermar aleshores una dura campanya contra el polític gallec. Per a ells era el traïdor que havia donat pas al govern del Front Popular; el liberal que encarnava tots els mals de la vella política; qui havia manipulat les eleccions del 36 per a garantir el triomf de l'esquerra; el que s'havia negat als oferiments que

Franco i Gil Robles li van fer la nit dels comicis perquè no lliurés el poder i romangués en el seu lloc amb el seu suport i el de l'exèrcit; el maçó d'alt grau que actuava al dictat de la germandat internacional. Es tractava, doncs, de soscar la seva imatge i que tothom sabés que només era un vell integrant en qui no es podia confiar.

Els atacs de Queipo de Llano es van redoblar. El més notable propagandista nacional, anticipava les xerrades, assenyalava víctimes i esperonava els assassins; va reprendre amb més ímpetu els seus atacs a Portela, atacs l'abast dels quals no es limitava als punts fins on arribaven les ones de Ràdio Sevilla. En uns temps en què les dificultats per cobrir la informació del país eren òbvies, els discursos radiats del general es van convertir en autèntiques joies per als diaris, que els reproduïen íntegrament. Així, les acusacions contra aquell "vell canalla" gràcies al qual "els marxistes van guanyar les eleccions", van arribar a l'últim racó de l'Espanya dominada pels nacionals¹.

L'acusació de manipular les eleccions per a garantir el triomf del Front Popular va ser una constant en les desqualificacions adreçades a Portela. També la de covardia per deixar la presidència del Govern en mans d'Azaña i negar-se a mantenir-se en el poder, permetent que el caos s'apoderés de la nació. Això, adduïen, era el que havia obligat els militars fidels a la pàtria a alçar-se contra el poder establert. Vaja, que "ni més ni menys que el comte dels cabells de plata" era el responsable del cop i de la guerra². Però, ¿per que tanta preocupació per aquest "maçó que va escapar disfressat de senyoreta tan maca i tan intel·ligent", si no era a Espanya i, segons paraules del mateix Queipo, no era més que "un venerable germanet de draps", incapaç i "acabat per a la política" des de feia anys?

Durant els primers mesos de la guerra, Portela era per a Queipo de Llano una qüestió personal. Més enllà del seu menyspreu indiscriminat cap a la cultura liberal i els seus

integrants, el pontevedrès li oferia l'oportunitat d'intentar descarregar de responsabilitat el seu consogre, Alcalá-Zamora. el qual es trobava a l'exili amb la seva família, inclosa la seva jove, la filla de Queipo. Si un altre carregava amb les culpes, potser Alcalá-Zamora podria retornar a Espanya. I amb ell, la seva jove. Però tot va canviar quan Portela va començar a acostar-se als republicans. De cap de turc familiar o exemple típic de les denigrades virtuts liberals, el "vell dimoni" passava a ser un perill real. Com més àmplia fos la base ideològica sobre la qual se sustentés la República, més gran seria la seva legitimitat davant d'instàncies internacionals. El cop de juliol del 36 s'emparava en les acusacions que la violència social i el desgovern dominaven España. Enfront d'això, que segons la propaganda franquista encara regnava a la zona governamental, els nacionals oferien unitat i control, actuaven amb ordre i presumien d'una rereguarda on res no se sortia del seu motlle. Les revoltes socials dels primers temps, els assalts i venjances personals, l'alliberament de presos no polítics i els afusellaments de personatges com ara José Antonio o Melquíades Álvarez ajudaven a mantenir aquesta coartada. Un govern que mantingués l'ordre, que oferís una sensació d'unitat i de control de la conflictivitat social, i que tingués el suport de tots els grups de l'òrbita democràtica feia fracassar aquests arguments. Per això, l'estratègia elegida va ser la de desacreditar diferents polítics republicans en un intent de provocar desunió mentre seguien repetint el missatge que ells, els rebels, eren els únics que podien portar Espanya per camins de pau i ordre.

I dins d'aquesta campanya, Portela es va convertir en el perseguit estrella. Quan es va començar a especular sobre la seva assistència a les Corts de València, el primer objectiu fou negar-ho. Així parlava Queipo de Llano d'una reunió que van mantenir el governador republicà a París, Ángel Ossorio i Gallardo, Portela Valladares i Miguel Maura, en què pressuposava que havien tractat del viatge a València:

*"estic segur que si nosaltres els oferim les dietes de diputat, de seguida es posaran de part nostra. Durant l'àpat Bigardo va convidar els seus invitats a traslladar-se a Espanya per tal d'assistir a les sessions de Corts. Clar que els dos s'hi van negar, perquè diuen que no els ofereixen les necessàries garanties personals."*³

Amb aquestes paraules Queipo no només pretenia negar la presència a València dels representants de la dreta i el centre democràtics, sinó que també deixava caure que no es podia garantir la seva seguretat en territori republicà. És a dir, el Govern no podia protegir ni aquells dels qui es volia aprofitar. Quin millor exemple de desordre i de manca de control? Tampoc no perdia l'ocasió per a insinuar que els diners eren els que movien els dos diputats. El general comença a escalfar l'ambient enfront la més que possible presència de Portela a València.

El 18 d'agost, segons va anotar Portela al seu dietari, la seva presència a València estava decidida. Va començar aleshores una sèrie de converses amb la intenció de guanyar suports de les democràcies estrangeres, a les quals pretenia fer veure l'ampli arc ideològic dels simpatitzants de la República. Just el que

1 ABC (edició Sevilla), 13 d'agost de 1936, p. 12

2 "Convé aclarir que nosaltres no ens hauríem alçat si no s'haguessin permès els crims que el desgovern del Front Popular va autoritzar i va idear. Però, a més, en aquelles eleccions tothom sap que no van guanyar i que si Portela Valladares no hagués comès la covardia d'abandonar el Poder, el Front Popular no hauria manipulat les actes de Pontevedra, Càceres i de tantes altres províncies que ells es van haver d'adjudicar, perquè si no falsificaven les actes sabien bé que mai no haurien pogut comptar amb majoria" El Pueblo Gallego, 19 d'abril de 1937, p. 8.

3 EPG, 15 de julio de 1937, p. 6.

temia el bàndol nacional. La campanya es va desfermar aleshores amb tota la seva força. El 30 de setembre, ABC de Sevilla va publicar un article intitulat: *“PORTELA VALLADARES, UN DELS GRANS CULPABLES, SERVIDOR i CRIAT DE RÚSSIA. Mirall de traïcions, Portela s'incorpora a l'horda”*.⁴ Amb aquest text la propaganda nacional va incorporar definitivament el polític de Pontevedra a la seva mitologia de grans malvats, aplicant-li sense embuts el vocabulari a l'ús en aquests casos: gran culpable, criat de Rússia, traïdor, membre de l'horda... L'article es despatxava a gust contra el vell liberal, repetint les acusacions de covardia i lliurament a les esquerres a les quals hem al·ludit⁵, alhora que manifestava el seu *“fàstic físic, que és signe deficient del fàstic moral que produeix allò que és repugnant i monstruós”*. Aquesta repulsa es devia a unes declaracions de Portela al diari francès *Depeche*. En les seves *“fastigoses”* paraules, el polític gallec explicava els dos esdeveniments que justificaven la seva decisió de sumar-se a les Corts de València:

“Per una part, el Govern de la República espanyola està actuant com un Govern d'ordre, d'autoritat i de respecte, cap a les lleis... L'altre fet és la intervenció de forces estrangeres. Això és equivalent a arrencar als espanyols el dret a governar-se per ells mateixos.”

Això era molt més del que la propaganda franquista podia admetre sense protestar. L'excusa, defensa i atac contra Portela amb el que es justificava el diari era la seva condició de maçó. ¿Com podia parlar d'intervenció estrangera i fer com si ignorés el poder de Moscou en la República espanyola aquell que estava dominat per una de les pitjors internacionals, la maçoneria? Ni més ni menys que l'organització que l'havia portat a ell mateix al poder i que l'havia obligat a deixar-lo en mans d'Azaña, lliurant el país al pitjor dels destins. Per tot això, *“Portela Valladares no necessita de noves accions per a enfonsar-se en el menyspreu de qualsevol esperit honrat.”*

Això va ser només el començament. L'endemà, 1 d'octubre, Portela va protagonitzar l'estampa de la secció *“galeria de personatges rogencs (galeria de personajes rojos)”*⁶. El seu retrat no podia ser més demolidor. El presentava com un *“personatge de perfil angulós, pell groguenca i plena d'arrugues i alba cabellera, crespa i esvalotada”* defensat en els seus abusos per un *“diari caut i reptant (...) que pispava en tots els predis polítics amb activa desimboltura”*. Se l'acusava de beneficiar-se en els seus negocis d'advocat de la seva *“qualitat de parlamentari... I també de la invulnerabilitat que li donava el seu grau maçònic”*. A més, continuava, *“va furetejar durant anys pels despatxos oficials i com que la seva flexibilitat i manca d'escrúpols li permetien adular el de dalt i tiranitzar el de baix, si aquest era feble, va adquirir fama d'home autoritari i valeros”*. Gràcies a la qual va aconseguir ser governador de Barcelona, la qual cosa li va servir per a enriquir-se. També *“va obtenir la cartera de ministre encanonnant amb la seva pistola, en una escena de “gàngsters”, el marquès d'Alhucemas, i quan la Dictadura va fer fugir la fauna política, es va amagar a Barcelona per a exercir allà, a les lògies, el seu comandament tenebrós”*. Va recuperar protagonisme durant la República i *“sap millor que ningú que el Govern de València no representa res”* ja que a les eleccions de febrer de 1936 *“va llençar a la base els atributs de l'autoritat... Ho sap tot perquè està en el secret”*. I per damunt de tot, no tenia vergonya, perquè després d'haver estat expulsat de l'*“Espanya roja”* per uns *“assassins que aireja-*

ven la seva fortuna i la seva vida. ¡Ve ara a aquesta farsa de les Corts de València i defensa els seus perseguidors!” L'única explicació a això era la seva condició d'instrument en mans d'altres, *“un pellingot llençat amb pinces pels maçons i els asiàtics”*. Però tan menyspreable era el personatge que, probablement, fins i tot és *“possible que el mirin amb menyspreu fins i tot els criminals que avui es reuneixen allà”*.

En resum, Portela no era més que un covard i un home sense suports al qual no recolzarien ni els seus. Aquesta última afirmació era un anunci del que vindria. Amb prou feines uns dies després, la propaganda franquista va deixar anar tota la seva artilleria contra ell. La premsa nacional va publicar la carta amistosa que havia escrit l'octubre de 1936 a Francisco Franco. La bomba es completava amb retalls de les anotacions del seu dietari i dels esbossos de les seves memòries que li havien robat a França. Per descomptat, els fragments publicats eren aquells on apareixien les paraules més dures que havia dedicat al règim republicà i als seus protagonistes en els primers mesos de la guerra.

Independentment de qualsevol explicació o justificació que se li pogués trobar al text i al comportament de Portela, el poder destructiu que tenia la publicació d'aquests documents sobre la seva imatge era innegable. Aquesta era la finalitat de la propaganda nacional. L'objectiu era minimitzar la influència que Portela pogués obtenir després de la seva visita a València com a membre del bàndol republicà, restar-li suports per a impedir la seva possible

4 EPG, 15 de juliol de 1937, p. 6.

5 *“en un dels homes que més al·levosament van alçar les rescloses de la llei per tal que es desbordés aquest torrent de les pitjors passions que van arribar a tenyir amb la seva sang els espanyols immolats a la causa nacional. Li corresponia a Portela preservar el país d'una revolució que ja s'anunciava horrible i no va dubtar a traïr el seu mandat de legalitat (tot i que fos tan precària com la de febrer de 1936) per franquejar el pas al Poder dels homes que ja comptaven en el seu haver amb els crims d'Astúries d'1934, els d'altres regions i indrets a través a través de tant de temps de delinqüència impune, més les induccions a nous delictes que van ser medul·la de la propaganda electoral del Front Popular.”* ABC. Ibidem.

6 ABC (edició Sevilla), 1 d'octubre de 1937, p. 13.

entrada en el Govern, atacar la seva credibilitat i fins i tot posar en perill la seva seguretat en zona republicana, llançant contra ell els mateixos radicals que ja l'havien perseguit en els primers moments de la guerra.

Va aconseguir aquesta dura campanya algun dels seus objectius? Malgrat els atacs rebuts, Portela va assistir no solament a les Corts de València sinó pràcticament a totes les que es van celebrar fins a l'acabament de la guerra. A més, Negrín continuaria comptant amb ell i el va situar com a president del trust que gestionava els béns de la SERE, Servei Espanyol per als Refugiats, alhora que va mantenir la seva relació amb republicans de diverses tendències, inclosos els galleguistes. Tanmateix, malgrat el que es rumorejava, no va arribar a entrar al Govern. Ni aleshores ni anys més tard, quan va sonar com a probable ministre galleg sense cartera en el govern Giral. Si no va arribar a fer-ho aquesta segona ocasió va ser, entre altres raons, per la manca de suport dels galleguistes de l'interior que no confiaven en el vell centrista.

Aquesta carta, va tenir alguna cosa a veure amb aquesta desconfiança? Potser no fos determinant, perquè no refiar-se del tot d'un Portela amic de tots i de ningú no era res de nou en el si del galleguisme. Però el cert és que aquesta carta, encara avui dia, serveix a alguns per situar Portela com a delimitador del franquisme. Sense cap argument més, però com si el missatge pesat repetit per la premsa nacional hagués calat en el lector i romangués encara latent. Una cosa com a mínim cridanera a la llum de la crítica constant que rebia per part dels nacionals, i que es va mantenir fins a la seva mort el 1952. Una mort, per cert, que li arribava en un exili del qual no se li va autoritzar a tornar mai més.

Podria haver entrat Portela en el govern de Negrín? Aquest semblava el gran temor dels rebels. Unes pàgines més endavant de la reproducció de la carta a Franco i del comentari corresponent, a la secció "VIST I LLEGIT", l'ABC de Sevilla criticava la "imaginació" centrista i la seva ma-

el pueblo gallego

FOR LA PATRIA, EL PAN Y LA JUSTICIA

POLITICA NOVA

A revolução nacionalindustrialista e a política de amizade peninsular

Por ROLAO PRETO

El líder do nacionalindustrialismo português, doutor Raulo Preto, que vinha desenvolvendo a sua política de amizade peninsular, foi para a Espanha, para assistir ao encontro da Liga Nacional Industrialista de Espanha, que terá lugar em Madrid, no dia 2 de Setembro. O encontro terá lugar em Madrid, no dia 2 de Setembro. O encontro terá lugar em Madrid, no dia 2 de Setembro.

LA MUERTE DE STRADIVARIUS

La muerte de Stradivarius, el más famoso de los violines, se celebró en la ciudad de Cremona, Italia, el día 2 de Septiembre. El violín fue destruido por un incendio que se produjo en la ciudad de Cremona, Italia, el día 2 de Septiembre.

UNA DAMA ESPAÑOLA

La señora condesa de Brías se ha separado de su marido, traidor a la Patria. La señora condesa de Brías se ha separado de su marido, traidor a la Patria.

ITALIA

Se ha descubierto un cuadro de Velázquez. Se ha descubierto un cuadro de Velázquez.

niobra més recent: "Segons sembla, d'acord amb Prieto i dirigits per ell, intenten fer una maniobra a base de "centrisme" per a constituir una ficció de Govern, equidistant entre la tendència Negrín i la que representa Largo Caballero, quelcom de meitat i meitat amb gotes de juridicitat a l'estil Ossorio i de cara dura grollera a l'estil Álvarez del Vayo, per tal de despistar la gent.

La idea, per diabòlica, i pel tuf a

lògia, ens sembla molt de Portela, l'home més nefast i més viscós que ha conegut Espanya. Portela en el centre, entre Miguelito i Ossorio, per una banda i Casares i Galarza, per l'altra, seria el símbol més sinistre de la perversitat i del traitment. Si no s'hagués fet una nova revolució, valdria la pena fer-ne una altra per apartar-los del tracte de la gent i destruir-los".

Durant aquests dies es va anar una mica més lluny en els atacs, fins i tot

deixant caure el suggeriment o la possibilitat d'un atac físic a Portela o al seu entorn, instigat pels seus suposats col·laboradors en conèixer el seu comportament previ:

"Ni dignament ni impunement; perquè suposem que si Indalecio Prieto conegués la carta del senyor Portela Valladares al Cabdill de l'Espanya nacional, que publiquem a continuació, el cirineu de l'agonia valenciana no hauria arribat amb vida a les Corts..."

Fins i tot en *El Pueblo Gallego* es va arribar a insinuar que la seva simple presència a les Corts podria comportar problemes a aquells dels seus partidaris que romanguessin a Galícia. I per si no fos prou amb les amenaces velades, es va intentar subratllar la situació de ruïna moral, física i econòmica que travessava Portela amb un cop baix de segell i procedència familiar. El seu antic diari va publicar la instància presentada per Maria Teresa Puig i d'Ametller, neboda carnal de Clotilde, on feia referència a aquesta delicada situació i demanava ajuda per a pal·liar-la. El diari assumia que la petició era per a Portela i mostrava el seu respecte per una dona que el mereixia i insistia en la seva *"caritativa insistència i interès per remeiar la situació d'un parent vell i arruïnat"*. Tanmateix, aquesta informació és tendenciosa. Aquesta instància, escrita poc després de la separació del matrimoni, era una de les cartes amb què la comtessa de Brias preparava el seu presumible retorn al seu país, a les files del bàndol afí i amb l'esperança de recuperar les seves possessions.

El recurs de disparar a través de veus de familiars de Portela no es va exhaurir amb aquesta carta. Embolicant la troca i furgant el màxim possible en la ferida, *El Pueblo Gallego* va reproduir el mes de desembre la carta que Clotilde Puig, l'exdona de Portela, va escriure a Franco per a comunicar-li la seva separació i on li demanava permís per comunicar a la premsa la novetat, ja que volia desmarcar-se completament del *"traïdor"* del seu marit. El títol no podia ser més suggeridor: *"UNA DAMA*

ESPANYOLA. La senyora comtessa de Brias s'ha separat del seu marit, traïdor a la Pàtria. Carta emocionant al Cabdill".⁸ La informació incloïa una fotografia de l'original manuscrit i datat a França i un comentari que rendia honors a Clotilde Puig, a la qual es qualificava de *"gran dama que sent l'orgull de ser espanyola per damunt de tots els orgulls, i sent una angoixa i amargor única per damunt de totes les seves tristeses"*. Malgrat aquesta amargor, no vacil·lava en el seu al·legat de defensa de les seves simpaties filofranquistes.

"Jo voldria que la Premsa nacionalista fes saber la separació absoluta, el meu deslligament total d'una persona que oblidant en absolut els principis de dignitat comet el delictes d'alta traïció".

L'atac contra Portela no podia ser més gran. Aquesta vegada era la seva pròpia esposa la qui l'acusava de traïció. Com seria aquest home si fins i tot la seva dona tan digna que *"Espanya sencera, paladí en la més noble de les llices, es torna cap a la dama i suspenent momentàniament el combat, inclina reverent la seva espasa"* per a saludar-la, es tornava contra ell per indicar-li la seva traïció.

Cadascun d'aquests articles va contribuir a fixar la imatge denigrada del Portela Valladares de qui calia renegar. Un personatge fictici i terrorífic que oscil·lava entre el dimoni botxí, executor i cervell que movia obscurs fils i un ésser feble i acabat, titella d'interessos maquiavèlics internacionals o interns criminals. Però sempre dimoni, sempre covard, sempre traïdor. Aquesta etiqueta ja no se la trauria mai de sobre i acompanyaria la seva figura cada vegada que tragués el cap a les pàgines de la premsa. En la seva contra es van fer servir tots els elements possibles, fins i tot l'acusació de la seva companya de vida durant més de vint anys. La qüestió era fer-li el màxim de mal possible. El que es buscava era perjudicar-lo, esborrar-lo com a competidor, anul·lar la seva possible

influència, sense importar ni tan sols la seva integritat física.

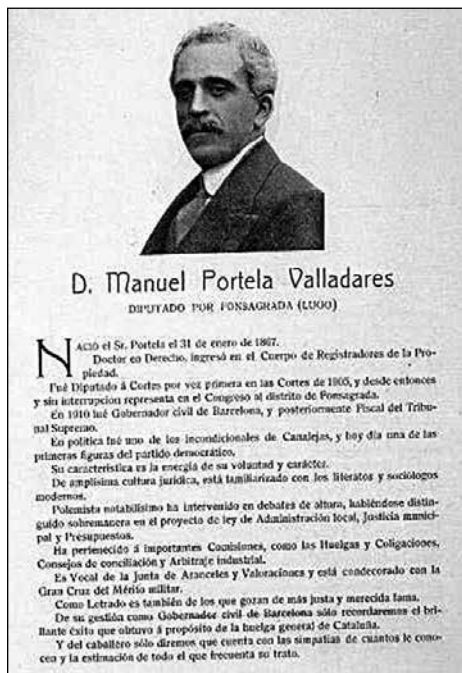
El final de la guerra civil no va millorar el tracte que li va dedicar el franquisme ni la sort que va córrer Portela. El seu exili francès va esdevenir definitiu. L'home vigorós de més de setanta anys va començar a sentir-se ancià. Nostàlgic d'una terra a la qual no podria tornar, i quedant com a únic testimoni de la seva generació. *"Vello carballo solitario"*... I encara li va tocar patir una altra guerra. Les seves males credencials davant les autoritats franquistes li van impedir portar a terme el seu projecte de viatjar a Iberoamèrica per reunir-se amb els seus amics exiliats a l'altra banda de l'oceà. Sense família, sense amics, sense possibilitat de sortir de França, la invasió nazi el va colpir de ple. Com a membre de la llista negra del franquisme va ser especialment observat i perseguit. Evacuat amb la resta de sospitosos al sud de França, va passar els anys de la guerra en arrest domiciliari, a la qual cosa caldria afegir les successives detencions per part de la policia de Vichy i també per la Gestapo i la dura setmana que va passar tancat al castell d'If, a Marsella, com si fos el comte de Montecristo, en pèssimes condicions de salubritat. Una clausura que va afectar els seus pulmons i que va afeblir la seva salut fins a un extrem del qual no es recuperaria el que li quedava de vida.

Per si no fos prou, les autoritats franquistes van lluitar per posar-li les mans al damunt. Per fer-ho van demanar fins en dues ocasions la seva extradició, acusant-lo de robar ingents quantitats de diners al Banc d'Espanya i de traficar amb obres d'art del Museu del Prado. Afortunadament, els tribunals francesos van estar de la seva banda i van evitar-ne el trasllat a Espanya, on sens dubte hauria corregut la mateixa sort d'aquells que com Companys van ser duts forçosament de retorn i van acabar afusellats.

L'exili es va acarnissar en ell els

7 ABC (edició Sevilla), 6 d'octubre de 1937, p. 17.

8 EPG, 15 de desembre de 1937, p. 10.

últims anys de la seva vida. Conscient que mai més no tornaria a veure els paisatges gallecs pels quals sentia tanta *morrinha*, va acabar apagant-se l'abril de 1952, després de vuitanta-cinc anys d'atzarosa

existència. Encara, després de la seva mort, es va mantenir l'acusació perpètua de covardia i traïció, esborrant qualsevol altra empremta de la seva llarga trajectòria política. D'aquesta manera, el franquisme va aconseguir arravatar-li durant quaranta anys fins i tot l'enyorada vida de la fama. Pràcticament oblidat, l'únic que pervivia era aquesta imatge demonitzada que la propaganda havia construït a l'entorn de la seva persona. El seu record fou esborrat, diluït, reduït a l'ombra d'una cèlebre tornada popular que cantava així:

"Galicia de uno todo para salvar España: a víctima, Calvo Sotelo, o asesino, Casares Quiroga, o caudillo, Francisco Franco. E Portela Valladares, que foi o traidor".

Aquesta fou, en definitiva, la imatge de Portela que va construir la propaganda franquista. Una construcció que com acostuma a passar en aquests casos, no fou innocent, ni

espontània ni casual. Per això, cal i és de justícia rescatar el personatge de la caricatura a la qual el va reduir el franquisme, recuperant-ne la memòria i coneixent-ne la trajectòria, per poder analitzar amb arguments reals les seves llums i les seves ombres.

Retrat de Manuel Portela Valladares a República Espanyola. Corts constituents 1931. Editorial Rivas, 1932, Madrid. Fons Pastor Fàbrega. Projecte Interuniversitari Nomes e Voces

Banquet d'inauguració de la Caixa d'Estalvis Provincial d'Orense. 20 de maig de 1933. Albereda del Dipòsit d'Aigües del Loña. Entre altres figures de la vida pública gallega, -com un dels màxims impulsors de la Caixa i també represaliat Luis Fàbrega Coello de l'arxiu familiar del qual procedeix aquesta imatge- a l'esquerra, asseguts a taula, conversen el sacerdot i líder agrarista Basilio Álvarez i Manuel Portela Valladares. Fons Pastor Fàbrega. Projecte Interuniversitari Nomes e Voces

VÍCTIMES I MEMÒRIA DEL 36: DE LA RESISTÈNCIA CALLADA AL VOT EN LA TRANSICIÓ¹

Andrés Domínguez Almansa

Doctor en Història Contemporània Investigador contractat
a la Universidade de Santiago de Compostel·la (USC)

Antonio Somoza Cayado

Doctor en Humanitats (USC)

La repressió desfermada arran del Cop d'Estat de 1936 a Galícia, no només formarà part de la memòria de les persones que la viuen com a víctimes sinó que també es constitueix en una multiplicitat de relats transmesos a una generació la qual, per la seva curta edat o inexistència, no ha estat conscient del que ha passat, però sí en pateix les seqüeles. Especialment un col·lectiu de menors la prematura orfenesa dels quals els singularitza dins de la comunitat durant la dècada dels quaranta. Enfront de la necessitat de saber, interpel·len la seva família i recau majoritàriament en les mares la tasca d'erigir-se en memòria d'un passat recent que anirà formant part de cadascuna de les intrahistòries familiars i que, col·lectivament tindrà una inqüestionable rellevància històrica².

Gairebé fa vuitanta anys d'aquests fets, i hem sentit la necessitat d'acostar-nos als qui en el seu dia van preguntar i comprovar la por que les seves preguntes creaven. Por que advertia que el que s'escoltava no havia de traspasar la porta de la llar. Encara que per a molts la por encara continua present, han atès les demandes de l'historiador, que, a través dels seus testimonis, aborda la memòria transmesa del que va passar el 1936³.

Escotar les veus dels qui a la seva

infància comencen a conèixer una realitat esborrada o manipulada en l'esfera pública, ofereix la possibilitat d'endinsar-se tant en el fet de la mateixa transmissió de la memòria com en allò que es transmet, el que roman i el que s'oblida. A partir d'aquí, es traçaran unes línies que indiquen els camins on poden menar aquestes memòries, que ja han començat a ser recorreguts en diverses investigacions⁴.

1. La memòria transmesa

Dins de la singularitat de cada relat, es poden establir tres models respecte a les formes en què és transmesa

la memòria:

A) Transmissió traumàtica. En realitat parteix d'una negació de la memòria. Molt comú en dones traumatitzades i soles al capdavant de la seva família. Actitud que mena a l'oblit o a formes de coneixement més dramàtiques, on s'interioritza abruptament el pas del bàndol vencedor - en el qual es creia ser - al dels vençuts o es confonen víctimes i botxins⁵.

B) Transmissió oberta. Les víctimes i els patiments passats són temes recurrents en les converses familiars i la memòria es transmet franca a la generació següent que madura interioritzant-la com quelcom consubs-

1 Aquest treball deriva d'una comunicació presentada al "16 International Oral History Conference: Victim Past and Future: Oral History, Memory and Meaning", Praga 2010.

2 Des del capdavanter treball de R. Fraser, les fonts orals també han vingut a potenciar aquest tema. Una visió de conjunt s'aporta en un dossier monogràfic de la revista *Hispania Nova*, n.6 (2006) <http://hispanianova.rediris.es>, amb tres treballs d'indubtable interès: DÍAZ SÁNCHEZ, P. et GAGO GONZÁLEZ, J.M.: "La construcción de las fuentes orales para el estudio de la represión franquista"; TÉBAR HURTADO, J.: "Biografías, autobiografías y testimonios "por la memoria..." de la represión franquista" i RUÍZ-VARGAS, J.M.: "Trauma y memoria de la Guerra Civil y de la dictadura franquista".

3 Entrevistes del Projecte "Nomes e Voces" (nomesevoces.net), majoritàriament centrades en la memòria transmesa. 390 han estat fetes pels membres de l'equip i més de 120 pels signants d'aquest treball.

4 DOMÍNGUEZ ALMANSA, A.: "De los relatos de terror al protagonismo de la memoria: el golpe de Estado de 1936 y la larga sombra de la represión" dins *Historia, antropología y fuentes orales*, n. 40, 2008, pág. 37-74 i DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. et al.: "Mujer, memoria y represión", dins *Ayeres en discusión. Temas clave de Historia Contemporánea Hoy*.

tancial a la pròpia història familiar. Suposa una dignificació de les víctimes i no hi manquen casos en què es transcendeix de l'ésser estimat a una actitud de respecte pels seus ideals, i s'arriba fins i tot, a l'escenificació d'actes íntims amb un clar matís commemoratiu o a la custòdia d'una determinada documentació⁶.

C) Transmissió lògica o difusa. Opció majoritària. A mig camí entre el relat clar i directe i el que es decideix amagar. És una transmissió lògica, entesa en el seu context, perquè, sense rebutjar el coneixement del que ha passat - memòria - es pretén que aquest no sigui prou intens, amb la finalitat de no perjudicar tant els menors com el conjunt de la família -por-. Així, l'acostament al que ha passat es fa de manera difusa, en un escenari de converses reservades als adults del qual els menors podran participar en edats més avançades⁷.

2. Memòries en comú: oblit, record i resistència callada

Indagar en la memòria transmesa, des de l'anàlisi conjunta dels relats, evidencia una multiplicitat d'experiències col·lectives que li transfereixen, en conjunt, una inqüestionable dimensió socio-històrica⁸.

Un aspecte significatiu és el de l'oblit de la política, ja sigui entesa com a activitat real o com a protagonista de la memòria transmesa. D'aquesta manera, configuren un reduït col·lectiu els qui han rebut i conservat un record de l'activitat política desenvolupada abans de 1936, tot i que sigui escassa la seva capacitat per a aprofundir en aquest tema. Per contra, són molt majoritàries les veus que demostren un coneixement vague o incert sobre la República i la ideologia o militància seves.

En aquest marc d'oblit, provocat per la voluntat de no transmetre les militàncies o activitats sociopolítiques passades, s'entenen els dubtes o incorreccions en què incorren els seus descendents alhora que, inconscientment, assumeixen en part el discurs del franquisme, difuminant o anul·lant l'actuació dels promotors del nou règim en els primers passos

de la seva instauració. Bé associant la repressió únicament amb picabaralles i venjances personals i traslladant la culpabilitat del que ha passat a la pròpia societat, bé en explicar que els seus familiars "no havien fet res", deixant en l'aire la possibilitat que altres víctimes sí poguessin haver-se fet creditors del seu destí. L'efectiva repressió i la duradora dictadura fonamenten un oblit que va des del de les activitats dels parents al de la pròpia República o la precedent societat liberal. ¿Quina és la llera d'aquesta llacuna de la memòria en què encara avui està submergida bona part de la població gallega i espanyola?

1) La ràpida consciència que la significació social condueix a la mort o a presó i la por que es repeteixi en les generacions futures.

2) Renegar de la política com un mal instal·lat en la víctima que, per acabar-ho d'arrodonir, comporta la seva tragèdia personal i familiar, .

3) El qüestionament de la utilitat de transmetre una memòria política determinada en un context d'absència

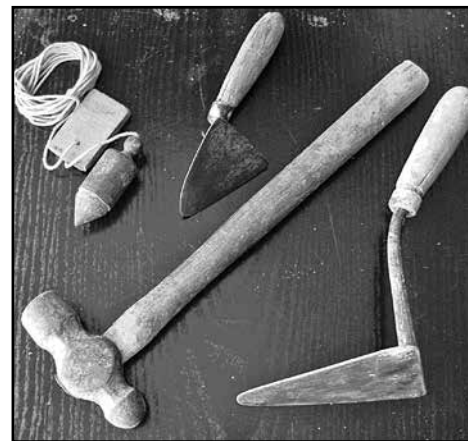

Foto 2011. Eines de treball de l'assassinat José Comesaña, que el seu fill ha conservat com un tribut a la seva memòria. Fons Comesaña Pampillón. Proxecto Nomes e Voces

de llibertats i en el qual la pràctica política és impossible, la qual cosa, alhora, evita una demanda d'aquesta qüestió per part de la generació més jove com a receptora del relat transmès⁹.

4) El fet que la transmissió de la memòria recaigui majoritàriament en dones poc alfabetitzades, menys polititzades i amb altres estratègies de resistència que, enfront de les passades activitats sociopolítiques,

- 5 Per a una més gran concisió, s'esmentaran les entrevistes més representatives per a cada qüestió plantejada. Per a aquest tema, entrevista a Concha Solleiro Mella, per Andrés Domínguez Almansa. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2046; entrevista a Santiago Mosquera Romero, per Andrés Domínguez Almansa. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2191; entrevista a Eladio Sánchez Varela, per Andrés Domínguez Almansa i Antonio Somoza Cayado. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2349.
- 6 Entrevista a Mar i Luz Villaverde Otero, per Antonio Miguez Macho. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces»; entrevista a Teresa López Gómez i Pilar Hermida López, per Andrés Domínguez Almansa i Antonio Somoza Cayado. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2209; entrevista a Antonio Monroy Álvarez, per Andrés Domínguez Almansa. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2012.
- 7 Entrevista a Rosa Maria Rastrollo García per Antonio Miguez Macho i Andrés Domínguez Almansa. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2003; entrevista a hermanos Ces Lorenzo, per Andrés Domínguez Almansa. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2176; entrevista a José Tubío Santos, per Andrés Domínguez Almansa i Antonio Somoza Cayado. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2350.
- 8 Un treball molt coincident amb les nostres observacions entorn a la memòria transmesa, des de l'Antropologia Social, es troba a FERNÁNDEZ DE MATA, I.: "La memoria y la escucha, la ruptura del mundo y el conflicto de memorias" in *Hispania Nova* n. 6 (2006) <http://hispanianova.rediris.es>.
- 9 El cas de fills que, a la dècada dels seixanta, s'ideologitzen i militen clandestinament contra el franquisme, provoca una reactivació de la memòria dels pares, la qual cosa comporta la transmissió de relats abans silenciats. Javier s'afilia al PCE a les acaballes dels anys seixanta, la qual cosa fa que el seu pare, com a forma de protecció, li reveli i detalli la militància a l'època de la Segona República en aquest mateix partit. (Entrevista a Javier Abelenda Seco per Andrés Domínguez Almansa. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2455).

prioritzen el coneixement humà i el patiment de les víctimes¹⁰.

Les seqüeles del terror en la mentalitat col·lectiva i la confirmació que la victòria aliada a la Guerra Mundial no acabarà amb la dictadura, fan que la resistència activa al règim sigui una opció molt minoritària. Tanmateix, això no significa que el món de les víctimes assumeixi el franquisme. Com a mínim, una important part d'aquest col·lectiu interioritzarà una franca hostilitat cap al règim, refermada sobre la pròpia memòria del dolor com a fruit d'una repressió transmesa i coneguda en el nucli familiar, en molts casos amb profusió de detalls. El record de la repressió, que s'alça sobre l'oblit de la política, es constitueix en un element diferencial i identitari d'aquestes famílies, que es configuren com un reduït de solidaritat envers les víctimes i les mena a posicions calladament contra la dictadura. Així, diverses generacions configuren el que es podria anomenar "antifranquisme sociològic", que peca d'un posicionament ideològic definit intel·lectualment, fent servir com a referent la memòria. Una mena de fita-ideologia de portes endins, difícil de posar en comú, però amb una important transcendència social en el futur.

3. Memòria i conquesta del present en la transició a la democràcia

L'antifranquisme silenciós s'anirà situant al llarg de la dictadura en la línia d'allò que Todorov defineix com a ús exemplar de la memòria¹¹. La seva actitud no serà de sotmetiment al passat sinó d'obrir certes vies per a la superació d'aquest i incidir en el present. Tanmateix, atesa la longevitat de la dictadura i les circumstàncies polítiques de la recuperació de la democràcia durant l'anomenada transició, aquesta superació no vindrà inicialment de la recerca i obtenció d'una justícia reparadora, sinó de diversos elements, tant simbòlics com reals, que ofereixin aquesta possibilitat de superació i li confereixin credibilitat.

El passat pot ser superat mitjançant elements amb un alt component mí-

tic i reparador. Així, en determinats contextos culturals, els assenyalats com a perpetradors dels actes de violència lliures dels requeriments de la justícia o de les venjances personals són recordats en uns casos per la seva mala vida o en altres per la seva mala mort¹². Juntament amb el recurs al mite, les morts tan simbòliques com reals de dues figures clau com Carro Blanco i el mateix Franco, suposen també una manera de saldar comptes amb el passat. En aquest sentit, són pràcticament unànimes les demostracions de satisfacció davant d'aquests fets, malgrat que, especialment l'atemptat contra Carrero, fos contemplat com una possibilitat d'enduriment del règim.

Però, sens dubte, l'element més clarificador de la tendència a perseguir el futur és la majoritària acceptació de la recuperació democràtica. Tanmateix, la memòria jugarà un paper molt important en aquest procés perquè, en línies generals, aquesta acceptació de la transició s'estableix en paral·lel a una oposició radical i visceral als partits considerats hereus del franquisme i, per tant, de la repressió, independentment que acceptin la nova realitat política i que gran part d'aquells repressors ja no participin en la contesa electoral, tot i que sí molts dels seus descendents, amb o sense raó associats al passat. La mateixa memòria que actua electoralment

enfront de la dreta i que perdura fins a l'actualitat, també explica el majoritari vot a l'esquerra implicada en el procés de la transició a la democràcia. Especialment el vot al socialisme, hereu no d'una memòria profundament polititzada sinó d'una memòria de terror, derrota i frustració que ansia superar el passat més que una impossible fidelitat política als temps d'una República gairebé oblidada. Fins i tot una part dels qui han mantingut certa fidelitat al record d'aquells ideals, assumeixen el pas a la monarquia parlamentària reconvertint electoralment la seva memòria republicana o anarquista en vots al PSP i al PSOE¹³.

Per contra, el PCE no gaudirà d'aquest suport electoral. Qüestió explicable per estar associat al passat i demonitzat pel discurs insistentment repetit del franquisme, que és capaç de fer forat fins i tot entre els hostils¹⁴.

En definitiva, els èxits electorals del PSOE, primer a nivell local i finalment en el conjunt de l'Estat, suposen per a les famílies procedents de la repressió i que han mantingut el record d'aquesta com un fonament per a la seva oposició al franquisme, un triomf individualitzat que esdevé en col·lectiu, i una superació del passat que repara, en clau política, uns crims mai no resolts per l'acció legislativa i judicial. Aquesta satisfacció de la memòria, es desenvolupa, a

10 Planteja aquesta qüestió una nova visió de l'oralitat a través del món dels analfabets, en la línia del que Mercedes Vilanova anomena "Conjetura Azaustre" dins "Trabajos por hacer: cuatro conjeturas" *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, n. 39 (2008), pp. 73-80.

11 TODOROV, T.: *Los abusos de la memoria*, Barcelona: Paidós, 2000.

12 Es corrobora aquí una idea ja apuntada per Marc Wouters el 1936. *Os primeiros dias*, Vigo: Xerais, 1993. No obstant això, aquest no és un treball tancat, perquè hi ha la possibilitat de continuar comprovant quina mida de simbòlic i real es dona en una qüestió que entronca amb la cultura popular, transcendent llargament aquest context històric.

13 Aquest fenomen es constata en treballs fets des de la perspectiva de l'oralitat i en altres contextos ibèrics ben diferenciats del gallec (GONZÁLEZ, M.: "Apuntes para un método de análisis mnemónico intergeneracional sobre la guerra civil" in *Hispania Nova*, op.cit.).

14 Un cas paradigmàtic és el de Samuel, el qual especula en el tardofranquisme amb la possibilitat d'afiliar-se al PCE, però no ho fa per por que els seus veïns ho sàpiguen, per la qual cosa s'integra en el PSOE. (Entrevista a Samuel Fariña Pisos per Andrés Domínguez Almansa i Antonio Somoza Cayado. Proxecto de Investigación Interuniversitario «Nomes e Voces». 2303).

més, després del fracassat cop d'Estat del 23 F i en paral·lel a la construcció d'un Estat del benestar que desacredita socialment la dictadura.

4. La memòria en democràcia

Des del moment que sorgeixen els primers relats en la intimitat de les llars, s'activa i cobra un significat la memòria sobre el que va passar el 1936. Els qui no poden satisfer les seves demandes de coneixement, van madurant a la recerca de respostes més enllà de la seguretat de la llar. En tots dos casos la memòria pertany a l'àmbit de la privacitat i es desenvolupa com una activitat amb visos de clandestinitat. Tanmateix, malgrat aquesta situació, en determinats espais, adquireix una dimensió i un significat col·lectiu, mitjançant relats o records que es transmeten entre grups específics certes comunitats. En molts casos construint símbols o mites la funció social dels quals és més important que la seva veracitat.

Cap als anys finals del règim, els silencis passats van deixant pas a uns records que es van posant en comú en el marc d'alguns espais de sociabilitat. Així, a la taverna es comparteixen històries i es recuperen, amb major o menor veracitat, els records sobre certs personatges, alhora que comencen a manifestar-se menyspreus públics per antics i ja envellits repressors.

Però és durant l'etapa de la recuperació democràtica i especialment amb la seva consolidació, quan aquelles memòries comencen a ser apreciades com una font de coneixement útil per a la societat. Així, des de diferents perspectives i amb diverses finalitats, una generació més jove cerca de saber el que va passar, recuperar la memòria i, el que és més important, incorporar-la a un coneixement històric, falsejat per anys de memòria oficial de la dictadura. Vist aquest procés en perspectiva, es va passar de la lluita individual fins a la constitució i arrelament de societats entorn a aquest tema; de la desatenció dels poders de l'Estat a una llei de la memòria

que no satisfà a tothom; de l'escassa presència en els mitjans de comunicació a la divulgació del qualificatiu *Memòria Històrica* i, pel que fa a la investigació històrica acadèmica, de capdavaners treballs aïllats a línies i projectes d'investigació sòlids.

En aquest context, aquella llunyana pregunta infantil sobre la mort del pare o d'altres tragèdies familiars, va tornar a sorgir convertint els qui en el seu dia van preguntar a preguntats. Encara que l'obertura de les seves memòries no va ser un procés immediat perquè, seguint la lògica de les seves històries personals, la por evita que encara temps després d'acabada la dictadura, siguin molts els casos que opten per una negativa o una gran desconfiança a l'hora de transmetre els seus relats a persones alienes.

Malgrat els seus molts elements positius, aquesta cerca de memòria comporta també importants riscos pel que fa al coneixement històric, derivats d'escoltes i interpretacions acríiques, militants o partidistes que no construeixen sinó anul·len la història. En aquest sentit es tendeix a reconstruir una realitat totalment o parcialment falsejada, bé per prendre els relats com a fets totalment verídics o per condicionar-los mitjançant preguntes que eviten la contradicció i, per tant, la riquesa d'allò que es narra. En aquesta línia, generalment en un àmbit local o comarcal encara que no exclusivament, tornen a aparèixer nous mites col·lectius que s'erigeixen en símbols de la recuperació de la memòria i la crítica a la barbàrie de la dictadura. Tanmateix, es parteix de relats poc demostrables o incerts, encara que amb una important i útil càrrega emocional.

Aquesta tendència a empitjorar encara més els crims passats, estesa entre no pocs dels qui aspiren a recuperar la memòria, porta en les seves manifestacions més extremes a incrementar, sense cap mena de base documental o fent una lectura esbiaixada o acríica dels documents, el nombre de persones assassinades o "passejades" i fins i tot a associar el

Foto 2309. Després del cop de 1936 Gonzalo Becerra es va amagar a casa seva i no en va sortir fins a la mort de Franco. Es va dedicar a escriure i a amagar un llarg diari que la seva família ens va lliurar tal com ell l'havia conservat. Fons Becerra Souto. Proxecto Nomes e Voces

gruix d'aquestes a una determinada ideologia política o extracció social, evitant un coneixement, i una posterior divulgació, més rica i complexa de l'entramat repressiu i el seu significat polític, social, cultural i històric.

Enfront dels voluntaristes de la memòria, són molts els qui aposten per la desmemòria, per diversos factors, incapaços d'assumir com a seves les víctimes d'una dictadura evidentment exitosa -en els seus suports, durada i seqüeles- que neix i mor matant. Aquestes tesis "oblacionistes" són un inequívoc reflex que la normalitat encara ha d'arribar i això passarà per desterrar la prèdica de la ignorància, però també la del mite i, sobretot, quan deixi de ser mediatitzat políticament el coneixement de les víctimes i de la societat en què van viure. Aspectes que han de ser entesos i interpretats des de la Història i des d'un valor universal com el dels drets humans. Amb aquest convenciment, en aquest treball s'ha pretès indagar en la memòria del 36, no tant per a explicar els fets passats en aquell moment, sinó per traçar un recorregut en què aquesta memòria cobra un significat que, per postres, esdevé en una expressió col·lectiva amb una repercussió social i política. El fet de tractar la memòria amb rigor, criticar-la i dimensionar-la com a font del coneixement històric, és potser la millor manera de mostrar respecte per les víctimes i les seves famílies, a les quals estem immensament agraïts per oferir-nos els seus relats, confiats que amb ells fariem quelcom de profit.

POLÍTICAS DE LA MEMORIA. GALICIA¹

Lorenzo Fernández Prieto
Catedràtic d'Història Contemporània USC

Aurora Artiaga Rego
Professora Titular USC

Grup HISTAGRA (<http://histagra.usc.es/>)

En aquest text pretenc abordar la memòria de la guerra i la vigència i oblit de la República des d'una nova perspectiva. En els últims anys s'han fet treballs sobre la recuperació de la memòria de la guerra civil, i menys sobre la memòria de la República i cal fer-ho perquè van unides; i van unides perquè paradoxalment van separades.

El cop d'Estat de 1936, la persecució que va desfermar, la guerra civil que provoca i la dictadura que s'instaura com a conseqüència de la victòria franquista són fets de la nostra història encara desconeguts en gran part. El procés de recuperació de la memòria, lent i complex, és una carrera contra la ignorància que permet construir una història més completa i informada on apareixen protagonistes oblidats -gairebé sempre d'una manera premeditada- afers ocults i problemes relegats.

A Galícia, la declaració de l'any 2006 com Anho da Memoria va constituir un pas decisiu, en alliberar les memòries particulars, reprimides i subalternes dels vençuts i donar-los audiència en la democràcia actual. El programa d'activitats i el desenvolupament de diverses investigacions que es van dur a terme des de o amb el patrocini de la Conselleria de Cultura e Deporte de la Xunta de Galícia va tenir uns efectes que

es van apreciar en el moment i, el que és més destacable, en els anys posteriors, i van servir d'arrancada a una nova etapa en el tractament i en la relació social amb aquest passat. Així, investigar i conèixer es va convertir en un afer suportat pels poders públics per primera vegada a Galícia, alhora que honorar i reconèixer les víctimes de la persecució de 1936 va ser un correlat polític i cívic.²

La constitució del nou govern l'any 2005 —coalició PSdeG-BNG—, va ser alliberadora en molts sentits: tant per a la població que es va acostar sense cap mena de ressentiment a aquells fets com per a la investigació, ja que fins aleshores els esforços dels investigadors per recercar no només es trobaven amb problemes formals, d'accés a la informació, sinó sobretot perquè ensopegaven amb la memòria dominant del franquisme que es va estendre sense complexos en la democràcia durant trenta anys.

En aquest context va caldre més que mai la historització del període com a superació de les memòries fragmentades, subalternes o deformades. Una història basada en el coneixement, no en la propaganda ni en el prejudici i encara menys en la ignorància o en la voluntat d'ignorar quelcom que es proposa com a solució quan es defensa no “remoure el passat”. El record i la presència d'aquest passat va estar present tant en les famílies com entre els investigadors. Però no fou fins a la primera dècada del segle XXI quan es va fer el pas definitiu a l'àmbit polític, aliè fins aleshores a qualsevol aproximació formal a aqueix passat o a qualsevol formulació de polítiques de memòria: amb l'anomenada Llei de Memòria i fins i tot abans amb la Declaració del Congrés contra la dictadura franquista, en l'última legislatura del govern de José Ma. Aznar. L'any 2008 va arribar finalment l'interès pel passat incòmode

1 Aquest article està basat en Fernández Prieto, L. (2009): *Facendo historia con memoria*, Santiago de Compostela, tresctres, i (2009): “Actitudes sociales y políticas en la denominada recuperación de la memoria histórica. Galicia. El proyecto de investigación interuniversitario «Nomes e Voces»”, dins *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, nº 8, p. 131-157.

2 Es just recordar que Galícia va ser-ne capdavantera, ja que la declaració del govern gallec va precedir en mesos la del Govern de l'Estat. La declaració de 2006 com a Ano da memoria va ser fet a Galícia el mes d'agost de 2005 i per part del govern d'Espanya el mes de desembre d'aquell mateix any.

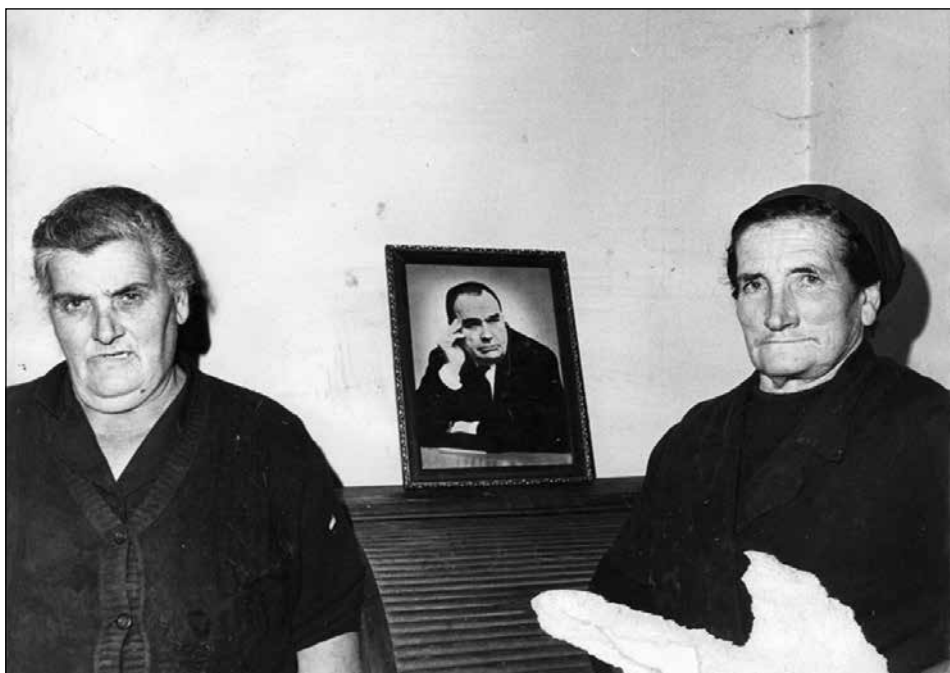
a l'àmbit judicial; era la primera vegada que la judicatura es preguntava per les responsabilitats derivades de la guerra.

La memòria de la guerra i l'absència de polítiques de memòria

Pròpiament no hi ha memòria històrica, hi ha memòria o hi ha història. La suma resulta una mica estranya. De totes maneres, el terme *memòria històrica* es va consolidar i avui gaudeix d'un gran èxit en referència a la voluntat social i política de recuperar un passat oblidat: el de la guerra i la repressió que es desencadena després del fracàs del cop d'Estat. La memòria és fràgil, individual, subalterna, deformada. La història pot i ha de construir-se a partir de les memòries amb l'ús d'altres fonts documentals i instruments d'anàlisi capaços d'atendre i contrastar aquestes aportacions.

Des de la transició dels anys setanta fins al segle XXI no hi va haver a Espanya polítiques de memòria relatives a la República, a la guerra i al franquisme; sinó voluntat d'oblidar el passat i mirar el futur que en els anys immediatament posteriors a la mort del dictador no estava tan serè com es podia arribar a pensar. Tanmateix, sí es va fer molta política amb la memòria, amb al·lusions directes a la guerra civil en molts mítings electorals del PSOE o del PNV, sobretot molt evidents a partir dels anys noranta amb l'objectiu de frenar la dreta identificable en el imaginari popular amb el franquisme i la destrucció de la República. Així, es va començar a trencar amb l'anomenat "oblit" de la transició, tot i que es continuaven sense reconèixer les víctimes de la repressió. Tampoc no es va donar una reivindicació moral i ètica de la República com a base de l'actual règim democràtic.³

Recordem, tanmateix, es va recordar i molt. Hi va haver, en els anys setanta i primers dels vuitanta, nombroses informacions sobre la guerra en diverses publicacions: informacions sobre camps de concen-

Aurora i Manuela Liste Forján al costat del retrat del seu germà Jesús Liste, conegut en la seva activitat pública com a Enrique Lister, destacat militant del PCE a l'exili i fundador del PCOE. Fons Liste Carro. Proxecto Nomes e Voces.

tració, fosses comunes i assassinats van aparèixer en revistes d'història de gran consum popular o en publicacions periòdiques de referència.⁴ L'any 1977 la societat va votar pensant en 1936. Però es volia construir el futur, aquesta era la tasca bàsica; saber però oblidar, res no va fer la democràcia amb aquell coneixement llevat d'alguns actes selectius: alguna estàtua d'Indalecio Prieto, vagues referències a militants -alguns de Francisco Vázquez a A Coruña— o alguna placa perduda —Llatzaret de San Simón, Vigo, A Coruña o A Guarda—. El temor que expressaven els més vells: que si tornava la guerra o els mitjans per les suposades venjances pel que passés en el 36 van ser el millor fre per a garantir l'oblit, més que la legalització del PCE, les autonomies o l'amnistia.

La societat va voler oblidar la guerra, el franquisme, la fam, la por, la postguerra ja que la ciutadania te-

nia memòria i era conscient que si no podia desprendre's formalment de tot no podria construir la democràcia per a molts, la memòria de la guerra havia d'estar oculta, sobretot la de les víctimes. De fet, trenta anys després de la mort del dictador no són pocs els qui consideren que aquell passat ha de continuar així, oblidat. Però ara s'obre pas, finalment, la necessitat de conèixer-lo.

El franquisme es va aplicar a construir els indrets de la seva memòria. La guerra fou una referència mítica, no una memòria ni una història. El mite estava construït amb detalls boirosos perquè els detalls no eren útils per a construir el futur i, per tant, no entorpien el nou edifici que s'estava edificant. A més, cada família -d'un o altre bàndol- tenia els seus propis indrets i records, en definitiva, una història de la guerra. Ho va explicar la historiadora Paloma Aguilar: Només tenim la memòria del

3 En l'anomenat pacte de la transició es determina l'oblit de la República, no només del franquisme, ja que la societat espanyola *no podia o no havia de* recordar la guerra políticament i fer la transició alhora.

4 Alguns d'aquells treballs van patir les últimes fuetades de la censura. Així, el 1978, la revista *Interviú* va publicar el reportatge titulat, "Els Rosón, assot de Galícia", on es relataven les *proeses* d'Antonio Rosón Pérez durant els mesos immediatament posteriors al cop d'Estat. Com a alferes de complement, va actuar de cap militar dels rebels a la zona de Becerreá, (Lugo), al llarg d'aquell període crític.

Julia Blein Corral al costat de la tomba del seu pare, Enrique Blein, alcalde de Vigo el 1931 i president de l'agrupació local d'IR, sotmès a consell de guerra a Vigo en situació de rebel·lia, i que després d'estar fugit va morir víctima d'un càncer, privat de les atencions necessàries, a l'Hospital Municipal de Vigo. Fons Blein Corral. Proxecto Nomes e Voces

franquisme, que va tenir tres plans de batxillerat successius, l'agència EFE, la RTVE i la Cadena de Premsa del Moviment, tot a la seva entera disposició”.

La memòria de la República

Interessa la República, no només la guerra, perquè o aquell règim és el referent moral i ètic de l'actual democràcia, o no podem tenir passat polític col·lectiu. Per què s'ha de tornar al passat? Què ens importa? Entre altres coses cal revisitar-lo perquè si ens oblidem de la guerra civil fem el mateix amb la República, i d'aquesta manera quedem sense una part essencial del que ha de ser la base del present democràtic.

Cal negar definitivament l'axioma que assenyala la República com a causa de la guerra. No és fàcil, perquè per definició els principis no són discutibles. Així, no són pocs els llibres intitulats amb una referència lligada i correlativa a la República i a la guerra civil, sobretot en el cas d'obres d'autors anglosaxons i espanyols que segueixen aquesta tradició.

Hi ha una relació temporal òbvia, però deduir a partir d'aquí, com va establir el franquisme, que la República és la causa de la guerra civil és

una falsedat d'enormes proporcions. Els qui van provocar la guerra van ser un nombre reduït de militars, bàsicament africanistes, foguejats en les guerres del Marroc, embrutits políticament i disposats a imposar per les armes la fi del Front Popular. Fou una trama extremista, com bé ho explica Ismael Saz: perquè a Espanya no hi havia un feixisme fort l'any 1936. Hi havia, això sí, alguns feixistes declarats, amb dos diputats al Parlament —igual que l'any 1981, amb el cop de Tejero—, i una dreta que acabava de perdre les eleccions i que sumava sectors defraudats amb la victòria del Front Popular el mes de febrer de 1936. També hi havia —i això sí que és destacable i important— sectors extremistes i antiliberals en disposició de col·laborar amb els militars i organitzats en una trama. Però la prova definitiva que no hi havia una disposició social cap al feixisme és que quan va començar la guerra no hi va haver masses que sortissin a combatre; més aviat fou a l'inrevés ja que en fracassar el cop els qui l'havien dut a terme van fer servir l'església catòlica -amb la

seva aquiescència- per a construir una croada.

Hem de confrontar la memòria de la República amb la memòria del franquisme, perquè el que després es converteix en franquisme va provocar i va guanyar la guerra, va establir la seva pròpia memòria i va construir una memòria de la República negativa i en negatiu que continua estant molt present. A les institucions republicanes hi havia pocs *rojos*: si fossin *rojos* tots aquells als quals després es va anomenar així, allò seria un soviets i no la II República. El poder era dels republicans, algunes dades són aclaridores: el mes de juliol de 1936 no hi havia ni un ministre socialista al govern; només hi havia ministres republicans de partits burgesos, més o menys d'esquerra, de centre i fins i tot de centre-dreta. Contra això és contra el que es dona el cop d'Estat.

Si fem un cop d'ull a la societat gallega dels mesos previs a juliol de 1936, tampoc no hi havia grans tensions que presagiessin el que va venir després. A la presó de Ribao (Lugo), per exemple, gairebé no hi havia presos i aparentment cap per raons polítiques. El dia 25 de juliol de 1936 hi ingressen 60 homes nombre que augmentarà exponencialment les setmanes següents. Abans del cop de juliol no sembla que hi hagi tensió política que presagiés la guerra.⁵ Tanmateix, la memòria construïda pels vencedors, i que encara avui és hegemònica ens mostra una altra realitat. Serveixi com a exemple la foto del cadàver de Calvo Sotelo que és contínuament reproduïda amb el següent peu: l'assassinat de Calvo Sotelo va ser una de les causes del sollevament militar. Aquesta descripció és l'oficial que l'agència EFE va col·locar al final de la guerra, i així es manté en el seu arxiu, i arriba fins avui dia sense revisió ni modificació de cap mena.

La democràcia no és una excepció

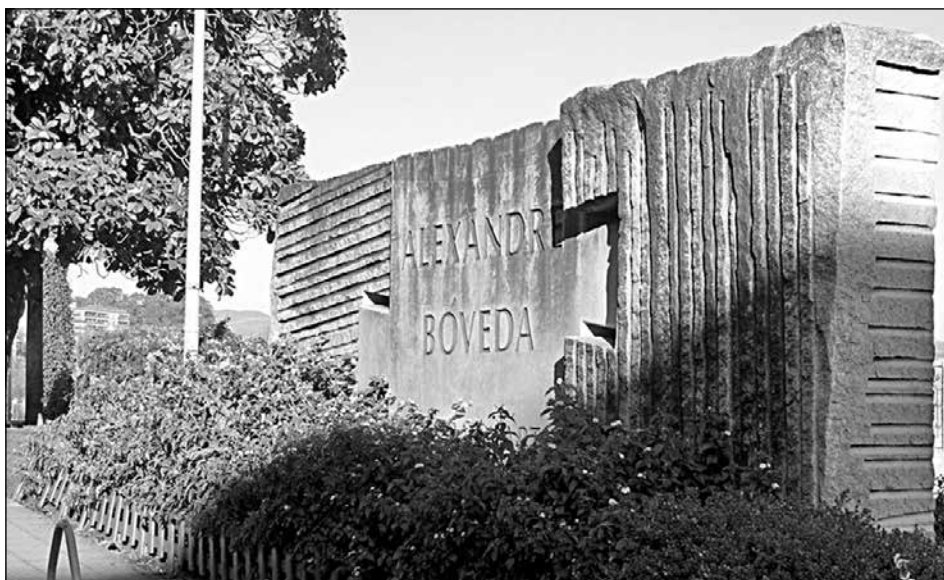
5 No negarem que hi havia tensions i fins i tot assassinats polítics -van matar a José Calvo Sotelo o al tinent Castillo- igual que va haver-hi tensions en la transició dels anys setanta amb 50 persones assassinades, sense comptar els assassinats d'ETA entre 1975 i 1981.

a Espanya, i si fem l'exercici invers i en lloc d'unir República i franquisme fem l'operació contrària i miren cap enrere, comprendrem els anys trenta d'una altra manera. Abans de 1936 hi ha un segle -com a mínim- de liberalisme, contradictori i complex, un sistema polític i una societat plural en construcció que, entre altres coses, havia expulsat l'església del domini de la riquesa i de l'administració dels afers públics o que va definint una articulació territorial que no es redueix a l'estat centralista. En aquest temps, de 1868 a 1931, es percep una societat civil articulada amb sindicats, associacions, maçoneria o feminisme, tots elements propis d'una ciutadania moderna i del seu temps. D'ençà que el 1939 instaura el franquisme no hi haurà res fora de les estructures del règim i de l'Església.

Què es perd amb la derrota de la República?

Què va destruir el franquisme a Espanya i Galícia? Va destruir una lògica i una cultura política complexa i completa, més de cent anys d'idees, projectes i construcció de ciutadania; diverses generacions de persones, quadres polítics, socials i intel·lectuals. Molts d'aquests republicans eren gent d'ordre, no pocs catòlics —com per exemple l'almirall de l'arsenal de Ferrol Antonio Azarola Gresillón, afusellat el 4 d'agost de 1936—. ⁶ Per això, quan amb el cop d'estat de 1936 es desencadena una repressió brutal, els primers afusellats són personatges de gran rellevància social: metges, advocats, militars d'alta graduació, gent de bona posició social i econòmica —com el metge de Lugo Rafael de Vega Barrera, afusellat el 21 d'octubre de 1936—. ⁷ Això és apreciable i significatiu en el cas gallec, com moltes de les contribucions d'aquest estudi posen de manifest. ⁸

Quan el 20 de novembre de 1975 mor el dictador, el record de la República està exemplificat per uns ancians que representen el govern republicà a l'exili, al qual ningú no

Monument al líder nacionalista Alexandre Bóveda, en A Caeira, Poio (Pontevedra), indret on fou afusellat el 17 d'agost de 1936.

fa cas i amb el qual no s'identifica cap sector de l'oposició. A Catalunya sí hi va haver una reclamació de la Generalitat a l'exili, si bé instrumental, ja que Suárez va fer servir Tarradellas per a sumar la seva legitimitat a la transició espanyola, i ho va aconseguir, evitant una solució fora del seu control. També el govern basc a l'exili, presidit per Leizaola, dona lloc al Consell General Basc com a govern preautonòmic abans de l'aprovació de la Constitució. Hi havia també un *Consello de Galiza* a Buenos Aires, presidit per Antón Alonso Ríos, que representava la legitimitat autonòmica d'una Galícia que va plebiscitar el seu estatut el 1936, però ningú no se'n va recordar. Valentín Paz Andrade, que va formar part dels pactes de la transició, fou l'únic enllaç de legitimitat amb el passat republicà en els pactes polítics de l'oposició amb Suárez. El que va ser veritablement cert és que des de 1977 van ser el PSOE i el PSP els únics capaços d'enllaçar a la pràctica amb la tradició de la República, i gairebé tot el republicanisme, socia-

lisme i anarquisme històric, familiar o sentimental fou canalitzat mitjançant aquests partits. A les entrevistes que des del projecte "Nomes e voces" es van dur a terme, pràcticament a cadascuna d'elles, els entrevistats afirmen haver donat suport a alguna d'aquestes dues formacions, independentment de la tradició republicana, llibertària, socialista o nacionalista dels seus familiars o d'ells mateixos; fins i tot, en moltes famílies es va optar per dividir el vot entre "Felipe i Tierno". Tota la resta d'organitzacions son noves — llevat ERC i el PNB—, i neixen a partir dels anys seixanta. És el cas del nacionalisme gallec, que perd de facto la memòria del galleguisme republicà. El PCE és un cas diferent i singular, ja que la seva tradició no era la republicana i, tot i hegemònic a l'oposició antifranquista, el seu fracàs electoral mostra precisament l'entossudiment social de fugir de la guerra per part de la ciutadania. ⁹ El mateix li va passar al moviment llibertari, que va ser extirpat definitivament amb l'exili i la repressió,

6 Havia estat ministre de Marina durant el bienni radical-cedista. <http://vitimas.nomesevoces.net/gl/ficha/3302/>

7 <http://vitimas.Nomes e Voces.net/gl/ficha/2275/>

8 Sobre les víctimes de la repressió a Galícia, una breu anàlisi socioprofessional deixa clarament constància del que s'afirma aquí afirma: <http://www.nomesevoces.net/gl/informe/informe-de-resultados-vitimas-galicia-1936-1939/vitimas-da-represion-en-procesos-militares/>.

Marivi Villaverde Otero, filla d'Elpidio Villaverde, que fou alcalde de Villagarcía d'Arousa (Pontevedra) i diputat, exiliada juntament amb la seva família. Manifestació en celebració per la legalització del PCE a Madrid. 1977. Fons Villaverde Otero. Proxecto Nomes e Voces

i que no va arribar a reconstruir-se després de 1975. Tot això va desaparèixer, fou esborrat, *extirpat*, com els agradava de dir als guanyadors de la guerra, fins a l'arrel.

La ciència moderna, les estructures d'investigació, també van desaparèixer; la universitat espanyola en general i la gallega en particular van quedar escapçades i no van recuperar nivells acceptables i comparables amb els dels anys trenta fins a finals dels cinquanta, i va ser massa tard llavors.¹⁰ També fou destruïda la lògica de l'administració moderna de l'Estat, d'una administració de matriu liberal, no deturpada per la diferència entre vencedors i vençuts o, per a ser més exacte, l'administració franquista recupera les pitjors pràctiques de l'amiguisme polític i familiar tan criticades a la Restauració i en vies d'erradicació en el primer terç del segle XX. En definitiva, amb la fi de la República es va perdre una societat civil normalitzada i amb hàbits arrelats de participació política i associativa, amb una tradició que arrencava al segle XIX.

L'únic aspecte que es conserva de la tradició republicana en la constitució espanyola actual té a veure amb els estatuts d'autonomia: quan es refereixen a ells es reconeix que Galícia, Euskadi i Catalunya poden

accedir directament a tenir un estatut d'autonomia gràcies al fet que tramitaren el seu autogovern a la II República. Aquesta és la prova jurídica, de com es volia oblidar el passat i que la democràcia de 1978 no es reconegué en la democràcia republicana; tanmateix, així com el franquisme es cola avui per qualsevol escletxa, també la República, inevitablement va fer valer la seva memòria en mostrar-se present fins i tot en qüestions tan significatives com l'autogovern territorial.

El franquisme no té hereus

Una de les millors definicions que s'han fet del franquisme és la metàfora pètria de Celso Emilio Fer-

reiro, tantes vegades utilitzada per a descriure els quaranta anys de dictadura: *A longo noite de Pedra*. En aquest temps la vida va adquirir un altre valor i les trajectòries personals i familiars han d'explicar-se necessàriament en aquest context: el de la *fame negra* i el de la vergonya de les víctimes, el de la necessitat de resoldre les vides pròpies després de la derrota de la democràcia, i sense llibertat.

Per què no es reivindica la República com un antecedent de la democràcia actual? Sobren exemples significatius per tal que es pugui fer: després de la guerra la majoria dels principals i més reconeguts líders de la CEDA —la dreta més genuïna de la República—, no van acabar essent franquistes, ni Gil Robles, ni tants d'altres, ni tan sols Pedro Sainz Rodríguez, que fos ministre en el primer govern de la guerra, per no parlar de Ridruejo o Giménez Fernández. Potser que també els enganyessin a ells i fins i tot que algú volgués que continuessin enganyats per tal de preservar el silenci de la seva memòria o la trista memòria del silenci que afecta a tots per igual. A tots menys al franquisme, que sí va poder elaborar una memòria col·lectiva en uns marcs socials ben definits i que encara va ser posada en dubte des dels sectors ideològics etiquetats actualment com a *conservadors* o *democristians*. Però el cert és que, malgrat les evocacions o les justificacions més diverses, el franquisme no té hereus perquè ningú no se'n reivindica políticament

9 El PCE era el partit amb més candidats vinculats a la guerra l'any 1977, el que més recordava, després de la mort de Franco aquella confrontació que el propi franquisme evocava a totes hores. I això malgrat ser l'autor i el motor del programa de la reconciliació nacional l'any 1956, que està precisament en la base dels compromisos de la transició. Per exemple, el candidat per la província de Pontevedra va ser Santiago Álvarez Gómez, Secretari Xeral del PCG i que fou jutjat en un consell de guerra i condemnat a 20 anys de presó en 1945, any en el qual va passar per diverses presons entre 1946 i 1954, any en què va ser indultat i expulsat a Cuba.

10 En parlar de la universitat cal esmentar Enrique Rajoy Leloup, avi del president del Govern d'Espanya, també fou expulsat de la seva funció de professor de Dret a Compostel·la i com tants d'altres mai més no es va reincorporar a les aules universitàries. El seu expedient d'expulsió va estar relacionat amb el suport a la tramitació de l'Estatut d'Autonomia de 1936, com a regionalista i autonomista conservador.

d'ell; ni a Espanya ni a Galícia passa com a Itàlia on polítics de diversos partits acostumen a reivindicar Mussolini, alguna de les seves etapes o defensar les seves *fites*. Tanmateix, cal tenir en compte que aquesta absència de reivindicació explícita es relaciona amb la voluntat d'oblidar i ignorar, allò que se sol definir com *no remoure el passat*. De fet, suposa una defensa de la ignorància, on les al·lusions a la història són sempre sinònim d'oblit.

Ningú no hauria de sentir-se hereu del franquisme i qui se'n senti cal que s'alliberi de tan pesada càrrega. Actualment tots tenim una visió de l'enfrontament amb les nostres preferències cap a un o altre bàndol. Però entre els qui compartim els valors de la democràcia republicana cal que ens preguntem qui se sent hereu del que va passar a Paracuellos, de la desaparició d'Andreu Nin o de la de José Robles, un gallec traductor de John Dos Passos i intèrpret de rus,

detingut a València i assassinat pel servei secret soviètic destinat a Espanya. Trenta-sis anys després de les primeres eleccions democràtiques, tenim dret, necessitat i fins i tot urgència de conèixer i als historiadors ens cal fer el nostre treball per tal que en el futur l'única memòria que hi hagi no sigui la de que Pedro Rico, un obès i benpensant republicà, alcalde de Madrid, era un roig com continuen indicant els peus de foto de l'agència EFE.

Bibliografía utilizada

- Aguilar Fernández, P. (1996): *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*, Madrid, Alianza Editorial.
- Beramendi, J. G. y Núñez Seixas, X. M. (1996): *O Nacionalismo galego*, Vigo, Edicións A Nosa Terra.
- Cabana Iglesia, A. (2009): *Xente de orde, o consentimento cara ao franquismo en Galicia*, Santa Comba, tresCtres.
- Calvo, T. (2011): *Valentín Paz-Andrade, a memoria do século XX*, Cesuras, Biblos Clube de Lectores.
- Fernández, E. y Pereira, D. (2005): "A Represión contra o Movemento Libertario na Galiza durante a Guerra Civil e a posguerra" en *I Congreso da Memoria. A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, Narón, 4 a 7 de decembro de 2003*, Ferrol, Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, p. 399-425.
- Fernández Prieto, L. (coord.) (2006): "Memoria do 36, *Grial*, nº 170.
- Fernández Prieto, L. (2009a): *Facendo historia con memoria*, Santa Comba, tresCtres.
- Fernández Prieto, L. (2009b): "Actitudes sociales y políticas en la denominada recuperación de la memoria histórica. Galicia. El proyecto de investigación interuniversitario «Nomes e Voces»", en *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, nº 8, p. 131-157.
- Fernández Prieto, L. (2012): "De pasados incómodos difíciles de definir", en *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, nº 10, <http://hispanianova.rediris.es>.
- Fernández Prieto, L. y Nomes e Voces (eds.) (2012): *Memoria de guerra y cultura de paz en el siglo XX: de España a América, debates para una historiografía*, Gijón, Trea
- Grandío Seoane, E. (2010): *A Segunda República en Galicia: memoria, mito e historia*, Vigo, Edicións Nigra Trea.
- Gurriarán, R. (2006): *Ciencia e conciencia na Universidade de Santiago (1900-1940): do influxo institucionalista e a JAE á depuración do profesorado*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- Lanero Táboas, D. (2011): *Historia dun ermo asociativo: labregos, sindicatos verticais e políticas agrarias en Galicia baixo o franquismo*, Santa Comba, tresCtres
- Miguez Macho, A. (2008): *La construcción de la ciudadanía a través de los movimientos sociales: el movimiento obrero en Galicia (1890-1936)*, Santiago de Compostela, Fundación 10 de Marzo.
- Prada Rodríguez, J. (2004): *Ourense, 1936-1939. Alzamento, guerra e represión*, Sada, Edicións do Castro
- Proxecto Nomes e Voces (2010): *Vítimas Galicia (1936-1939): Informe de resultados* Santiago de Compostela, Meubook.
- Ridruejo, D. (2008): *Escrito en España*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- Rodríguez Lago, J. R. (2010): *Cruzados o herejes. La religión, la Iglesia y los católicos en la Galicia de la guerra civil*, Gijón, Nigratrea.
- Saz, I. (2004): *Fascismo y franquismo*, Valencia, Universitat de València
- Souto Blanco, M. J. (1998): *La Represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)*, Sada, Edicións do Castro

DARIO RIVAS: EXEMPLE DE LLUITA I MEMÒRIA

Text i fotos realitzats per la periodista argentina Silvina Di Caudo

Darío Rivas Cando

originari de Lugo, Galícia, va emigrar a Argentina amb només 9 anys, l'any 1930. Avui, des de Buenos Aires, encapçala la querella per crims a la humanitat comesos pel franquisme, duta a terme per familiars de víctimes i represaliats, residents a Argentina.

“Hi ha cops a la vida, tan forts... Jo no ho sé! Cops com d'odi a Déu, com si enfront d'ells, la ressaca de tot el que s'ha patit es quedés a l'ànima... Jo no sé!” Amb aquestes paraules César Vallejo, poeta peruà, comença un dels seus inoblidables poemes...

Potser Darío Rivas des dels seus 9 anys pensava que la seva partida d'Espanya en plena infància seria el cop més dur de la seva vida, sense sospitar que anys després la mort del seu pare i el parador de les seves restes el turmentarien durant gran part de la seva existència.

No fou fàcil la vida d'aquest gal·lec nascut el 1920 en una aldea de

Castro de Rei (Lugo). Quan amb prou feines tenia cinc anys va perdre la seva mare, i quatre anys després, i a causa de la situació que es vivia a Espanya, el seu pare va decidir d'enviar-lo a l'Argentina, on l'esperaven alguns dels seus germans.

Avui recorda amb nostàlgia l'última imatge del seu pare, allunyant-se d'esquena, amagant les llàgrimes i la tristesa per separar-se dels seu fill més petit, pels temps difícils que s'acostaven i sense saber si es tornarien a veure. I també aquella carta que va arribar de Galícia anunciant la mort del seu progenitor.

Darío Rivas no dissimula el seu orgull en recordar el seu pare, Severino Rivas Barja, llaurador, elegit democràticament alcalde de Castro de Rei el 9 de maig de 1936, afusellat i enterrat en una fossa comuna per “traïdor a la pàtria” el 29 d'octubre del mateix any.

Fou llarg el camí que va haver de recórrer Darío per tal de trobar les restes de Severino i reivindicar-ne la seva figura. Durant molts anys els seus germans més grans van amagar informació, per por, per precaució.

Però Rivas hi va insistir, i si bé en un moment va jurar no tornar a tre-

pitjar la seva terra d'origen, aquesta terra que havia hagut d'abandonar per fam i per repressió, va tornar a Espanya el 1951 al costat de Clotilde, la seva dona. Aquest va ser el primer de molts altres viatges que de suport li van anar tornant la pau i el van ajudar al desgrec i merescut homenatge a aquest pare tan estimat.

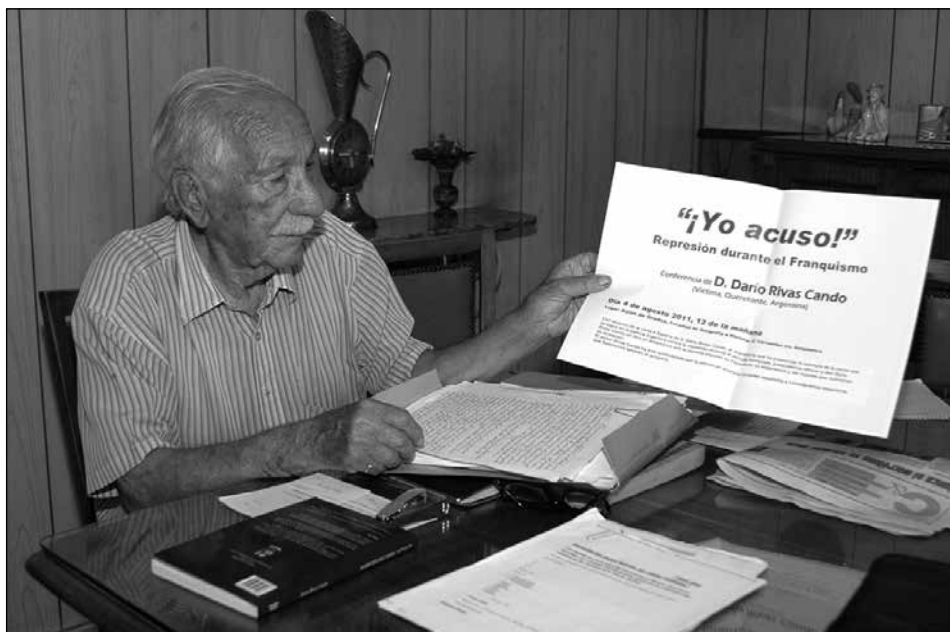
I és que Darío mai no va poder oblidar aquesta terra gallega i els seus primers anys de vida al costat de la seva estimada família. Mai no la va poder oblidar... tot i que Espanya li va doldre sempre... en aquesta mare morta tan d'hora, en aquesta emigració obligada, i en aquest dolor immens de la mort del seu pare, assassinat pels franquistes, al qual va buscar desesperadament.

Gràcies a l'ajuda de l'Associació per a la Memòria Històrica, Severino Rivas va ser el primer afusellat exhumat a Galícia. L'any 2005 el seu fill Darío va aconseguir d'enterrar-lo al costat de la seva mare al cementiri del poble, al panteó de la família a Loentia.

“Severino Rivas Barja, que va ser Alcalde de Castro de Rei, nascut el 13 de setembre de 1875. El van as-

Darío Rivas a casa seva amb una de les seves nebodes

Darío Rivas Cando

sassinar a Portomarín els falangistes el dia 29 d'octubre de 1936. Va tornar a casa seva per a descansar en pau el dia 19 d'agost de 2005". Aquestes van ser les paraules triades per a la làpida, per al record públic.

Una altra dedicatòria més íntima i personal completa aquest homenatge: "Papa, descansa en pau. T'ho demana el teu nen acaronat, Darío".

Si bé Severino Rivas, socialista d'ànima i defensor de la República, havia estat homenatjat a l'ajuntament de Castro de Rei, recordat per haver estat un alcalde destacat en les seves funcions i amb irreprotxables valors durant la seva gestió i la seva vida, la instància del seu funeral amb la seva família present fou el fet més rellevant per a dignificar la seva existència.

Anys de silenci i por, de secrets portats a la tomba, no van poder amb l'entossudiment d'aquest fill que no va parar fins a trobar-lo.

Diu Darío que en un dels seus primers viatges, estant a Portomarín, on sempre li havien dit que estava enterrat el seu pare, va tenir una "inesperada sorpresa" en conèixer un record de la seva infància que coincidia amb el que li havia passat al seu pare.

Aquesta dona, quan era petita, havia presenciat l'abandó d'un cadàver a la carretera (després d'ha-

ver estat assassinat per falangistes), i igual que un altre testimoni reconeixien que es tractava d'algú important, que no era del lloc i vestia un gavany com a abric (aquell que li havia enviat la família d'Argentina.

La persona que l'havia vetllat va acabar de confirmar aquestes dades. Severiano Rivas havia estat enterrat darrere de la Parròquia de Cortapezas. Cinc trets havien acabat amb la vida d'aquest home de 58 anys, sense poder-se defensar.

Avui Darío Rivas sent tranquil·litat

en haver ajudat que el seu pare descansés en pau, però continua preguntant-se: Quins drets tenien aquests criminals per sentir-se amos de vides alienes?

És per això que continua lluitant per l'esclariment del crim del seu pare i dels crims de tants d'altres que volien un món més just i solidari.

No es troba sol en aquesta lluita. Des de l'Argentina són molts els qui invocant el principi de justícia universal, pel qual aquesta mena de delictes no prescriuen i són perseguits per tribunals de qualsevol país, fan presentacions judicials demanant la investigació i l'esclariment d'assassinats i desaparicions en l'època franquista.

Diversos organismes de Drets Humans els donen suport, les Madres de Plaza de Mayo Línia Fundadora, les Abuelas, la Liga Argentina pels drets de l'home, el centre d'Estudios Legales y Sociales, la Federació d'Associacions Gallegues, entre altres.

Darío Rivas Cando, amb els seus 92 anys, participa incansablement en tots els actes i celebracions relacionats amb aquesta lluita per la recerca de veritat, justícia i reparació, i és un veritable exemple de memòria.

Francisco Lores Mascato (president de la Federació de les Associacions Gallegues), Dra. Josefina Cuesta Bustillo (Universitat de Salamanca), Darío Rivas Cando, professora Carmen García Rodeja (professora de l'IES Xosé Neira Vilas i voluntària a l'ARMH, Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica). Aquesta foto va ser feta l'any 2012 a Buenos Aires a la Federació d'Associacions Gallegues, durant una dissertació que van oferir les dues historiadores espanyoles, especialistes en Història i Memòria del Franquisme: ("Conflicte entre memòria i Història a l'Espanya d'avui").

ANNEX. REPRESALIATS D'ORIGEN CATALÀ MORTS A GALÍCIA. 1936-1942

Represaliats d'origen català morts a Galícia 1936-1942

Nombre	Apellidos	Edad	Fecha muerte	Trayectoria	Vecino de	Lugar de muerte (Ayuntamiento)	Profesión	Natural de (Provincia)
José	Amigo González	17	28/02/1939	Preso en el campo de concentración de Oia, donde es registrada su muerte a causa de gastroenteritis.	Desconocido	Oia	Empleado	Barcelona
José	Angrill Betrín		02/04/1939	Prisionero de guerra en el campo de Concentración de A Pobra do Caramiñal, donde ingresa en febrero de 1939. Se registra su muerte en el mismo campo a causa de tifus abdominal	Desconocido	A Pobra do Caramiñal	Desconocida	Lleida
Jaime	Baella Pérez	45	09/03/1938	Juzgado en A Coruña por rebelión militar con el resultado de sentencia a pena de muerte. Ejecutado en A Coruña, a las 6.	A Coruña	A Coruña	Camarero	Barcelona
Andrés	Barrull Filella	25	17/04/1939	Preso en el campo de Concentración de Oia. Muerte registrada a causa de gripe por nefrosis.	Desconocido	Oia	Herrero	Lleida
Manuel	Blanco Pascual		07/07/1940	Juzgado en Ourense por rebelión militar con el resultado de declaración en rebeldía. Huido y asesinado posteriormente en Sigüeyra (León)	O Barco de Valdeorras	Benuza	Fotógrafo	Lleida
José	Bonifacio Ventosa	38	17/04/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de enterocolitis y nefritis.	Desconocido	Oia	Panadero	Barcelona
José	Borrull Canet	49	06/04/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de coma urémico por esclerose renal	Desconocido	A Guarda	Comerciante	Barcelona
Juan	Calaf Fusalba	24	26/03/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de colapso cardíaco por peritonitis tuberculosa	Desconocido	A Guarda	Labriego	Barcelona
Ramón	Calmet Mounicill	30	06/04/1939	Prisionero de guerra procedente del frente de Cataluña en el Campo de Prisioneros de Padrón, donde es registrada su muerte a causa de insuficiencia circulatoria aguda tóxica	Desconocido	Padrón	Desconocida	Barcelona
José	Campmany Beltrán	18	28/03/1939	Prisionero de guerra en el campo de concentración de Póboa do Caramiñal, donde ingresa en febrero de 1939 procedente del frente de Cataluña. muerte registrada en ese campo a causa de tuberculosis pulmonar	Desconocido	A Pobra do Caramiñal	Escribiente	Barcelona
Domingo	Carbonell Sabaté	20	08/02/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de colapso cardíaco por gripe	Desconocido	A Guarda	Labriego	Barcelona
Mariano	Casals Casals	17	30/03/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de miocarditis.	Desconocido	Oia	Labriego	Lleida
Rafael	Castellnou Caballé	29	20/05/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de edema pulmonar por bronconeumonía	Desconocido	A Guarda	Labriego	Tarragona
José	Castelló Vals	32	24/12/1938	Prisionero de guerra en el campo de concentración de Rianxo, donde es registrada su muerte	Desconocido	Rianxo	Desconocida	Tarragona
Ramón	Cebral Sueiras	46	16/10/1938	Juzgado en Ferrol por rebelión militar con el resultado de sentencia a pena de muerte. Ejecutado en Ferrol, a las 6:30, en la "Punta del Martillo" del Arsenal.	Ferrol	Ferrol	Militar	Barcelona
Francisco	Colom Figuerola	40	18/04/1939	Muerte registrada en el campo de concentración de Oia a causa de nefritis	Desconocido	Oia	Pintor	Tarragona
José	Comellas Pujol	38	20/05/1939	Preso en el campo de Concentración de Oia. Muerte registrada a causa de colapso cardíaco.	Desconocido	Oia	Labriego	Lleida
Juan	Costa Domenech	39	29/04/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de abceso.	Desconocido	Oia	Labriego	Girona
Tobías	Cubat Mío		24/02/1939	Prisionero de guerra en el campo de concentración de Iria-Padrón, a donde llega procedente de Cataluña en febrero de 1939. Muerte registrada en la enfermería del campo por anemia aguda	Desconocido	Padrón	Desconocida	Tarragona
Juan	Deus Forns	20	31/03/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de enterocolitis aguda	Desconocido	Oia	Dependiente	Barcelona
Juan	Fabregat Berto	22	30/11/1936	Ejecución sin sentencia en consejo de guerra en el Val-Narón	Desconocido	Narón	Militar	Barcelona
Pedro	Ferret Altisench	18	12/05/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de colapso cardíaco fiebre tifoidea	Desconocido	Oia	Empleado	Barcelona
José	Figueras Palomares	65	06/05/1942	Muerte en la Isla del Lazareto por causas naturales.	Desconocido	Redondela	Labriego	Lleida
Casimiro	Figuerola Sans	64	14/03/1941	Muerte en la Isla del Lazareto por causas naturales.	Desconocido	Redondela	Labriego	Tarragona
Amadeo	Fontanellas Caballero	36	31/03/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de enterocolitis aguda	Desconocido	Oia	Dependiente	Barcelona
Eduardo	Gallart Ruíz	27	16/09/1936	Juzgado por traición con el resultado de sentencia a pena de muerte. Ejecutado en Tui	Tui	Tui	Militar	Barcelona
Celestino	García Fornet	62	30/03/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de asistolia por miocarditis	Desconocido	A Guarda	Chofer	Barcelona
José	Gasparin Matamoros	24	03/03/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de enterocolitis.	Desconocido	Oia	Labriego	Tarragona
Juan	Gasso Ballví	29	27/03/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de miocarditis.	Desconocido	Oia	Tejedor	Barcelona
Antonio	Gorgorio Nofre	67	10/06/1941	Preso en la Isla de San Simón, donde es registrada su muerte el 10-6-1941.	Desconocido	Redondela	Capataz	Lleida
Juan	Grau Oller	18	09/01/1939	Muerte en el campo de concentración de Rianxo a causa de infección endodigestiva.	Desconocido	Rianxo	Labriego	Barcelona
Simón	Guban Clou	40	06/04/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de neoplasia intestinal por caquexia	Desconocido	A Guarda	Zoquero	Girona
Marcos	Gurrera Cervera	37	18/02/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de colapso cardíaco por congestión pulmonar	Desconocido	A Guarda	Albañil	Barcelona
Ramón	Iserte Pontague	35	23/03/1939	Muerte a causa de angina de pecho en el campo de concentración de A Pobra do Caramiñal.	Desconocido	A Pobra do Caramiñal	Forjador	Barcelona

Juan	Jane Planas	25	21/10/1939	Internado en el campo de Prisioneros de Lavacolla. Muerte en el Hospital Militar de Santiago a causa de insuficiencia cardíaca.	Desconocido	Santiago de Compostela	Desconocida	Barcelona
José	Llenas Cruañas	28	25/02/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de meningitis basilar por psicosis mental	Desconocido	A Guarda	Escribiente	Lleida
Joaquín	Martí Alegret			Prisionero de guerra en el campo de concentración de Rianxo. Muerte registrada en el Hospital Militar de San Caetano-Compostela.	Desconocido	Santiago de Compostela	Desconocida	Tarragona
José	Martí Cornet	52	18/05/1939	Preso en el campo de Concentración de Betanzos. Muerte registrada a causa de nefritis.	Desconocido	Betanzos	Desconocida	Lleida
Martín	Masset Castaner	28		Prisionero de guerra en el campo de concentración de Iria-Padrón, a donde llega procedente de Cataluña en febrero de 1939. muerte registrada en Hospital Militar de San Caetano-Compostela.	Desconocido	Santiago de Compostela	Desconocida	Girona
Jacinto	Méndez Esporín	32	22/09/1936	Muerte registrada a causa de hemorragia interna. Aparición del cadáver en Barranqueiras-Pastoriza-Arteixo.	A Coruña	Arteixo	Ferrovuario	Barcelona
Alberto	Miró Prat	44	07/08/1938	Juzgado en A Coruña por traición con el resultado de sentencia a pena de muerte. Ejecutado en A Coruña, a las 5:30.	A Coruña	A Coruña	Desconocida	Barcelona
Jaime	Montal Felguera	62	03/05/1941	Preso en la Isla de San Simón, donde es registrada su muerte.	Desconocido	Redondela	Desconocida	Lleida
Isidro	Morláns Armengol	40	16/02/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de colapso cardíaco por gripe	Desconocido	A Guarda	Labriego	Lleida
Florencio	Mujal Vilaseca	40	09/03/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de fiebre tifoidea.	Desconocido	Oia	Labriego	Lleida
Domingo	Mulet Cherts	54	05/09/1939	Muerte en la Isla del Lazareto.	Desconocido	Redondela	Labriego	Tarragona
Miguel	Noguera Perarnau	22	13/03/1939	Prisionero de guerra procedente del frente de Cataluña en el campo de Prisioneros de Padrón, donde es registrada su muerte a causa de septicemia tifoidea	Desconocido	Padrón	Desconocida	Barcelona
Francisco	Ortega Ballabrica	25	30/11/1936	Pasado por las armas sin sentencia en consejo de guerra en el Val-Narón	Desconocido	Narón	Marinero	Barcelona
Salvador	Ortiga Torres	28		Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de tuberculosis pulmonar por embolia cerebral	Desconocido	A Guarda	Jornalero	Barcelona
Pedro	Paituvi Giraut	26	16/03/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de colapso cardíaco por septicemia	Desconocido	A Guarda	Panadero	Barcelona
Baltasar	Paris Fornés	19	04/11/1939	Juzgado en Ferrol por adhesión a la rebelión con el resultado de sentencia a pena de muerte. Ejecutado en A Punta do Martelo do Arsenal.	Desconocido	Ferrol	Mecánico	Barcelona
Francisco	Pedreny Mestre	38	16/03/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de colapso cardíaco por nefritis	Desconocido	A Guarda	Chofer	Tarragona
Benito	Peña Muntaner	60	14/06/1941	Preso en la Isla de San Simón, donde es registrada su muerte.	Desconocido	Redondela	Guarda forestal	Barcelona
Isidro	Pons Cans	63	06/04/1941	Preso en la Isla de San Simón, donde es registrada su muerte.	Desconocido	Redondela	Curtidor	Barcelona
Hermenegildo	Pubill Juvilla	21	06/04/1939	Prisionero de guerra en el campo de concentración de Rianxo, donde es registrada su muerte	Desconocido	Rianxo	Desconocida	Lleida
Félix	Puigdueta Fajula	63	19/09/1941	Preso en la Isla de San Simón, donde es registrada su muerte	Desconocido	Redondela	Mecánico	Barcelona
Jaime	Ribalta Rius	38	02/05/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de septicemia por edema pulmonar	Desconocido	A Guarda	Labriego	Lleida
Antonio	Ribelles Godar	72	23/02/1942	Preso en la Isla de San Simón, donde es registrada su muerte.	Desconocido	Redondela	Labriego	Lleida
Rafael	Ripoll Boada	34	13/05/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de fiebre tifoidea.	Desconocido	Oia	Labriego	Tarragona
Agustín	Salvador Marimón	19	11/04/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de colapso cardíaco por tuberculosis pulmonar	Desconocido	A Guarda	Labriego	Lleida
Pablo	Segura Bonell	60	02/06/1941	Preso en el campo de concentración de la isla de San Simón, donde es registrada su muerte.	Desconocido	Redondela	Albañil	Barcelona
Evaristo	Serrat Viñas	63	08/04/1941	Muerte en la Isla del Lazareto.	Desconocido	Redondela	Labriego	Tarragona
Juan	Solé Sompé	32	12/05/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de caquexia y colapso cardíaco por tuberculosis pulmonar	Desconocido	A Guarda	Carpintero	Tarragona
Juan	Solias Abert	30	26/01/1939	Prisionero de guerra en el campo de Concentración de Rianxo, donde es registrada su muerte a causa de bronconeumonía	Desconocido	Rianxo	Desconocida	Barcelona
Ignacio	Torrelles Latorre	80	22/07/1941	Preso en la Isla de San Simón, donde es registrada su muerte.	Desconocido	Redondela	Labriego	Lleida
Lorenzo	Turró Grau	34	31/03/1939	Detenido en el campo de concentración de A Pobra do Caramiñal. Muerte a causa de tifus abdominal	Desconocido	A Pobra do Caramiñal	Labriego	Girona
Estanislao	Vallveru Villalonga	35	04/04/1939	Preso en el campo de Concentración de Oia. Muerte registrada a causa de fiebre tifoidea por miocarditis.	Desconocido	Oia	Oficinista	Barcelona
Ramón	Vapiolas Cantacorporo	36	07/04/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de embolia cerebral	Desconocido	Oia	Labriego	Lleida
Pablo	Velart Monlleo	67	08/06/1941	Preso en la Isla de San Simón, donde es registrada su muerte.	Desconocido	Redondela	Labriego	Tarragona
Jaime	Vidal Botella	64	01/08/1941	Muerte en la Isla del Lazareto.	Desconocido	Redondela	Pastor/a	Lleida
Antonio	Vila Camprubí	38	26/03/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de colitis intestinal	Desconocido	Oia	Carpintero	Barcelona
José	Vilardell Casas	27	01/03/1939	Muerte en el campo de concentración de Oia a causa de neumonía.	Desconocido	Oia	Labriego	Barcelona
Nicolás	Vives Monsán	38	15/03/1939	Preso en el campo de Concentración de Camposancos-A Guarda, donde es registrada su muerte a causa de insuficiencia cardíaca por uremia	Desconocido	A Guarda	Labriego	Barcelona
Luis	Xirgu Alberti	38	24/02/1939	Preso en el campo de concentración de Oia, donde es registrada su muerte a causa de colapso.	Desconocido	Oia	Labriego	Girona

Lugares de enterramento: fosas excavadas

Mapa que recolle tres categorías de fosas: as excavadas e exhumadas (vermello); as excavadas en cemiterios (verde); e as que están sen escavar das que se ten información (azul)

A Capela (A Capela)	Areas (Ponteareas)
As Pontes de García Rodríguez (As Pontes de G)	Baiona (Baiona)
Cornazo (Vilagarcía de Arousa)	Fornelos de Cova (Viana do Bolo)
Fosa da praia de Frouxeira (Valdoviño)	Fosa de Campobecerras (Castrelo do Val)
Fosa de Cereixido (Quiroga)	Fosa de Chao-Candedo (Ourense)
Fosa de Grandal (Vilmaior)	Fosa de Mos (Mos)
Fosa de O Acevo (A Fonsagrada)	Fosa de Ourense
Fosa de Poula do Martiño (A Gudiña)	Fosa de Remete (Ribas de Sil)
Fosa de San Andrés de Xeve (Pontevedra)	Fosa de San Mamede de Río (Portomarín)
Fosa de San Salvador de Rorlín (O Rorlín)	Fosa de Senane do Cousel (Enlène do Cousel)

Amb el suport de:

Ajuntament de Cornellà
de Llobregat

AJUNTAMENT DE
SANT JOAN DESPÍ

Ajuntament del Prat de Llobregat

Ajuntament
d'Esplugues de Llobregat

Ajuntament de
Sant Feliu
de Llobregat

